

MAX HAVELAAR

OF DE KOFFIEVEILINGEN
VAN DE NEDERLANDSE HANDELMAATSCHAPPIJ

door

MULTATULI

hertaald en bewerkt door

Gijsbert van Es

MAX HAVELAAR

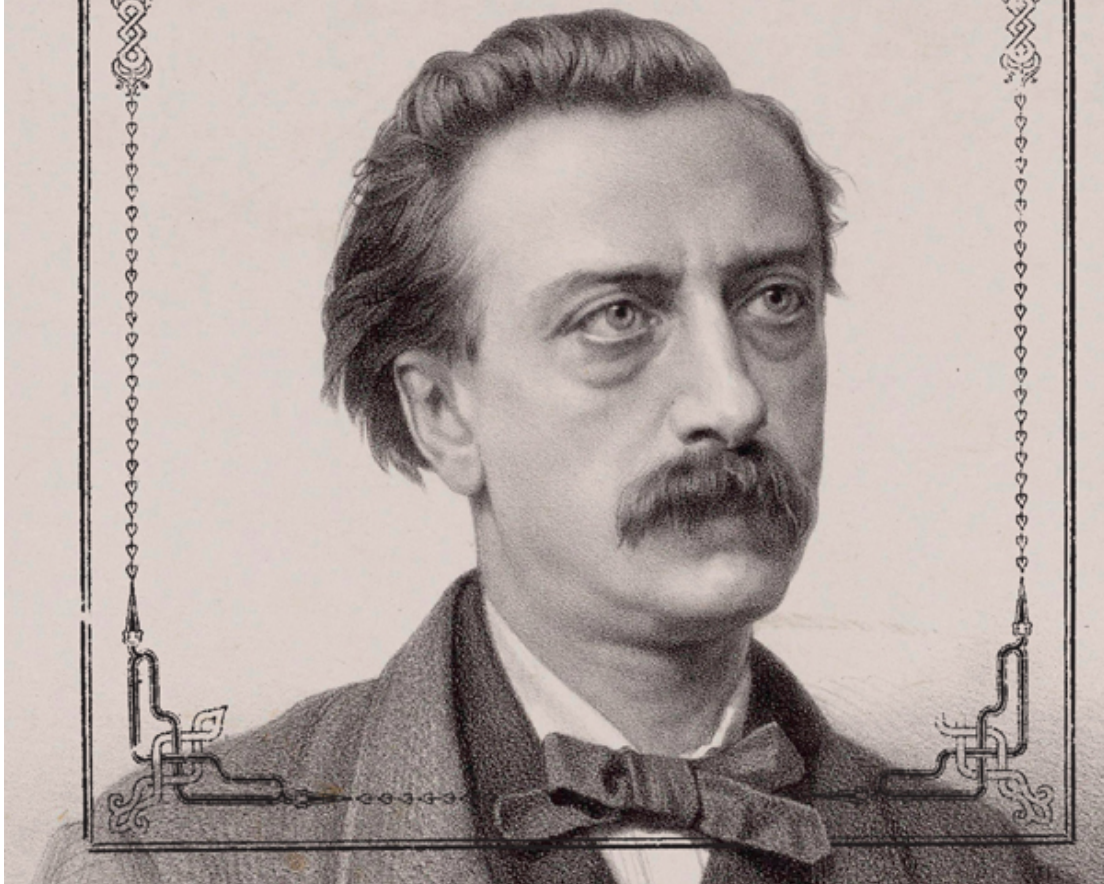
OF DE KOFFIEVEILINGEN
VAN DE NEDERLANDSE HANDELMAATSCHAPPIJ

door

MULTATULI

hertaald en bewerkt door

Gijsbert van Es

‘Deze hertaling van Max Havelaar ademt volledig de geest van het oorspronkelijke boek. Zo zou Multatuli hebben geschreven als hij nu had geleefd.’

Dik van der Meulen, auteur van de biografie *Multatuli, leven en werken van Eduard Douwes Dekker* (2002), winnaar van de AKO-literatuurprijs 2003

‘Met deze hertaling is de belangrijkste en meest klassieke roman uit de Nederlandse literatuur toegankelijker gemaakt voor een breed publiek. Nu kan in 2010 werkelijk niemand meer ontkomen aan het vieren van het 150-jarig bestaan van de Max Havelaar!’

Jos van Waterschoot, conservator Multatuli Museum 1987–2009

‘Zelfs de meest brave leerling haakte in de originele versie af bij de vele overpeinzingen van Max Havelaar en de uitweidingen van die rare Droogstoppel. Maar deze hertaalde Max Havelaar is een eigentijdse, grappige, spannende en lekker leesbare roman – ook voor scholieren.’

Bernadette van Hoorn, docent Nederlands
Sint Vituscollege Bussum

MAX HAVELAAR,
OF DE
KOFFIJ-VEILINGEN
DER
NEDERLANDSCHE HANDEL-MAATSCHAPPIJ,
DOOR
MULTATULI.

T W E E D E D E E L.

AMSTERDAM,
J. DE RUYTER.
1860.

Omslag van de eerste druk van *Max Havelaar*, mei 1860. Het boek verscheen in twee banden.

MAX HAVELAAR

OF DE KOFFIEVEILINGEN
VAN DE NEDERLANDSE HANDELMAATSCHAPPIJ

door

MULTATULI

hertaald en bewerkt door

Gijsbert van Es

N^wA'DAM
nrc boeken >

Max Havelaar is in 2010 verschenen bij NRC Boeken. Deze editie is hertaald en bewerkt door Gijsbert van Es, gebruikmakend van de door Multatuli herziene editie uit 1875, die hij in 1881 heeft gewijzigd en aangevuld. (De passage op pagina 237/238, de vragen van Frits aan dominee Wawelaar, stamt uit de editie van 1860.)

Eerste druk 2010
Twaalfde druk 2016

© Gijsbert van Es 2013

Alle rechten voorbehouden
Eindredactie Mirthe Berentsen en Nico Klein
Ontwerp omslag en binnenwerk Sander Pinkse Boekproductie

NUR 301
ISBN 978 90 468 2531 0

www.nrc.nl
www.nrcboeken.nl
www.nieuwamsterdam.nl/gijsbertvanes

Deze digitale editie is gemaakt naar de twaalfde druk, 2016, met
ISBN 978 90 468 1356 0

BIJ DEZE HERTALING EN BEWERKING

Multatuli's roman *Max Havelaar* (1860) is het allerbeste literaire werk dat ooit in de Nederlandse taal is geschreven. Allerbeste? Waarom zou *Max Havelaar* beter zijn dan *Sara Burgerhart* (1782) of *Turks fruit* (1969)? Elk tijdvak brengt immers z'n eigen literaire hoogtepunten voort, als spiegel van de tijd waarin ze zijn geschreven.

Toch valt er veel voor te zeggen *Max Havelaar* apart op een voetstuk te plaatsen. In ieder geval hebben 1500 schrijvers van Nederland, verenigd in de deftige Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, dat in het jaar 2002 gedaan. Bij een enquête haalde Multatuli's *Max Havelaar* de allereerste plaats, vóór *Van den Vos Reynaerde* (13e eeuw) op nummer twee en Reve's *De Avonden* (1947) op plek drie. Veelbetekenend is bovendien dat in de Canon van Nederlandse geschiedenis, die voorschrijft wat kinderen op school aan 'vaderlands' historische kennis moeten meekrijgen, slechts één roman staat: *Max Havelaar, of de koffijveilingen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*.

Het boek dat de lezer hier in handen heeft, is een hertaling en bewerking van de oorspronkelijke *Max Havelaar*, die ik heb gemaakt met een vast omljnde doelgroep voor ogen: leerlingen in de hoogste klassen van havo en vwo, die 'lezen voor hun lijst', als onderdeel van hun school- en eindexamen. Breder bezien hoop ik dat dit boek nu in handen komt van iedereen die *Max Havelaar* kent als literair monument maar zelf nooit de tijd heeft genomen, of het geduld heeft opgebracht, het uit te lezen.

De eerste druk van deze bewerkte editie verscheen begin 2010, ter gelegenheid van de honderdvijftigste verjaardag van *Max Havelaar*. Sindsdien heb ik regelmatig contact gehad met leerlingen en leraren

Nederlands, die mijn hertaling niet alleen hebben gelezen maar ook actief ermee aan de slag zijn gegaan. Heel wat lesuren Nederlands zijn aan deze editie gewijd, inclusief proefwerken en werkstukken. Er zijn vergelijkingen gemaakt met Multatuli's oorspronkelijke tekst, er zijn discussies gevoerd over de actuele waarde van deze klassieker. Weinig boeken uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis hebben de afgelopen jaren zo veel aandacht gekregen als juist deze anderhalve eeuw oude roman.

'JA, IK ZAL GELEZEN WORDEN'

De schrijver Eduard Douwes Dekker (1820–1887), pseudoniem: Multatuli, is een vat vol tegenstrijdigheden, een man van dubbele bodems. 'Het is geen roman, 't is een aanklacht!', schreef hij zelf, toen hij in 1860 complimenten kreeg voor zijn 'mooie boek'. Zeker, hij wás een groot schrijver en natuurlijk is *Max Havelaar* een roman. Maar wee degene die 'Dek' (een van zijn koosnamen) betitelde als een mooischrijver. Met zijn kunstenaarschap wilde hij hogere doelen dienen — opkomen voor onderdrukten, politieke invloed uitoefenen, wereldverbeteraar zijn, en ja, dat ook: rijk worden.

'Ja, ik zal gelezen worden', roept Multatuli in het vlammende slot van *Max Havelaar*. Het doel heiligt de middelen — de literaire taal is een middel om het doel te bereiken, géén doel op zichzelf.

Deze opvatting heeft mij de moed gegeven Multatuli's meesterwerk in modern Nederlands te herschrijven en te bewerken. Hoewel, ik moet eerlijk zijn: vooraf besepte ik helemaal niet dat ik me schuldig zou maken aan heiligschennis door *Max Havelaar* in een nieuwe jas te steken. Dat heb ik geweten... Schrijvers van naam en faam hebben me verketterd. Ik had met mijn kleine vingertjes van dit grootse kunstwerk moeten afblijven! En als het dan zo nodig gemoderniseerd moest worden, dan had een literaire zwaargewicht dit moeten doen — en niet zomaar een journalist, zoals ik.

Multatuli-kenner prof. Hans van den Bergh (1932–2011) noemde 'mijn Max' een versie 'voor kleuters', en: 'net zo erg als de Nachtwacht op een koektrommel'. Ik had de roman iets korter gemaakt (overigens vooral door de lange reeks voetnoten weg te laten die Multatuli in een latere editie aan zijn boek had toegevoegd), ik had zelfs aan een enkel gedicht in de roman

zitten morrelen en ik had woorden veranderd in zinnen die weliswaar wat ouderwets klonken maar die wel begrijpelijk waren en een mooi ‘Multatuliaans’ ritme hadden. Van Multatuli’s formulering ‘Goed, goed, alles goed’, bijvoorbeeld, had ik ‘Goed, goed, allemaal goed’ gemaakt — bah!

Tot op zekere hoogte kan ik de kritiek wel begrijpen. Er zijn mensen die de oorspronkelijke *Max Havelaar* zo ongeveer uit hun hoofd kunnen voordragen. In hun oren krast en kraakt het moderne Nederlands dat ik ervan heb gemaakt.

Het zou een interessant (profiel-)werkstuk kunnen opleveren de recensies over mijn bewerking te analyseren en de argumenten vóór en tegen te ordenen. Hierbij mag een speciale editie van het *Nieuw Letterkundig Magazijn*, verschenen in mei 2010, niet ontbreken. Maar liefst vijf deskundigen vellen hierin een oordeel over mijn hertaling: twee negatief, twee positief en één neutraal. Vergeef me dat ik hier een instemmend citaat laat volgen, van dr. Annemarie Kets, een van de grote Multatuli-kenners onder de academische Neerlandici: ‘Dankzij Van Es’ pioniersarbeid komen minder ervaren lezers nu ook in aanraking met het onbetwiste hoogtepunt in de Nederlandse geschiedenis en literatuur.’

EEN TRADITIE IN CONTROVERSE

Het past overigens helemaal in de traditie van *Max Havelaar* dat er controverse heerst rondom dit boek. Al bij z’n verschijning in 1860 brak die uit. Multatuli had zijn manuscript in handen gegeven van de toen zeer invloedrijke schrijver Jacob van Lennep (1802–1868). Die zorgde ervoor dat het boek in enigszins gekuiste vorm verscheen. (Diverse namen en plaatsnamen had hij verdoezeld om het realiteitsgehalte van de roman terug te dringen.) Hij had er een dure uitgave van laten maken en verhinderd dat er een goedkope editie zou komen. Van Lennep vreesde oproer wanneer *Max Havelaar* tot de armere lagen van de samenleving zou doordringen.

Multatuli reageerde eerst apetrots dat zijn boek in druk was verschenen, maar al spoedig werd hem duidelijk dat het met de verkoopcijfers zo’n vaart niet zou lopen. Toen eiste hij alsnog een goedkope ‘volkseditie’. Die kwam er pas zo’n vijftien jaar later. Multatuli bleek namelijk schriftelijk afstand te

hebben gedaan van zijn auteursrecht. Pas na veel getouwtrek kon hij weer beschikken over zijn eigen manuscript.

Met een beetje fantasie valt hier een parallel te trekken met de controversie rondom mijn moderne *Havelaar*-editie. Was in 1860 de prijs van het boek een barrière voor brede verspreiding, anderhalve eeuw later is het de verouderde taal die verhindert dat ‘gewone mensen’ (scholieren) kennismaken van dit meesterwerk.

De prijs verlagen? Nee!, riep de elite van 1860.

De drempel van de taal verlagen? Nee, klonk het — even elitair — in 2010 en de jaren daarna.

Alle critici dank ik hartelijk. Ook hun afkeurende besprekingen hebben er vast toe bijgedragen dat deze hertaling de weg naar een breed publiek heeft gevonden. Deze lezers bied ik, tot slot, nog een handreiking. Op www.gijsbertvanes.nl/maxhavelaar heb ik een reeks hyperlinks verzameld naar achtergronden bij het boek.

Gijsbert van Es

> Op www.multatuli-museum.nl: achtergronden over Multatuli en *Max Havelaar*, met name handig voor scholieren en studenten.

MULTATULI EN MAX HAVELAAR

Zijn schrijversnaam zegt het al: Multatuli, Latijn voor: ik heb veel gedragen.

Eduard Douwes Dekker (1820–1887) was niet zomaar een schrijver. *Max Havelaar*, zijn eerste boek, was meteen een meesterwerk. Maar vooral was het een wanhoopskreet. ‘Het is geen roman, ’t is een aanklacht!’, schreeuwde hij uit in de winter van 1860. Een aanklacht tegen wie of wat?

Straks antwoord, eerst dit. Eduard Douwes Dekker was de zoon van een Amsterdamse kapitein. Het schip van zijn vader bracht hem in 1839 in Nederlands-Indië (nu Indonesië). Hij maakte er carrière: van eenvoudig ambtenaar tot assistent-resident (hoogste bestuurder) in het district Lebak op het eiland Java.

In Nederland, het ‘moederland’, heerste grote tevredenheid over het bezit van deze verre kolonie. Via een staatsbedrijf, de Nederlandse Handelmaatschappij, stroomden tropische producten als koffie en specerijen Nederland binnen. De handel bloeide, de schatkisten van kooplieden en de Staat stroomden vol.

De arme Indische boeren deelden niet mee in deze enorme winsten. Ze zuchtten onder het Cultuurstelsel: een systeem waarbij zij als belasting een deel van hun oogst moesten afstaan aan de Nederlanders, zonder hiervoor een cent betaald te krijgen. Nederlandse ambtenaren en de regerende Indische vorstenfamilies daarentegen kregen wel een aandeel in de winst: de zogeheten cultuurprocenten.

De bevolking van Nederlands-Indië was knecht van twee meesters. Men moest gehoorzamen aan de Nederlandse ambtenaren en aan de eigen adellijke heersers. Eduard Douwes Dekker was tussen januari en april 1856 de hoogste Nederlander in Lebak. Het was een arme streek, met weinig

oogst en dus weinig opbrengst voor Nederland en weinig inkomsten voor de Nederlandse ambtenaren en Indische vorsten. De Adipati (regent) van Lebak wist niettemin goed voor zichzelf te zorgen. Hij liet arme boeren voor hem werken zonder hen te betalen. Het heette: herendiensten — maar het was een vorm van slavernij. En dat niet alleen. Hij liet buffels stelen en slachten: de trekdieren die de boeren op hun akkers gebruikten.

Eduard Douwes Dekker probeerde een einde te maken aan dit uitbuiten en afpersen van de bevolking. Maar zijn ambtelijke bazen steunden hem niet. Noch de resident van de provincie Bantam (waarvan Lebak een deel was), noch de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië wilde optreden tegen de illegale praktijken van de vorst die naast Douwes Dekker regeerde.

Ambtenaar Douwes Dekker nam ontslag uit overheidsdienst. Hij keerde terug naar Nederland, waar hij lid van de Tweede Kamer probeerde te worden. Vanuit die positie hoopte hij ‘het arme volk van Indië’ te kunnen helpen. Dit plan mislukte. Ruim twee jaar lang leefde hij zonder vaste inkomsten. Zijn vrouw Tine en hun kinderen Edu en Nonni kon hij niet onderhouden; zij kregen geld via een zus van Tine die met een rijke man was getrouwd.

Dan volgen enkele heftige weken in het najaar van 1859. Tine bezoekt Eduard, die op een zolderkamertje van een hotel in Brussel bivakkeert. Ze vertelt dat ze echtscheiding moet aanvragen; zo niet, dan zal ze de steun van haar familie verliezen. Als uiting van wanhoop begint Douwes Dekker aan het schrijven van een boek dat hij binnen een maand voltooit. Moet een *bestseller* de oplossing brengen voor alle financiële nood? Het is niet Douwes Dekkers eerste gedachte. Hij wil vooral eerherstel, een hoge functie in Nederlands-Indië, schadevergoeding. Met een woedend boek hoopt hij de publieke opinie aan zijn kant te krijgen en zijn doel te bereiken.

In mei 1860 verschijnt het boek dat geen roman wil zijn en toch uitgroeit tot een literair kunstwerk van onschatbare historische waarde.

WIE IS WIE?

Max Havelaar, assistent-resident in Lebak, district van de provincie Bantam (West-Java). Eduard Douwes Dekker vervulde deze functie tussen januari en april 1856. Multatuli ('Ik heb veel gedragen'), de schrijversnaam van Douwes Dekker, gaf zijn romanfiguur Max Havelaar een sterk autobiografisch karakter.

Tine, echtgenote van Max Havelaar, moeder van Max jr.; gemodelleerd naar Douwes Dekkers vrouw, Everdine Huberte barones van Wijnbergen.

Batavus Droogstoppel, Amsterdamse koopman, 'makelaar in koffie, Lauriergracht N° 37'; getrouwd, zoon Frits, dochter Marie.

Sjaalman, spotnaam voor Havelaar, verzonnen door Droogstoppel. Het 'pak van Sjaalman', met zo'n tweehonderd artikelen, vormt de basis van de verhalen over Havelaar in Nederlands-Indië.

Ernest Stern, de schrijver van de verhalen uit Nederlands-Indië, zoon van een zakenrelatie van Droogstoppel in Hamburg, stagiair op Droogstoppels makelaarskantoor.

De Adipati, (Maleis voor) de regent van Lebak, die in het boek bij zijn echte naam wordt genoemd: de adellijke heerser Karta Nata Negara, regent tussen 1837 en 1865.

Slijmering, resident van de provincie Bantam, waarvan Lebak een district is. Eduard Douwes Dekker had in 1856 een conflict met resident C.P. Brest van Kempen.

De gouverneur-generaal, de hoogste Nederlandse gezagsdrager in Nederlands-Indië. Ten tijde van Douwes Dekkers conflict was dit A.J. Duymaer van Twist.

Verbrugge, controleur, financieel toezichthouder en 'tweede man' naast Havelaar in Lebak. Echte naam: A.J. Langevelt van Hemert.

Duclari, commandant van het Nederlandse garnizoen in Rangkasbitung. Echte naam: P.A.A. Collard.

Vandamme, generaal, Nederlands bewindvoerder aan de westkust van Sumatra, met wie Havelaar (Douwes Dekker) een conflict heeft gehad. Echte naam: A.V. Michels.

Slotering, voormalig assistent-resident van Lebak, voorganger van Havelaar, van wie de weduwe nog op Havelaars erf woont. Echte naam: C.E.P. Carolus, die in november 1855 overleed.

Multatuli laat twee korte teksten voorafgaan aan zijn verhaal. De ene is een eerbetoon aan zijn vrouw Tine. Hij citeert uit een artikel dat hij had gelezen in een Belgische krant. De andere is een samenspraak tussen een rechter, een verdachte en een getuige. De schrijver wil ermee zeggen dat hij zichzelf ten onrechte veroordeeld voelt.

AAN DE
DIEPVEREERDE NAGEDACHTENIS VAN
EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WIJNBERGEN,
TROUWE ECHTGENOTE,
HELDHAFTIGE LIEFDEVOLLE MOEDER,
EDELE VROUW

Vaak heb ik gehoord hoe dichtersvrouwen werden beklaagd en ongetwijfeld is geen enkele kwaliteit er één te veel om deze moeilijke taak op waardige wijze te vervullen. De zeldzaamste combinatie van verdiensten is weinig meer dan strikt noodzakelijk en voldoet zelfs dan nog niet voor alledaags geluk. Altijd is de muze als derde aanwezig in uw vertrouwelijkste gesprekken. De dichter, hij is uw echtgenoot, u sluit hem in de armen, u verzorgt hem wanneer hij gekwetst door teleurstellingen van zijn werk bij u terugkeert. Of u ziet hem wegvliegen, zijn droombeeld achterna. Dit alles is normaal in het bestaan van een dichtersvrouw.

Zeker, maar ook is er het hoofdstuk van de beloningen, het uur van de lauwerkransen die hij in het zweet van zijn genie heeft verdiend en die hij eerbiedig neerlegt aan de voeten van zijn wettig beminde vrouw, op de knieën van de Antigone die in deze wereld als gids dient voor deze 'dolende blinde'.

Want, vergis u niet: bijna alle kleinzonen van Homerus zijn min of meer blind op hun manier. Zij zien wat wij niet zien; hun blikken dringen hoger en dieper door dan de onze. Maar op hun alledaagse levenspad kunnen ze niet recht vooruit kijken. Ze zijn in staat over het kleinste kiezelsteentje te struikelen en hun neus te breken als ze zonder hulp hun weg moesten vervolgen door de valleien van proza waarin het leven zich afspeelt.

HENRY DE PÉNE

Journalist*

---

* Op 10 oktober 1859 verschenen in de Belgische krant Le Nord (vertaald uit het Frans)

ONUITGEGEVEN TONEELSPEL

GERECHTSDIENAAR Mijnheer de rechter, daar is de man die Barbertye heeft vermoord.

RECHTER Die man moet hangen. Hoe heeft hij dat gedaan?

GERECHTSDIENAAR Hij heeft haar in kleine stukjes gesneden, en ingezouten.

RECHTER Daaraan heeft hij zeer verkeerd gedaan. Hij moet hangen.

LOTHARIO Rechter, ik heb Barbertye niet vermoord! Ik heb haar voedsel en kleding gegeven en ik heb haar verzorgd. Er zijn getuigen die kunnen verklaren dat ik een goed mens ben, en geen moordenaar.

RECHTER Man, jij moet hangen! Je maakt je misdaad erger door je verwaandheid. Het is ongepast dat iemand die ergens van is beschuldigd zichzelf een goed mens noemt.

LOTHARIO Maar rechter, er zijn getuigen die het zullen bevestigen. En omdat ik nu ben beschuldigd van moord ...

RECHTER Jij moet hangen! Jij hebt Barbertye stukgesneden, ingezouten, en je bent ingenomen met jezelf... drie ernstige delicten! Wie ben jij, vrouwtje?

VROUWTJE Ik ben Barbertye.

LOTHARIO Goddank! Rechter, u ziet dat ik haar niet heb vermoord!

RECHTER Hm, ja, zo! Maar je hebt haar ook niet ingezouten?

BARBERTJE Nee rechter, hij heeft me niet ingezouten. Integendeel, hij heeft veel goeds voor mij gedaan. Hij is een edel mens!

LOTHARIO U hoort het, rechter, ze zegt dat ik een goed mens ben.

RECHTER Hm, ... het derde punt blijft dus staan. Gerechtsdienaar, voer die man weg, hij moet hangen. Hij is schuldig aan verwaandheid.

Max Havelaar
of de Koffy Plantingen der Nederlandsche Handelmaatschappij.

Eerste Hoofdstuk

Ik ben makelaar in Koffy, en woon op de Laurierstraat, N. 37. Het is
mijn gewoonte mit toman te jekyren of zulke dingen, en het heeft d'wyl oek
lang geduurd, voor ik er toe overging een paar tiem papier water te bestellen,
en het werk aantevangen, dat gy, mijn lezer, een even in de hand hebt genomen,
indat gy leze moet als ge makelaar in Koffy zit, of als ge iets anders zit.
Niet alleen dat ik nooit iets jekreef wat naar een toman geleek, maar ik
hond er zelfs mit van, iets d'wyltyks te leeren, indat ik een man van zaken
ben. Sedert jaren vraag ik my af, waartoe zulke dingen dienen, en ik sta
verbaasd over de onbepaaldheid, hoe men een dichter of toman vertellen
te wil, of de hore staft veldten, dat nooit gekend is, en meestal mit
gekend zijn kan. Als ik er bij oek - ik ben makelaar in Koffy, en woon

Het begin van hoofdstuk 1 van *Max Havelaar* in het handschrift van Multatuli.

EERSTE HOOFDSTUK

Amsterdam, omstreeks 1860. Batavus Droogstoppel, een handelaar in koffie, kondigt aan een boek te schrijven. Droogstoppel moppert en klaagt. Hij zegt van de waarheid en niets dan de waarheid te houden. Daarover raakt hij niet uitgepraat.

Ik ben makelaar in koffie, en woon op de Lauriergracht, N° 37. Het is niet mijn gewoonte romans te schrijven, of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd voordat ik ertoe overging extra papier te bestellen, en te beginnen met het werk dat u, lieve lezer, zojuist ter hand hebt genomen, en dat u moet lezen als u makelaar in koffie bent, of als u wat anders bent. Niet alleen schreef ik nooit iets wat leek op een roman, maar ik houd er zelfs niet van iets dergelijks te lezen, omdat ik een zakenman ben. Al jaren vraag ik mij af waar zulke dingen goed voor zijn, en ik ben verbaasd over de onbeschaamdheid waarmee een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft te spelden, dat nooit is gebeurd, en meestal niet kan gebeuren. Als ik in mijn vak — ik ben makelaar in koffie, en woon op de Lauriergracht, N° 37 — aan een principaal (een principaal is iemand die koffie verkoopt) een opdracht gaf waarin maar een klein gedeelte van de onwaarheden voorkwam die in gedichten en romans de hoofdzaak vormen, dan zou hij onmiddellijk Busselinck & Waterman nemen. Dat zijn ook makelaars in koffie, maar hun adres hoeft u niet te weten. Ik zorg er dus wel voor dat ik geen romans schrijf, of andere valse verhalen vertel. Ik ben 43 jaar, ik bezoek sinds twintig jaar de beurs, en kan dus voor de dag komen als iemand die ervaring heeft. Ik heb al heel wat bedrijven zien omvallen! En gewoonlijk, wanneer ik de

oorzaken naging, zag ik dat de meeste ondernemers in hun jeugd op het verkeerde pad waren geraakt.

De leugens beginnen al in de verhalen die volwassenen aan kinderen vertellen. Het nieuwe zusje komt uit een boerenkool. Alle Hollanders zijn dapper en edelmoedig. De Romeinen waren blij dat de Batavieren hen lieten leven. De eb, in 1672 geloof ik, duurde wat langer dan gewoonlijk, expres om Nederland te beschermen. Leugens! Nederland is Nederland gebleven omdat onze ouders goed op hun zaken pasten, en omdat ze het ware geloof aanhingen. Dat is de kern van de zaak!

En steeds komen er weer leugens bij. Een meisje is een engel. Wie dat beweert, heeft nooit een zus gehad. Liefde is een zaligheid. Men vlucht met iets of iemand naar het einde van de aarde. De aarde heeft geen einde, en die liefde is ook gekheid. Niemand kan zeggen dat ik niet goed samenleef met mijn vrouw; zij is een dochter van Last & Co, makelaars in koffie. Niemand kan iets op ons huwelijk aanmerken. Zij heeft een sjaal van 92 gulden, en van zo'n malle liefde die helemaal aan het einde van de aarde wil wonen, is tussen ons nooit sprake geweest. Toen we getrouwd zijn, hebben wij een tochtje naar Den Haag gemaakt. Zij heeft toen lappen stof gekocht, waarvan ik nog steeds overhemden draag. En verder heeft de liefde ons nooit de wereld ingejaagd.

Allemaal gekheid en leugens dus! Maar ik zeg: waarheid en gezond verstand! En daar blijf ik bij. Voor de Bijbel maak ik natuurlijk een uitzondering.

En zou mijn huwelijk nu minder gelukkig zijn dan dat van de mensen die zich door de liefde een vreselijke ziekte op de hals haalden, of zich de haren uit het hoofd trokken? Of denkt u dat mijn huishouden minder goed is geregeld dan het zou zijn als ik zeventien jaar lang mijn meisje in poëzie had gezegd dat ik met haar wilde trouwen? Gekheid is het!

Ik heb niets tegen verzen op zichzelf. Als men zo nodig woorden op hun plek wil zetten, goed! Maar zeg nooit iets wat niet waar is. 'De lucht is guur, en het is vier uur.' Dit geldt voor mij alleen als het werkelijk guur en vier uur is. Maar als het kwart voor drie is, zou ik zeggen: 'de lucht is guur, en het is kwart voor drie.' De verzenmaker is door de guurheid van de eerste regel

aan het hele uur gebonden. Het moet voor hem juist één uur zijn, of twee uur, enzovoorts, of de lucht mag niet guur zijn. Zeven of negen is verboden door het ritme. Daar gaat hij dan aan 't knoeien! Of het weer moet hij veranderen, of de tijd. Eén van beide is dan gelogen.

En niet alleen die verzen drijven de jeugd tot leugens. Ga eens naar de schouwburg en luister naar de onzin die daar wordt verkocht. De held van het stuk wordt uit het water gehaald door iemand die op het punt staat failliet te gaan. Dan geeft hij hem zijn halve vermogen. Dat kan niet waar zijn. Toen mijn hoed onlangs op de Prinsengracht in het water woei — Frits zegt: waaide —, heb ik de man die hem terugbracht een dubbeltje gegeven, en hij was tevreden. Ik weet wel dat ik iets meer had moeten geven wanneer hij mijzelf eruit had gehaald, maar zeker niet mijn halve vermogen. Het is immers duidelijk dat men op die manier maar tweemaal in het water hoeft te vallen om straatarm te zijn.

Wat het ergste is bij zulke vertoningen op het toneel: het publiek went aan al die onwaarheden, die men zo mooi vindt en toejuicht. Ik had wel eens zin om zo'n hele zaal echt in het water te gooien, om dan te zien wie er nog zou juichen. Ik, die van waarheid houd, waarschuw iedereen dat ik voor het opvissen van mijn persoon niet zo'n hoge beloning wil betalen. Wie met minder niet tevreden is, mag me laten liggen. Alleen 's zondags zou ik iets meer geven, omdat ik dan mijn beste pak draag.

Ja, dat theater bederft velen, meer nog dan romans. Het is zo meeslepend! Met wat klatergoud en wat franje van papier ziet alles er zo aantrekkelijk uit. Voor kinderen, bedoel ik dan, en voor mensen die niet uit het zakenleven komen. Zelfs als die acteurs spelen dat ze arm zijn, is hun voorstelling nog altijd leugenachtig. Een meisje wier vader failliet ging, werkt zogenaamd om haar familie te onderhouden. Heel goed. Daar zit ze dan — te naaien, te breien, of te borduren. Maar tel nu eens de steken die ze doet op het toneel. Ze praat, ze zucht, ze loopt naar het raam, maar werken doet ze niet. Een familie die van dit werk kan leven, heeft kennelijk weinig nodig. Zo'n meisje is natuurlijk de heldin. Ze heeft enkele verleiders de trappen afgegooid, ze roept voortdurend: 'o, mijn moeder, o, mijn moeder!'

en moet dus fatsoen uitstralen. Wat is dat voor een welgemanierdheid, die een heel jaar nodig heeft om een paar wollen sokken te breien?

Allemaal gekheid en leugens!

Dan komt haar eerste minnaar, die vroeger kantoorclerk was, maar nu schatrijk is, opeens terug, en trouwt met haar. Ook weer leugens. Wie geld heeft, trouwt geen meisje dat een failliete vader heeft. En als u meent dat dit op het toneel wel mogelijk is, dan blijf ik vinden dat men de waarheidszin bederft bij het volk dat de uitzondering als regel aanneemt, en dat men de publieke zedelijkheid ondermijnt, door het te leren iets toe te juichen op het toneel wat elke fatsoenlijke makelaar of koopman voor bespottelijke krankzinnigheid houdt.

Toen *ik* trouwde, waren wij op het kantoor van mijn schoonvader — Last & Co — met z'n dertienen, en het is er altijd heel druk geweest! Zo hadden we bijvoorbeeld Lukas, onze pakhuisknecht, die al bij de vader van Last & Co heeft gewerkt. De firma was toen Last & Meijer, maar de Meijers zijn er al lang uit. Dat was toch wel een fatsoenlijke kerel — Lukas, bedoel ik. Geen koffieboon was er ooit kwijt, hij ging stipt naar de kerk, en drinken deed hij niet. Als mijn schoonvader in zijn buitenhuis in Driebergen was, zorgde hij voor het huis in Amsterdam, en voor het geld, en alles. Van de bank heeft hij eens 17 gulden te veel ontvangen en hij bracht ze terug! Nu is hij oud, en krom, en kan hij niet meer werken. Nu heeft hij niets, want het is altijd druk bij ons, en we hebben jong personeel nodig. Welnu, die Lukas is een nette kerel, maar wordt hij nu beloond? Komt er een prins die hem diamanten geeft, of een fee die zijn boterhammen smeert? O nee! Hij is arm, en hij blijft arm, en zo moet het ook zijn. Ik kan hem niet helpen, want we hebben jong personeel nodig, omdat het bij ons altijd zo druk is, maar ook al kon ik dat wel, waarom zou ik? Als hij nu op zijn oude dag een gemakkelijk leven kon leiden, dan zouden alle pakhuisknechten opeens lui worden, wat Gods bedoeling niet zijn kan, omdat er dan geen bijzondere beloning voor de fatsoenlijken in de Hemel overbleef.

Maar op een toneel verdraaien ze dat. Allemaal leugens!

Ik ben ook keurig, maar vraag ik hiervoor een beloning? Als mijn zaken goed gaan, en dat gaan ze, als mijn vrouw en kinderen gezond zijn, zodat ik geen gedoe heb met dokter en apotheker, als ik jaar in jaar uit een sommetje opzij kan leggen voor m'n oude dag, als Frits voorspoedig opgroeit, om later de zaak over te nemen als ik naar Driebergen ga, dan ben ik heel tevreden. Maar dit alles is een logisch gevolg van de omstandigheden, en omdat ik goed op mijn zaken pas. Voor mijn fatsoen eis ik geen beloning.

En dat ik toch werkelijk fatsoenlijk ben, blijkt uit mijn liefde voor de waarheid. Deze is, na mijn gehechtheid aan het geloof, mijn belangrijkste karaktertrek. En ik wens dat u hiervan overtuigd raakt, lezer, want het is mijn verontschuldiging voor het schrijven van dit boek.

Een tweede karaktertrek, die mij even sterk beheerst als waarheidsliefde, is de hartstocht voor mijn vak. Ik ben namelijk makelaar in koffie, Lauriergracht, N° 37. Welnu, lezer, aan mijn onkreukbare liefde voor de waarheid, en aan mijn ijver voor de zaak hebt u te danken dat deze bladzijden zijn geschreven. Ik zal u vertellen hoe dat is gegaan. Omdat ik nu, voor dit ogenblik, afscheid van u neem (ik moet naar de beurs), zie ik u straks in het tweede hoofdstuk. Tot ziens dus!

Ach, steek het bij u, het kan van pas komen, ... ah, hier is het: mijn visitekaartje! Die C^o ben ik, sinds de Meijers eruit zijn, ... de oude Last is mijn schoonvader.

‘Droogstoppels visitekaartje.’ Illustratie uit de eerste druk van *Max Havelaar*,
1860.

TWEEDE HOOFDSTUK

Droogstoppel schrijft een brief aan Ludwig Stern, een zakenrelatie uit Hamburg. Hij nodigt diens zoon, Ernest Stern, uit in Amsterdam te komen werken. Op een avond komt Droogstoppel op straat een oud-klasgenoot tegen, die hij de naam 'Sjaalman' geeft. Deze ontmoeting krijgt grote gevolgen.

Het was slap op de beurs, maar de voorjaarsveiling zal 't wel goed maken. Denk niet dat het bij ons niet druk is. Bij Busselinck & Waterman is 't nog slapper. Een vreemde wereld! Men maakt wat mee als men zo'n twintig jaar op de beurs komt. Ze hebben geprobeerd — Busselinck & Waterman, bedoel ik — Ludwig Stern van mij af te pakken. Omdat ik niet weet of u met de beurs bekend bent, wil ik u even vertellen dat Stern een koffiehandelaar uit Hamburg is die altijd met Last & Co heeft samengewerkt. Heel toevallig kwam ik daar achter, ik bedoel: achter de knoeierij van Busselinck & Waterman. Zij zouden een kwart procent korting bieden. Beunhazen zijn het, die de markt verpesten, anders niet! Maar zie nu eens wat ik heb gedaan om dit tegen te houden. Een ander had in dat geval misschien aan Ludwig Stern geschreven dat hij ook wat korting zou geven, dat hij hoopte op soepelheid als dank voor de langdurige diensten van Last & Co. Ik heb uitgerekend dat de firma in meer dan vijftig jaar vier ton aan Stern heeft verdiend.

Maar nee, ik slijm niet. Ik heb pen en papier gepakt, en ik schreef:

‘Dat de grote uitbreiding die onze zaken de laatste tijd hadden gekend, vooral door de vele orders uit Noord-Duitsland...’

’t Is de zuivere waarheid!

‘... dat we door die uitbreiding wat extra personeel moesten aannemen.’

’t Is de waarheid! Gisteravond nog was de boekhouder na elfen op kantoor, om zijn bril te zoeken.

‘Dat we vooral fatsoenlijke, goed opgevoede jongelui nodig hadden die correct Duits konden schrijven. Dat er weliswaar veel Duitse jongelieden in Amsterdam te vinden zijn die dit kunnen, maar dat elk zichzelf respecterend bedrijf ...’

’t Is de zuivere waarheid!

‘... bij de toenemende lichtzinnigheid en onzedelijkheid onder de jeugd ...’

’t Is heus de zuivere waarheid!

‘... dat zo’n bedrijf — ik bedoel Last & Co, makelaars in koffie, Lauriergracht N° 37 — niet voorzichtig genoeg kon zijn bij het aannemen van personeel.’

Dit is allemaal de zuivere waarheid, lezer! Weet u wel dat de jonge Duitser die op de beurs stond, is weggelopen met de dochter van Busselinck & Waterman? Onze Marie wordt ook al dertien in september.

‘... dat ik de eer had gehad van de heer Saffeler te vernemen — Saffeler werkt voor Stern — dat de directeur, de heer Ludwig Stern, een zoon had, de heer Ernest Stern, die, om zijn commerciële kennis uit te breiden, enige tijd bij een Hollands bedrijf wilde werken. Dat ik met het oog op ...’

Hier herhaalde ik weer al die onzedelijkheid, en vertelde de geschiedenis van de dochter van Busselinck & Waterman. Niet om iemand zwart te maken, nee, dat ligt helemaal niet in mijn aard! Maar het kan nooit kwaad dat ze 't weten, vind ik.

‘... dat ik met het oog dáárop niets liever wenste dan de heer Ernest Stern de Duitse correspondentie van ons bedrijf te laten verzorgen.’

Uit voorzichtigheid vermeed ik alle toespeling op vergoeding of salaris. Maar ik voegde eraan toe:

‘Dat, als de heer Ernest Stern het verblijf in ons huis — Lauriergracht N° 37 — voor lief zou nemen, mijn vrouw bereid was als een moeder voor hem te zorgen, en dat zijn kapotte kleren in huis zouden worden hersteld.’

Dit is de zuivere waarheid, want Marie is handig met naald en draad. En ten slotte:

‘Dat wij God de Heer dienen.’

En ik verzond mijn brief. U begrijpt dat de oude Stern niet zo maar naar Busselinck & Waterman kan overstappen als de jonge op ons kantoor werkt. Ik ben zeer benieuwd naar het antwoord.

Om nu terug te komen op mijn boek. Enige tijd geleden liep ik 's avonds door de Kalverstraat en bleef staan kijken naar de winkel van een kruidenier die veel soorten koffie verkoopt, wat me zeer interesseerde, want ik let altijd op alles. Toen zag ik opeens een heer die ernaast voor een boekwinkel stond en me bekend voorkwam. Hij scheen ook mij te herkennen, want onze blikken ontmoetten elkaar telkens weer. Ik moet zeggen dat ik te verdiept was in de koffie om onmiddellijk op te merken — wat ik namelijk later zag — dat hij slecht gekleed was. Anders had ik verder geen aandacht aan hem geschonken. Maar opeens bedacht ik me dat hij misschien werkte voor een

Duitse firma die een betrouwbare makelaar zocht. Hij had dan ook wel iets van een Duitser, en van een reiziger ook. Hij was zeer blond, had blauwe ogen, en in houding en kleding iets wat een vreemdeling verraadde. In plaats van een behoorlijke winterjas hing er een soort sjaal over zijn schouders — Frits zegt *shawl*, maar dat doe ik niet —, alsof hij zo van een reis terugkwam. Ik meende een klant te zien, en gaf hem een visitekaartje: ‘Last & Co, makelaars in koffie, Lauriergracht N° 37.’ Hij hield het bij de straatlantaarn, en zei: ‘Ik dank u, maar ik heb me vergist. Ik dacht het genoeg te hebben een oude schoolkameraad te zien, maar Last?, zo heet hij niet.’

‘Pardon’, zei ik, want ik ben altijd beleefd, ‘ik ben mijnheer Droogstoppel, Batavus Droogstoppel. Last & Co is de firma, makelaars in koffie, Lauriergr...’

‘Wat? Maar Droogstoppel, kent u mij niet meer? Kijk eens goed!’

Hoe beter ik keek, hoe meer ik mij herinnerde hem vaker te hebben gezien. Zijn gezicht deed mij denken aan de geur van een vreemd parfum. Lach hier niet om, lezer, straks zult u zien hoe dit kwam. Ik weet zeker dat hij geen druppel reukwerk droeg, en toch rook ik iets aangenaams, iets sterks, iets wat me herinnerde aan ..., toen wist ik het!

‘Bent u het’, riep ik, ‘die mij van de Griek heeft verlost?’

‘Jazeker’, zei hij, ‘dat was ik. En hoe gaat het met u?’

Ik vertelde hem dat we met z’n dertienen zijn op kantoor, en dat het altijd zo druk is bij ons. Toen vroeg ik hoe het met hem ging, waarvan ik later spijt had, want hij scheen niet in goede doen te zijn, en ik houd niet van arme mensen, omdat dat gewoonlijk hun eigen schuld is, omdat de Heer niet iemand zou verlaten die hem trouw had gediend. Had ik eenvoudig gezegd: ‘we zijn met z’n dertienen, en goedenavond verder!’, dan was ik van hem af geweest. Maar door het vragen en antwoorden werd dat hoe langer hoe moeilijker. Frits zegt ‘hoe langer des te moeilijker’ maar dit doe ik niet.

Het werd steeds moeilijker van hem af te komen, maar aan de andere kant moet ik ook erkennen dat u dan dit boek niet te lezen had gekregen, want het is een gevolg van die ontmoeting. Ik houd ervan positief te

denken, en wie dit niet doet, is een ontevreden mens, en daar heb ik een hekel aan.

Ja, ja, hij was het die mij uit de handen van de Griek had verlost! Denk nu niet dat ik ooit de gevangene van zeeroovers ben geweest. Zoals ik u al zei, ben ik nooit in het buitenland geweest. Na mijn trouwen ben ik met mijn vrouw een dag in Den Haag geweest. Daar hebben wij het Mauritshuis gezien en lappen stof gekocht in de Veenestraat. Dit is echt het enige uitstapje dat ik mijzelf ooit heb toegestaan, omdat het altijd zo druk is op de zaak.

Nee, in Amsterdam zelf had hij een Griek een bloedneus geslagen om mij te helpen. Want die Griek bemoeide zich met dingen die hem niet aangingen.

Het was in 1833 of '34, geloof ik, en in september, want er was kermis in Amsterdam. Omdat mijn ouders van plan waren mij voor predikant te laten studeren, leerde ik Latijn. Later heb ik mijzelf vaak afgevraagd waarom men Latijn moet verstaan om in het Hollands te zeggen: 'God is goed'. Ik zat dus op de Latijnse school, die ze nu gymnasium noemen, en er was kermis — in Amsterdam, bedoel ik. Op de Westermarkt stonden kramen, en als u een Amsterdammer bent, lezer, en ongeveer van mijn leeftijd, dan zult u zich herinneren dat daar een meisje stond dat opviel door haar zwarte ogen en lange vlechten, en als een Griekse gekleed ging. Ook haar vader was een Griek, of althans, hij zag eruit als een Griek. Ze verkochten allerlei parfum.

Ik was net oud genoeg om het meisje mooi te vinden, maar ik durfde haar niet aan te spreken. Dit zou mij ook weinig hebben opgeleverd, want meisjes van achttien jaar vinden een jongen van zestien een kind. En groot gelijk hebben ze. Toch kwamen wij altijd 's avonds op de Westermarkt om dat meisje te zien.

Nu was hij, die daar voor me stond met zijn sjaal, hierbij ook eens aanwezig, hoewel hij een paar jaar jonger was dan de anderen, en dus nog te groen om naar de Griekse te kijken. Maar hij was de leider van onze klas — want knap was hij, dat moet ik erkennen — en hij hield veel van spelen, stoeien en vechten. Daarom was hij bij ons. Terwijl we dus — we waren wel met z'n tienden — vrij ver van de kraam naar die Griekse stonden te kijken,

en overlegden hoe wij het moesten aanpakken om kennis met haar te maken, werd besloten geld bij elkaar te leggen om iets in die kraam te kopen. Maar hoe hoog was de prijs om moed te verzamelen? Wie zou de stoute schoenen durven aantrekken om het meisje aan te spreken? Iedereen wilde wel, maar niemand durfde. Er werd geloot, en het lot viel op mij. Nu moet ik bekennen dat ik mezelf niet graag in gevaar breng. Ik ben man en vader, en ik vind iedereen een gek die het gevaar opzoekt, wat ook in de Bijbel staat. Ik ben blij te merken dat ik over gevaar en zulke dingen nog steeds hetzelfde denk als op die avond toen ik daar bij de kraam van de Griek stond, met de twaalf stuivers in de hand die we bij elkaar hadden gelegd. Maar zie, uit valse schaamte durfde ik niet te zeggen dat ik niet durfde, en bovendien, ik moest wel naar die kraam lopen, want mijn vrienden dwongen me daartoe, en al snel stond ik daar.

Het meisje zag ik niet, ik zag niets! Alles werd groen en geel voor m'n ogen. Ik stamelde iets in het Grieks.

Ik ben ervan overtuigd dat de kennismaking geslaagd zou zijn als op dat ogenblik niet een van mijn vrienden, uit kinderachtige baldadigheid, mij zo'n harde stoot in de rug had gegeven dat ik heel hard tegen de kraam aanvloog. Ik voelde een greep in mijn nek, een tweede greep veel lager, ik zweefde een ogenblik, en voordat ik het besepte, stond ik recht tegenover de Griek, die in verstaanbaar Frans zei dat ik een kwajongen was, en dat hij de politie zou roepen. Nu was ik wel dichtbij het meisje, maar plezier deed me dat niet. Ik huilde, en bad om genade, want ik was vreselijk bang. Maar het hielp niet. De Griek hield me vast bij m'n arm, en schopte mij. Ik zocht naar mijn vrienden. Niemand was er nog om mij te helpen.

Althans, dat dacht ik. Maar daar dook opeens mijn Sjaalman op. Hij was niet groot of sterk, en pas een jaar of dertien oud, maar hij was een vlug en dapper mannetje. Nog zie ik zijn ogen flikkeren. Hij gaf de Griek een vuistslag, en ik was gered. Later heb ik gehoord dat de Griek hem stevig heeft geslagen, maar omdat ik het vaste principe heb me nooit te bemoeien met dingen die me niet aangaan, ben ik onmiddellijk weggelopen. Ik heb het dus niet gezien.

Kijk, en dat is nu de reden waarom zijn gezicht mij zo deed denken aan parfum, en hoe men in Amsterdam ruzie kan krijgen met een Griek. Als op latere kermissen die man weer met zijn kraam op de Westermarkt stond, ging ik mezelf altijd elders vermaken.

Omdat ik veel van wijsgerige opmerkingen houd, moet ik u toch even zeggen, lezer, hoe wonderlijk de zaken in de wereld kunnen lopen. Als de ogen van dat meisje minder zwart waren geweest, als ze kortere vlechten had gehad, of als men mij niet tegen die kraam had geworpen, dan zou u nu dit boek niet lezen. U mag dus dankbaar zijn dat dit is gebeurd. Geloof me, alles in de wereld is goed zoals het is, en ontevreden mensen die altijd klagen, zijn mijn vrienden niet. Dat ziet men bij Busselinck & Waterman... Maar ik moet opschieten, want mijn boek moet af voor de voorjaarsveiling.

Eerlijk gezegd — want ik houd van de waarheid — vond ik het niet aangenaam die persoon terug te zien. Ik zag onmiddellijk dat er iets aan hem mankeerde. Hij was zeer bleek, en toen ik hem vroeg hoe laat het was, wist hij het niet. Dat zijn dingen waarop een mens let die zo'n twintig jaar de beurs heeft bezocht, en zoveel heeft meegemaakt. Ik heb al heel wat bedrijven zien omvallen!

Ik dacht dat hij rechtsaf zou gaan, en ik zei dat ik linksaf moest. Maar toen ging hij ook linksaf, waardoor ik een gesprek niet kon vermijden. Ik dacht er steeds aan dat hij niet wist hoe laat het was, en bovendien zag ik dat zijn jasje tot aan z'n kin was dichtgeknoopt, wat een zeer slecht teken is, zodat ik me in ons gesprek wat op de vlakte hield. Hij vertelde mij dat hij in Indië was geweest, dat hij getrouwd was, dat hij kinderen had. Ik heb daar niets tegen, maar ik vond het niet belangrijk. Bij de Kapelsteeg — ik ga anders nooit door die steeg, omdat dat voor een fatsoenlijk man niet gepast is, vind ik — bij de Kapelsteeg dus wilde ik ditmaal rechts afslaan. Ik wachtte tot wij dat straatje bijna voorbij waren, en zei toen zeer beleefd, want beleefd ben ik altijd, men kan nooit weten of men later iemand nog nodig heeft:

'Het was me bijzonder aangenaam u weer te zien, mijnheer! En het spijt me, ik moet hier afslaan!'

Toen keek hij me heel gek aan, en zuchtte, en pakte opeens de kraag van mijn jas.

‘Beste Droogstoppel’, zei hij, ‘ik wil u iets vragen.’

Er liep een rilling over mijn rug. Hij wist niet hoe laat het was, en wilde mij iets vragen! Natuurlijk antwoordde ik dat ik geen tijd had, en naar de beurs moest, hoewel het avond was.

Ik trok mijn kraag terug, groette heel beleefd, want beleefd ben ik altijd, en ging de Kapelsteeg in, wat ik anders nooit doe, omdat het niet fatsoenlijk is, en fatsoen gaat voor mij boven alles. Ik hoop dat niemand mij heeft gezien.

Prent van de illustrator Johan Braakensiek uit 1890: Multatuli, schrijvend aan
Max Havelaar, op een zolderkamer in Brussel in het najaar van 1859.

DERDE HOOFDSTUK

Droogstoppel ontvangt een pak papier en een brief van Sjaalman. Het pak bevat een stapel teksten die Sjaalman heeft geschreven. In de brief vertelt hij dat hij in geldnood zit. Hij vraagt Droogstoppel om hulp bij het uitgeven van een boek.

Toen ik de dag daarna van de beurs kwam, zei Frits dat er iemand was geweest om mij te spreken. Uit de beschrijving begreep ik dat het de Sjaalman was. Hoe had hij mij gevonden? O ja, het visitekaartje! Ik dacht erover mijn kinderen van school te halen, want het is lastig twintig, dertig jaren later nog te worden nagezeten door een schoolvriend die een sjaal draagt, in plaats van een jas, en die niet weet hoe laat het is. Ook heb ik Frits verboden naar de Westermarkt te gaan als er marktkramen staan.

De volgende dag ontving ik een brief met een groot pak papier. Ik zal u de brief laten lezen:

‘Waarde Droogstoppel!’

Ik vind dat hij ‘Weledele Heer Droogstoppel’ had moeten zeggen, omdat ik makelaar ben.

‘Ik ben gisteren bij u geweest met een verzoek. Ik geloof dat het goed met u gaat...’

Dat is waar: wij zijn met z’n dertienen op ons kantoor.

‘... en ik zou uw hulp willen vragen om iets tot stand te brengen wat voor mij van groot belang is.’

Zou men niet denken dat het om een order op de voorjaarsveiling ging?

‘Door velerlei omstandigheden ben ik op het ogenblik enigszins om geld verlegen.’

Enigszins? Hij had geen hemd aan. Dat noemt hij *enigszins!*

‘Ik kan mijn lieve vrouw niet alles geven wat nodig is voor een aangenaam leven, en ook de opvoeding van mijn kinderen is, financieel gezien, niet zoals ik zou wensen.’

Een aangenaam leven? Opvoeding van de kinderen? Denkt u dat hij voor zijn vrouw een loge in de opera wil huren, en zijn kinderen op een internaat in Genève wil doen? Het was najaar, en vrij koud. Welnu, hij woonde op een zolder, zonder verwarming. Toen ik die brief ontving, wist ik dat nog niet, maar later ben ik bij hem geweest, en nog steeds ben ik verontwaardigd over de malle toon van zijn geschrijf. Wie arm is, kan toch gewoon zeggen dat hij arm is! Armen moeten er zijn, zij zijn nodig in de maatschappij, en het is Gods wil. Zolang hij niet bedelt, en niemand lastig valt, heb ik er volstrekt niets tegen dat hij arm is, maar hij moet de zaken niet mooier maken dan ze zijn. Luister verder:

‘Omdat op mij de verplichting rust in de levensbehoeften van mijn gezin te voorzien, heb ik besloten een talent te gebruiken dat mij, geloof ik, is gegeven. Ik ben dichter...’

U weet, lezer, hoe ik en alle verstandige mensen over dichters denken.

‘... en schrijver. Als kind al bracht ik mijn gevoelens in verzen tot uitdrukking, en ook later schreef ik dagelijks wat er omging in mijn ziel. Ik

geloof dat er onder dit alles enkele opstellen zijn die waarde hebben, en ik zoek daarvoor een uitgever. Maar dit is nu juist het moeilijke. Het publiek kent mij niet, en de uitgevers beoordelen de werken meer op de gevestigde naam van de schrijver dan op de inhoud.’

Precies zoals wij de koffie beoordelen naar de naam en faam van de merken. Jazeker! Hoe anders?

‘Als ik dus mag aannemen dat mijn werk niet geheel zonder waarde is, dan zou dat toch pas na publicatie blijken, en de boekhandelaren moeten eerst mijn boek inkopen.’

Daar hebben ze groot gelijk in.

‘Maar omdat ik ervan overtuigd ben dat mijn werk die kosten kan dekken, en ik mijn erewoord daarop durf te geven, ben ik, aangemoedigd door onze ontmoeting van eergisteren ...’

Dat noemt hij aangemoedigd!

‘... tot het besluit gekomen te vragen of u bij een uitgever borg wilt staan voor de kosten van de eerste uitgave, al was het maar voor een klein boekdeeltje. Ik laat de keuze van die eerste proef geheel aan u over. In het pak dat ik u hierbij breng, zult u heel wat teksten vinden, en daaruit zal blijken dat ik veel heb gedacht, gewerkt en meegemaakt.’

Ik heb nooit gehoord dat hij zakenman was.

‘In afwachting van een vriendelijk antwoord noem ik mij uw oude schoolvriend...’

En zijn naam stond eronder. Maar die verzwijg ik, omdat ik er niet van houd iemand in opspraak te brengen.

Waarde lezer, u begrijpt dat ik gek stond te kijken toen men mij daar zo opeens wilde verheffen tot makelaar in verzen. Ik weet zeker dat die Sjaalman — zo zal ik hem maar blijven noemen — met zo'n verzoek niet bij mij had aangeklopt als de man me overdag had gezien. Want deftigheid en fatsoen laten zich niet verbergen. Maar het was avond, en ik trek het me dus niet aan.

Vanzelfsprekend wilde ik van die gekkigheid niets weten. Ik zou het pak door Frits hebben laten terugbrengen, maar ik wist zijn adres niet, en hij liet niets van zich horen. Ik dacht dat hij ziek was, of dood, of zoiets.

Vorige week waren wij bij de Rosemeijers, die in suiker handelen. Frits was voor het eerst meegegaan. Hij is zestien jaar, en ik vind het goed dat een jongeling onder de mensen komt. Anders loopt hij toch maar naar de Westermarkt, of zulke dingen. De meisjes hadden piano gespeeld en gezongen, en bij het dessert plaagden ze elkaar met iets dat eerder in de voorkamer scheen te zijn gebeurd — iets waarbij Frits betrokken was. 'Ja, ja, Louise', riep Betsy Rosemeijer, 'gehuild heb je! Papa, Frits heeft Louise aan het huilen gemaakt.'

Mijn vrouw zei hierop dat Frits dan voortaan niet meer mee mocht. Ze dacht dat hij Louise had geknepen, of zoiets wat niet gepast is, en ook ik was net van plan een hartig woordje met hem te spreken toen Louise riep: 'Nee, nee, Frits is heel lief geweest! Ik wou dat hij het nog eens deed!'

Wat dan? Hij had haar niet geknepen. Hij had een gedicht voorgedragen, daar zul je 't hebben.

Natuurlijk ziet de vrouw des huizes graag dat er bij het dessert iets aardigs gebeurt. Dat vult. Mevrouw Rosemeijer begreep dat wat Louise aan het huilen had gemaakt ook ons zou vermaken, en ze vroeg om herhaling aan Frits, die zo rood werd als een kreeft. Ik begreep volstrekt niet wat hij dan toch had opgevoerd, want ik kende zijn repertoire maar al te goed. Dat was: *De godenbruiloft*, *De boeken van het Oude Testament op rijm*, en een episode uit de *Bruiloft van Kamacho*, dat jongens altijd zo aardig vinden omdat er een wc-bril in voorkomt. Wat hieruit nu tranen kon uitlokken, was mij een raadsel. Het is waar, zo'n meisje huilt gauw.

‘Toe, Frits! Och ja, Frits! Kom, Frits!’ Zo ging het, en Frits begon. Omdat ik er niet van houd de lezers langdurig in gespannen afwachting te houden, zal ik maar direct zeggen dat ze thuis het pak van Sjaalman hadden opengemaakt, en daaruit hadden Frits en Marie een wijsneuzig en sentimenteel gedicht gehaald dat me later veel last in huis zou bezorgen. Toch moet ik bekennen, lezer, dat dit boek ook uit dat pak papier voortkomt, en ik zal me naderhand hierover behoorlijk verantwoorden, want ik hecht eraan dat men mij beschouwt als iemand die de waarheid liefheeft, en die een goede zakenman is. Onze firma is Last & Co, makelaars in koffie, Lauriergracht, N° 37.

Toen droeg Frits een ding voor dat van nonsens aan elkaar hing. Een jongmens schreef aan zijn moeder dat hij verliefd was geweest, maar dat hij niettemin veel van zijn moeder bleef houden. Is deze laatste regel duidelijk of niet? Vindt u dat er veel omhaal van woorden nodig is om dat te zeggen? Welnu, ik had een broodje met kaas gegeten, daarna twee peren geschild, en ik was half klaar met het verorberen van de derde voordat Frits klaar was met die vertelling. Maar Louise huilde weer, en de dames zeiden dat ze het heel mooi vonden. Toen vertelde Frits, die, geloof ik, meende dat hij een prachtig stuk had uitgevoerd, dat hij het ding in dat pak had gevonden van de man die een sjaal droeg, en ik legde aan de heren uit hoe dat pak in mijn huis was gekomen. Maar over de Griekse vertelde ik niet, omdat Frits erbij was, en ook zei ik niets van de Kapelsteeg. Iedereen vond dat ik heel goed had gehandeld door die man af te poeieren. Straks zult u zien dat er ook andere dingen in dat pak zaten van meer solide aard, en daarvan komt een en ander in dit boek, omdat de koffieveilingen van de Handelmaatschappij ermee in verband staan. Want ik leef voor mijn vak.

Later vroeg de uitgever of ik hieraan wilde toevoegen wat Frits had voorgedragen. Ik wil het wel doen, mits men weet dat ik me niet bezondig aan zulke dingen. Allemaal leugens en gekheid! Ik geef verder geen toelichting, anders wordt mijn boek te dik. Ik wil hierbij alleen zeggen dat die vertelling zo omstreeks 1843 in de buurt van Padang is geschreven, en dat dit een waardeloos merk is. De koffie, bedoel ik.

Moeder, 'k ben ver weg van het land
Waar me het leven werd geschonken,
Waar mijn eerste tranen blonken,
Waar ik oprees aan uw hand.

Waar uw moedertrouwe ziel
Aan de knaap haar zorgen wijdde,
En hem liefderijk stond terzijde,
En hem ophief als hij viel.

Schijnbaar scheurde het lot de banden
Die ons bonden, wreed uiteen.
'k Sta hier wel aan vreemde stranden
Met mijzelf en God, alleen.

Maar toch, moeder, wat me griefde,
Wat me vreugd gaf of verdriet,
Moeder, twijfel aan de liefde,
Aan het hart van uw zoon toch niet!

't Is nog nauwelijks twee paar jaren
Toen ik 't laatst op gindse grond
Zwijgend aan de oever stond
Om de toekomst in te staren.

Toen ik 't schone tot mij riep
Dat ik van de toekomst wachtte,
En het heden stout verachtte,
En mij paradijzen schiep.

'k Heb naar levensheil gestreefd,
'k Heb gevonden en verloren,
En, een kind nog kort tevoren,

Jaren in één uur doorleefd!

Maar toch, moeder! wil 't geloven,
Bij de Hemel die mij ziet,
Moeder! wil het toch geloven,
Nee, uw kind vergat u niet!

'k Minde een meisje. Heel mijn leven
Scheen mij door die liefde schoon.
'k Zag in haar een erekroon,
Als een eindloon van mijn streven.

Zorgen baarde mij die liefde,
Onrust kwelde mij het hart,
En ondraaglijk was de smart
Die mij het week gemoed doorgriefde.

'k Heb slechts angst en leed vergaard,
Waar ik 't hoogste genot verwachtte,
En voor het heil waarnaar ik trachtte,
Was me gif en pijn bewaard.

'k Telde ramp noch tegenslagen,
Vreugde schiep ik in verdriet,
Alles, alles wilde ik dragen
Ook al was ik bij mijn moeder niet!

Dit moederbeeld, mij 't schoonste op aarde,
Dat ik meedroeg in het gemoed
Als een onwaardeerbaar goed,
En zo trouw in het hart bewaarde.

Vreemd was 't eenmaal aan mijn zinnen

Toen 'k was begonnen haar te minnen
Totdat de laatste snik van het leven
Mij aan mijn moeder terug zal geven.

Wat is min die eens begon,
Bij de liefde met het leven
't Kind door God in 't hart gedreven
Toen het nog niet stamelen kon?

Toen het aan de moederborst,
Pas de moederschoot onttogen,
't Eerste vocht vond voor de dorst,
't Eerste licht in moederogen?

Nee, geen band die vaster bindt,
Vaster harten houdt omsloten,
Dan de band, door God gesloten
Tussen moederhart en kind!

Steil en doornig zijn mijn paden,
Tegenspoed drukt me terneer,
En de last mij opgeladen
Knelt me, en doet het hart me zeer.

Laat het slechts mijn tranen tuiten,
Als zo menig moedeloos uur
Me in de boezem der Natuur,
't Hoofd zo treurig neer doet buigen.

Vaak, als mij de moed ontzonk,
Is de zucht me schier ontvloden:
'Vader, schenk me bij de doden,
Wat het leven mij niet schonk!

Vader, geef me aan gene zijde
Als de mond des doods mij kust,
Vader, geef me aan gene zijde
Wat ik hier niet smaakte... Rust!

Maar, bestervend op mijn lippen,
Steeg 't gebed niet tot de Heer.
'k Boog wel mijn beide knieën neer,
'k Voelde me een zucht ontglippen,
Maar het was: 'Nog niet, o Heer!
Geef mij eerst mijn moeder weer!'

Het zogenoemde Sjaalmanportret van Multatuli uit 1862.

VIERDE HOOFDSTUK

Droogstoppel vindt artikelen over koffieteelt en koffiehandel in het pak van Sjaalman. Hij zet de jonge Stern aan het werk om een boek te schrijven.

Voordat ik verder ga, moet ik u zeggen dat de jonge Stern is aangekomen. Het is een aardig ventje. Hij lijkt me vlug en bekwaam, maar ik vind hem nogal dweperig. Onze dochter Marie is dertien jaar. Zijn kleding is heel netjes. Ik heb hem schrijfwerk gegeven, om de Hollandse stijl te oefenen. Ik ben benieuwd of er spoedig orders van Ludwig Stern zullen komen. Marie zal een paar pantoffels voor hem borduren. Voor de jonge Stern, bedoel ik. Busselinck & Waterman hebben achter het net gevist. Een fatsoenlijke makelaar bederft de markt niet, dat zeg ik!

De dag na dat bezoek aan de Rosemeijers, die in suiker doen, riep ik Frits bij me, en gaf hem opdracht mij dat pak van Sjaalman te brengen. U moet weten, lezer, dat ik in mijn gezin zeer stipt ben op het gebied van godsdienst en zedelijkheid. Welnu, de vorige avond, net toen ik mijn eerste peer had geschild, las ik op het gezicht van een van de meisjes dat er iets in dat vers voorkwam dat niet pluis was. Ikzelf had niet naar het ding geluisterd, maar ik had gemerkt dat Betsy haar broodje verkruimelde, en dit was voor mij genoeg. U zult begrijpen, lezer, met iemand van doen te hebben die weet wat er in de wereld omgaat. Ik liet me dus door Frits dat fraaie stuk van de laatste avond voorleggen, en ik vond heel snel de regel die Betsy's broodje verkruimeld had. Er wordt daar gesproken van een kind dat aan de borst van de moeder ligt. Dat kan er nog mee door. Maar die dichtregel over de moederlijke schoot vond ik niet goed — om daarover te spreken, bedoel ik — en mijn vrouw ook niet. Marie is dertien jaar. Wij

zeggen thuis heus niet dat kinderen uit de kool komen, of dat ze door ooevaars worden gebracht. Maar de zaken zo bij de naam noemen, vind ik onbehoorlijk, omdat ik zo op zedelijkheid gesteld ben. Ik liet Frits, die dat ding nu eenmaal 'uitwendig wist', zoals Stern dit noemt, beloven dat hij het nooit meer zou opzeggen, en toen borg ik het op in mijn bureau, het vers meen ik. Maar ik moest weten of er niet meer in dat pak zat dat aanstoot kon geven. Ik begon te zoeken en te bladeren. Alles lezen kon ik niet, want ik vond er talen in die ik niet begreep, maar toen opeens viel mijn oog op een bundel: *Verslag over de Koffiecultuur in de Residentie Manado*.

Mijn hart sprong open, omdat ik makelaar in koffie ben — Lauriergracht, N° 37 — en Manado is een goed merk. Dus die Sjaalman, die zulke onzedelijke verzen maakte, had ook in de koffie gewerkt. Ik bezag het pak nu met geheel andere ogen, en vond er stukken in die ik weliswaar niet geheel begreep, maar die werkelijk blijk gaven van kennis van zaken. Er waren berekeningen met cijfers waarin geen rijm te bekennen was, en alles was met zo'n zorg en nauwkeurigheid geschreven dat ik eerlijk gezegd — want ik houd van de waarheid — op het idee kwam dat die Sjaalman, als de derde klerk eens uitviel — wat gebeuren kan, omdat hij oud en stuntelig wordt — heel goed diens plaats zou kunnen innemen. Het spreekt voor zich dat ik eerst informatie zou inwinnen over eerlijkheid, geloof en fatsoen, want ik neem niemand aan op kantoor voordat ik daarvan zeker ben. Dit is een vast principe van me. U hebt het gezien in mijn brief aan Ludwig Stern.

Ik wilde Frits niet laten blijken dat ik belangstelling kreeg voor de inhoud van dat pak, en stuurde hem daarom weg. Het duizelde mij inderdaad, toen ik de ene na de andere tekst oppakte en de titels las. Het is waar, ik trof veel verzen aan, maar ik vond ook veel nuttigs, en ik stond verbaasd over de variatie in behandelde onderwerpen. Ik erken — want ik houd van de waarheid — dat ik, die altijd in koffie heeft gedaan, niet in staat ben de waarde van alles te beoordelen, maar ook zonder toereikende kennis was de lijst van titels al curieus. Omdat ik u de geschiedenis van de Griek heb verteld, weet u al dat ik in mijn jeugd kennis heb gemaakt met Latijn, en hoezeer ik mij in mijn correspondentie onthoud van alle citaten,

dacht ik bij het zien van dit alles toch: *de omnibus aliquid, de toto nihil* (van alles wat, in zijn geheel niets).

Maar dit kwam eigenlijk meer voort uit een soort van wrevel dan dat ik dit precies meende. Want wanneer ik een stuk wat langer bekeek, moest ik erkennen dat de schrijver wel deskundig was, en zelfs dat hij een grote betrouwbaarheid in zijn redeneringen aan de dag legde.

Ik vond daar verhandelingen en opstellen:

Over het SANSKRIT, als moeder van de Germaanse taaltakken.

Over de strafbepalingen op kindermoord.

Over de oorsprong van de adel.

Over het verschil tussen de begrippen ONEINDIGE TIJD en EEUWIGHEID.

Over de kansrekening.

Over het boek van JOB. (Ik vond nog iets over Job, maar dat waren verzen.)

Over proteïne in de atmosferische lucht.

Over de staatkunde van Rusland.

Over de klinkers.

Over gevangencellen.

Over de oude stellingen omtrent het HORROR VACUI.

Over de wenselijkheid van de afschaffing van strafbepalingen op laster.

Over de oorzaken van de opstand van de Nederlanders tegen Spanje, NIET uit begeerte naar godsdienstige of staatkundige vrijheid.

Over het PERPETUUM MOBILE, de kwadratuur van de cirkel en de wortel van wortelloze getallen.

Over de zwaarte van het licht.

Over de achteruitgang van de beschaving sinds het ontstaan van het Christendom. (Hè?)

Over de IJslandse mythologie.

Over de EMILE van ROUSSEAU.

Over de civiele rechtsvordering in zaken van koophandel.

Over SIRIUS als middelpunt van een zonnestelsel.

Over invoerrechten als ondoeltreffend, onkies, onrechtvaardig en onzedelijk.

(Daarover had ik nooit iets gehoord.)

- Over verzen als oudste taal. (Dat geloof ik niet.)
- Over witte mieren.
- Over het tegennatuurlijke van scholen.
- Over de prostitutie in het huwelijk. (Dat is een schandelijk stuk.)
- Over hydraulische onderwerpen in verband met de rijstcultuur.
- Over het schijnbaar overwicht van de Westerse beschaving.
- Over kadaster, registratie en zegel.
- Over kinderboekjes, fabels en sprookjes. (Dit wil ik wel eens lezen, omdat hij op waarheid aandringt.)
- Over bemiddeling in de handel. (Dit bevalt me volstrekt niet. Ik geloof dat hij de makelaars wil afschaffen. Maar ik heb het toch opzij gelegd, omdat er een en ander in voorkomt dat ik kan gebruiken voor mijn boek.)
- Over successierecht, een van de beste belastingen.
- Over de uitvinding van de kuisheid. (Dit begrijp ik niet.)
- Over vermenigvuldiging. (Deze titel klinkt heel eenvoudig, maar er staat veel in dit stuk waaraan ik vroeger niet had gedacht.)
- Over een zeker soort van geest der Fransen, een gevolg van de armoede van hun taal. (Dat geloof ik graag. Geestigheid en armoede, ... hij kan het weten.)
- Over het verband tussen de romans van AUGUST LAFONTAINE en de tering. (Dit wil ik ooit lezen, omdat er van die Lafontaine boeken op zolder liggen. Maar hij zegt dat de invloed zich pas openbaart in het tweede geslacht. Mijn grootvader las niet.)
- Over de macht van de Engelsen buiten Europa.
- Over het Godsgericht in de Middeleeuwen, en nu.
- Over de rekenkunde bij de Romeinen.
- Over armoede aan poëzie bij componisten.
- Over pietisterij, biologie en tafeldans.
- Over besmettelijke ziekten.
- Over de Moorse bouwkunst.
- Over de kracht van vooroordelen, voortkomend uit ziekten die door tocht veroorzaakt heten te zijn. (Heb ik niet gezegd dat de lijst curieus was?)
- Over de Duitse eenheid.

Over de lengte op zee. (Ik denk dat op zee alles wel even lang zal zijn als op het land.)

Over de plichten van de regering omtrent publieke vermakelijkheden.

Over de overeenkomsten in de Schotse en Friese talen.

Over prozodie.

Over de schoonheid van vrouwen in Nîmes en Arles, met een onderzoek naar het stelsel van kolonisatie van Feniciërs.

Over landbouwcontracten op Java.

Over het zuigvermogen van een nieuw model pomp.

Over legitimiteit van dynastieën.

Over de volksletterkunde in Javaanse rhapsoden.

Over de nieuwe wijze van reven.

Over de percussie, toegepast op handgranaten.

Over het begrip van eer.

Over de apocriefe boeken.

Over de wetten van SOLON, LYKURGUS, ZOROASTER EN CONFUCIUS.

Over de ouderlijke macht.

Over SHAKESPEARE als geschiedschrijver.

Over de slavernij in Europa. (Wat hij hiermee bedoelt, begrijp ik niet. Maar zo is er wel meer!)

Over schroefwatermolens.

Over het soevereine recht van gratie.

Over de chemische bestanddelen van Ceylonese kaneel.

Over de tucht op koopvaardij schepen.

Over de opiumpacht op Java.

Over de bepalingen omtrent het verkopen van gif.

Over het doorgraven van de landengte van Suez, en de gevolgen daarvan.

Over de betaling van landrenten in natura.

Over de koffiecultuur te Manado. (Dit heb ik al genoemd.)

Over de scheuring van het Romeinse Rijk.

Over de GEMÜTLICHKEIT van Duitsers.

Over de Scandinavische EDDA.

Over de plicht van Frankrijk zich in de Indische Archipel een tegenwicht tegen Engeland te verschaffen. (Dit stuk was in het Frans, ik weet niet waarom.)

Over het maken van azijn.

Over de verering van SCHILLER en GOETHE in de Duitse middenklasse.

Over de aanspraken van de mens op geluk.

Over het recht van opstand bij onderdrukking. (Dit was in het Javaans. Ik heb die titel pas later begrepen.)

Over ministeriële verantwoordelijkheid.

Over enige punten in de criminele rechtsvordering.

Over het recht van een volk te eisen dat de opgebrachte belasting voor zijn behoeften wordt aangewend. (Dat was weer in het Javaans.)

Over de dubbele A en de Griekse ETA.

Over het bestaan van een onpersoonlijke God in de harten van mensen. (Een godslasterlijke leugen!)

Over de stijl.

Over een grondwet voor het Rijk INSULINDE. (Ik heb nooit van dat RIJK gehoord.)

Over het gebrek aan spellingsregels voor toevoeging van de 'tussen-n' in woorden.

Over pedanterie. (Ik geloof dat dit stuk met veel kennis van zaken is geschreven.)

Over de schulden van Europa aan de Portugezen.

Over bosgeluiden.

Over brandbaarheid van water. (Ik denk dat hij sterk water bedoelt.)

Over de melkzee. (Ik heb daar nooit van gehoord. Het schijnt iets in de nabijheid van Banda te zijn.)

Over zieners en profeten.

Over elektriciteit als beweegkracht, zonder zwak ijzer.

Over eb en vloed van beschaving.

Over epidemisch bederf in overheidsfinanciën.

Over bevoorrechte Handelmaatschappijen. (Hierin komt een en ander voor dat ik nodig heb voor mijn boek.)

Over etymologie als hulpbron bij etnologische studies.

Over de vogelnestklippen aan de Javaanse Zuidkust.

Over de plaats waar de dag begint. (Dit begrijp ik niet.)

Over persoonlijke begrippen als maatstaf van verantwoordelijkheid in de zedelijke wereld. (Bespottelijk! Hij zegt dat ieder zijn eigen rechter moet zijn. Waartoe zou dat leiden?)

Over galanterie.

Over de versbouw van Hebreeën.

Over de CENTURY OF INVENTIONS van de Markies van Worcester.

Over de niet-etende bevolking van het eiland Roti bij Timor. (Het moet daar goedkoop leven zijn.)

Over het mensen-eten van Bataks, en het koppensnellen van Alfoeren.

Over het wantrouwen tegen publieke zedelijkheid. (Hij wil, geloof ik, de slotenmakers afschaffen. Ik ben ertegen.)

Over 'het recht' en 'de rechten'.

Over BÉRANGER als wijsgeer. (Dit begrijp ik weer niet.)

Over de afkeer van Maleiërs voor de Javaan.

Over het slechte onderwijs op de zogenaamde hogescholen.

Over de liefdeloze geest van onze voorouders, zoals blijkt uit hun Godsbesef. (Alweer een goddeloos stuk!)

Over de samenhang van zintuigen. ('t Is waar, toen ik hem zag, rook ik rozenolie.)

Over de puntwortel van de koffieboom. (Dit heb ik opzij gelegd voor mijn boek.)

Over gevoel, gevoeligheid, SENSIBLERIE, EMPFINDELEI, enz.

Over het verwarren van mythologie en godsdienst.

Over de palmwijn *Saguer* op de Molukken.

Over de toekomst van de Nederlandse handel. (Dit is eigenlijk het stuk dat me heeft bewogen mijn boek te schrijven. Hij zegt dat er niet altijd zulke grote koffieveilingen zullen worden gehouden, en ik leef voor mijn vak.)

Over Genesis. (Een godslasterlijk stuk!)

Over de geheime genootschappen van Chinezen.

Over het tekenen als natuurlijk schrift. (Hij zegt dat een pasgeboren kind kan tekenen!)

Over waarheid in poëzie. (Jazeker!)

Over de impopulariteit van de rijstpelmolens op Java.

Over het verband tussen poëzie en mathematische wetenschappen.

Over de Wajangs van Chinezen.

Over de prijs van de Java-koffie. (Dit heb ik opzij gelegd.)

Over een Europees muntstelsel.

Over besproeiing van gemeenschappelijke velden.

Over de invloed van de vermenging van rassen op de geest.

Over evenwicht in de handel. (Hij bespreekt hier de werking van wisselkoersen. Ik heb het opzij gelegd voor mijn boek.)

Over het in stand houden van Aziatische gewoonten. (Hij beweert dat Jezus een tulband droeg.)

Over de denkbeelden van MALTHUS omtrent bevolkingsaantallen in verband met de middelen van bestaan.

Over de oorspronkelijke bevolking van Amerika.

Over de havenhoofden van Batavia, Semarang en Surabaya.

Over bouwkunde als uitdrukking van denkbeelden.

Over de verhouding van Europese ambtenaren tot de regenten op Java. (Hiervan komt een en ander in mijn boek.)

Over het wonen in kelders in Amsterdam.

Over de kracht van dwaling.

Over de werkeloosheid van een Opperwezen, bij volmaakte natuurwetten.

Over het zoutmonopolie op Java.

Over de wormen in de sagopalm. (Die worden, zegt hij, gegeten... bah!)

Over de Spreuken, de Prediker, het Hooglied, en de PANTUN van Javanen.

Over het JUS PRIMI OCCUPANTIS.

Over de armoede van schilderkunst.

Over de onzedelijkheid van hengelen. (Wie heeft daarvan ooit gehoord?)

Over de misdaden van Europeanen buiten Europa.

Over de wapens van zwakkere diersoorten.

Over het *JUS TALIONIS*. (Alweer een godslasterlijk stuk! Daarin kwam een gedicht voor dat ik zeker allerschandelijkt zou hebben gevonden als ik het had uitgelezen.)

En dit was nog niet alles! Ik vond, om over de verzen maar te zwijgen — die waren er in allerlei talen — een aantal bundeltjes waarvan de titel ontbrak, romans in het Maleis, krijgszangen in het Javaans, en wat niet al! Ook vond ik brieven, waarvan vele in talen die ik niet begreep. Sommige waren aan hem gericht, andere door hem geschreven, of liever het waren slechts afschriften, maar hij scheen daarmee iets van plan te zijn, want alles was door andere personen ondertekend met: *gelijk aan het oorspronkelijke*. Dan vond ik nog uittreksels uit dagboeken, aantekeningen en losse gedachten, sommige werkelijk heel los.

Ik had, zoals ik al zei, enkele stukken opzij gelegd, omdat ze mij in mijn vak van pas leken te komen, en voor mijn vak leef ik. Maar ik moet bekennen dat ik mij over de rest ongemakkelijk voelde. Hem het pak terugsturen, kon ik niet, want ik wist niet waar hij woonde. Het pak was nu eenmaal open. Ik kon niet ontkennen dat ik het had ingezien, en dat zou ik ook niet hebben gedaan, omdat ik zo van de waarheid houd. Ook lukte het me niet het weer zo dicht te maken dat het leek alsof het ongeopend was geweest. Bovendien mag ik niet ontkennen dat enkele stukken, die over koffie gaan, mij interessant lijken, en dat ik daarvan graag gebruik zou maken. Ik las dagelijks enkele bladzijden, en ik kwam hoe langer hoe meer — Frits zegt 'hoe langer des te meer' maar dat doe ik niet, ik zeg 'hoe meer' — tot de overtuiging dat men makelaar in koffie moet zijn om zo precies te weten te komen wat er in de wereld omgaat. Ik ben ervan overtuigd dat de Rosemeijers, die in suiker doen, nooit zoiets onder ogen hebben gehad.

Nu was ik bang dat die Sjaalman opeens weer voor me zou staan, en dat hij me weer iets te zeggen zou hebben. Ik begon er spijt van te krijgen dat ik die avond de Kapelsteeg was ingegaan, en ik begreep dat men nooit de fatsoenlijke weg moet verlaten. Natuurlijk had hij mij om geld gevraagd, en over zijn pak verteld. Ik had hem dan misschien wat geld gegeven, en als hij mij de volgende dag die stapel schrijverij had gestuurd, was het mijn

eigendom geweest. Ik zou dan het kaf van het koren hebben kunnen scheiden, ik had de stukken eruit genomen die ik nodig had voor mijn boek, en de rest had ik verbrand, of in de papiermand geworpen, wat ik nu niet doen kon. Want als hij terugkwam, zou ik het pak moeten inleveren, en als hij zag dat ik belangstelling had voor een paar van zijn stukken, dan zou hij zeker te veel geld daarvoor vragen. Niets geeft de verkoper meer overwicht dan de ontdekking dat de koper om diens koopwaar verlegen zit. Zo'n positie wordt dan ook door een koopman die zijn vak verstaat zoveel mogelijk vermeden.

Een ander denkbeeld — ik sprak er al over — dat mag bewijzen hoe ontvankelijk beursbezoek iemand kan maken voor menslievende indrukken was dit. Bastiaans — dit is de derde bediende die zo oud en onhandig wordt — had de laatste tijd van de dertig dagen zeker geen vijftwintig dagen gewerkt, en als hij op kantoor komt, doet hij vaak zijn werk nog slecht ook. Als eerlijk man ben ik tegenover de firma — Last & Co, sinds de Meijers eruit zijn — verplicht ervoor te zorgen dat iedereen zijn werk goed doet, en ik mag niet uit medelijden of overgevoeligheid het geld van de firma over de balk gooien. Dát is mijn principe. Ik geef liever die Bastiaans uit mijn eigen zak drie gulden dan dat ik doorga hem de zevenhonderd gulden per jaar te betalen die hij niet meer zou verdienen. Ik heb uitgerekend dat die man in vierendertig jaar een inkomen — zowel van Last & Co als vroeger van Last & Meijer, maar de Meijers zijn er uit — van bijna vijftienduizend gulden heeft genoten, en dat is voor een burgerman een aardig sommetje. Er zijn er weinig van die stand die zoveel bezitten. Recht tot klagen heeft hij dus niet. Ik ben op deze berekening gekomen door dat stuk van Sjaalman over de vermenigvuldiging.

Die Sjaalman heeft een goede schrijfstijl, dacht ik. Bovendien zag hij er armoedig uit en wist hij niet hoe laat het was. Hoe zou het zijn, dacht ik, als ik hem de plaats van Bastiaans gaf? Ik zou hem in dat geval zeggen dat hij mij 'mijnheer' moest noemen, maar dat zou hij zelf ook wel begrijpen, want een bediende kan toch zijn baas niet bij de naam noemen, en hij was misschien voor zijn leven geholpen. Hij zou kunnen beginnen met vier- of vijfhonderd gulden — onze Bastiaans heeft ook lang gewerkt voordat hij tot

zevenhonderd opklom — en ik had een goede daad gedaan. Ja, met driehonderd gulden zou hij wel kunnen beginnen, want omdat hij nooit in zaken is geweest, zou hij de eerste jaren als leertijd kunnen beschouwen, wat dan ook redelijk is, want hij kan zichzelf niet gelijkstellen aan mensen die veel hebben gewerkt. Ik ben er zeker van dat hij met tweehonderd gulden tevreden zou zijn. Maar ik was niet gerust op zijn gedrag. Hij had een sjaal om. En bovendien wist ik niet waar hij woonde.

Een paar dagen later waren de jonge Stern en Frits samen bij een boekenveiling geweest. Ik had Frits verboden iets te kopen, maar Stern, die voldoende zakgeld heeft, kwam met enkele prullen thuis. Dat is zijn zaak. Maar zie, daar vertelde Frits dat hij Sjaalman had gezien, die bij de veiling aan het werk was. Hij had de boeken uit de kasten gepakt, en die op de lange tafel gelegd voor de veilingmeester. Frits zei dat hij er zeer bleek uitzag, en dat een heer die daar de leiding scheen te hebben tegen hem was uitgevaren, omdat hij een paar boeken had laten vallen, wat ik dan ook zeer onhandig vind. Bij dat ruziemaken had Frits gehoord dat hij vijftien stuivers per dag verdiende. ‘Denk je dat ik van plan ben vijftien stuivers per dag aan jou te verkwisten?’, had die man gezegd. Ik rekende uit dat vijftien stuivers per dag — ik denk dat de zon- en feestdagen niet meetellen, anders had hij een maand- of jaargeld genoemd — 225 gulden per jaar maken. Ik kan snel besluiten nemen — als men zo lang in zaken zit, weet men altijd onmiddellijk wat men te doen heeft — en de volgende morgen vroeg was ik bij Gaafzuiger. Zo heet de boekhandelaar die de veiling had gehouden. Ik vroeg hem naar de man die de boeken had laten vallen.

‘Die is ontslagen’, zei Gaafzuiger. ‘Hij was lui, pedant en ziekelijk.’

Ik kocht een doosje sluitzegels, en besloot onmiddellijk het met onze Bastiaans nog even aan te zien. Ik kon er niet toe besluiten een oude man zo op straat te zetten. Streng, maar zachtmoedig waar het kan — dat is altijd mijn principe geweest. Maar nooit vergeet ik naar iets te informeren wat bij het zakendoen van pas kan komen, en daarom vroeg ik aan Gaafzuiger waar die Sjaalman woonde. Hij gaf mij het adres, en ik schreef het op.

Ik dacht voortdurend aan mijn boek, maar omdat ik van waarheid houd, moet ik ronduit zeggen dat ik niet wist hoe ik dat zou aanpakken. Eén ding staat vast: de artikelen die ik in Sjaalmans pak had gevonden, waren belangrijk voor de makelaars in koffie. De vraag was wat ik moest doen om die bouwstenen behoorlijk te selecteren en bijeen te brengen. Iedere makelaar weet van welk groot gewicht een goede sortering van de koopwaar is.

Maar schrijven is niet mijn sterkste punt, en toch voelde ik dat ik schrijven moest, omdat misschien de toekomst van mijn vak ervan afhangt. De informatie die ik in het pak van Sjaalman vond, was niet dermate nuttig dat Last & Co die voor zichzelf alleen moest houden. Als dit wel zo was, begrijpt iedereen dat ik niet de moeite zou nemen een boek te laten drukken dat Busselinck & Waterman ook te lezen zou krijgen, want wie een concurrent op weg helpt, is een gek. Dit is een vast principe van me. Nee, ik begreep dat er een gevaar dreigt dat de hele koffiemarkt bederven zou: een gevaar dat alleen door de vereende krachten van alle makelaars kan worden afgeweerd, en zelfs is het mogelijk dat deze krachten daartoe niet eens voldoende zijn, en dat ook de suikerraffinadeurs — Frits zegt: *raffineurs*, maar ik schrijf *-nadeurs*; dit doen de Rosemeijers ook, en die *doen* in suiker; ik weet wel dat men zegt: *geraffineerde* schelm, en niet: *geraffinadeerde* schelm, maar dit is omdat iedereen die met schelmen te maken krijgt zich zo snel mogelijk van hen ontdoet — dat ook de raffinadeurs dus, en handelaren in kleurstoffen als indigo erbij nodig zullen zijn.

Als ik zo schrijvende nadenk, lijkt het me dat zelfs de scheepsrederijen erbij betrokken moeten zijn, en de koopvaardijvloot, zeker, dat is waar! En de zeilenmakers ook, en de minister van Financiën, en de armenbesturen, en de andere ministers, en de koekenbakkers, en de vrouwen, en de scheepsbouwmeesters, en de groothandelaren, en de tuinlui.

En — vreemd toch, hoe gedachten onder het schrijven in iemand opkomen — mijn boek raakt ook de molenaars, en de dominees, en de kwakzalvers, en de likeurstokers, en de mensen die van de staatsschuld leven, en de pompenmakers, en de touwslagers, en de wevers, en de slachters, en de klerken op een makelaarskantoor, en de aandeelhouders van

de Nederlandse Handelmaatschappij, en eigenlijk, goed beschouwd, alle anderen ook.

En de Koning, ... ja, de Koning vooral!

Mijn boek *moet* de wereld in. Dat valt niet tegen te houden! Laat dan Busselinck & Waterman het ook te lezen krijgen, ik ben niet kleinzielig van aard. Maar knoeiers en beunhazen zijn ze, dat zeg ik! Ik heb het vandaag nog tegen de jonge Stern gezegd. Hij mag het gerust schrijven aan zijn vader.

Zo zat ik een paar dagen geleden nog vreselijk in mijn maag met het boek, maar Frits heeft mij op weg geholpen. Ik heb hem dit niet verteld, omdat ik het niet goed vind iemand te laten merken dat ik hem iets verschuldigd ben — dit is een principe van me — maar de waarheid is het wel. Hij zei dat Stern zo'n knappe jongen was, dat hij zulke snelle vorderingen in de taal maakte, en dat hij Duitse verzen van Sjaalman in het Hollands had vertaald. U ziet, de omgekeerde wereld was in mijn huis: de *Hollander* had in het Duits geschreven, en de *Duitser* vertaalde in het Hollands. Als een ieder zich bij zijn eigen taal had gehouden, zou er moeite bespaard zijn gebleven. Maar, dacht ik, als ik mijn boek eens door die Stern liet schrijven? Als ik wat eraan toe te voegen heb, schrijf ik zelf van tijd tot tijd een hoofdstuk. Frits kan ook helpen. Hij heeft een lijstje van woorden die met twee *e*'s worden geschreven, en Marie kan alles in een net handschrift overschrijven. Dit is voor de lezer meteen een waarborg tegen alle onzedelijkheid. Want dit begrijpt u toch, dat een fatsoenlijk makelaar zijn dochter niets in handen zal geven wat niet strookt met zeden en fatsoen.

Ik heb toen met de beide jongens over mijn plan gesproken, en ze vonden het goed. Alleen leek Stern, die aanleg voor literatuur heeft — zoals veel Duitsers — inspraak te willen in de schrijfstijl. Dit beviel me nu wel niet, maar omdat de voorjaarsveiling ophanden is, en ik van Ludwig Stern nog geen orders heb ontvangen, wilde ik hem niet te veel tegenspreken. Hij zei: 'Als de borst mij gloeit van gevoel voor het ware en het schone kan geen macht ter wereld mij tegenhouden de tonen aan te slaan die met zo'n gevoel overeenstemmen, en dat ik liever zwijg dan mijn woorden beklemd te zien

door de ontterende ketenen van de alledaagsheid.' Ik vond dit wel heel gek van Stern, maar mijn vak gaat me boven alles. We stelden dus vast:

- 1° Dat hij elke week een paar hoofdstukken zou leveren voor mijn boek.
- 2° Dat ik in zijn geschrijf niets zou veranderen.
- 3° Dat Frits de taalfouten zou verbeteren.
- 4° Dat ik zo nu en dan een hoofdstuk zou schrijven, om aan het boek gewicht te geven.
- 5° Dat de titel zou zijn: 'De koffieveilingen van de Nederlandse Handelmaatschappij'.
- 6° Dat Marie de tekst in haar nette handschrift zou overschrijven voor de drukker, maar dat we geduld met haar zouden hebben als ze moest helpen met de was.
- 7° Dat de nieuwe hoofdstukken elke week bij het gezamenlijk eten met de Rosemeijers zouden worden voorgelezen.
- 8° Dat alle onzedelijkheid zou worden vermeden.
- 9° Dat mijn naam niet op de omslag zou staan, omdat ik makelaar ben.
- 10° Dat Stern een Duitse, een Franse en een Engelse vertaling van mijn boek zou mogen uitgeven, omdat — zo beweerde hij — zulke werken beter in het buitenland worden begrepen dan bij ons.
- 11° (Hierop drong Stern zeer sterk aan) Dat ik Sjaalman een pak papier, een doos pennen en een fles inkt zou sturen.

Ik nam met alles genoegen, want er was grote haast bij mijn boek. Stern had de volgende dag zijn eerste hoofdstuk klaar. En zie daar, lezer, de vraag is beantwoord hoe het komt dat een makelaar in koffie — Last & C°, Lauriergracht N° 37 — een boek schrijft dat op een roman lijkt.

Maar nauwelijks was Stern aan zijn werk begonnen of hij stuitte op moeilijkheden. Behalve de zware taak uit zoveel bouwstenen de benodigde te kiezen en te rangschikken, kwamen in de teksten voortdurend woorden en uitdrukkingen voor die hij niet begreep, en die ook voor mij vreemd waren. Het was meestal Javaans of Maleis. Ook waren hier en daar afkortingen aangebracht die moeilijk te ontcijferen waren. Ik begreep dat we

Sjaalman nodig hadden, en omdat ik het niet goed vind dat een jong mens verkeerde connecties aanknoopt, wilde ik noch Stern noch Frits naar hem toesturen. Ik nam snoepgoed mee — want ik denk altijd aan alles — en ik zocht hem op. Schitterend was Sjaalmans verblijfplaats niet, maar gelijkheid voor alle mensen, dus ook in woningen, is een hersenschim. Hijzelf had dit gezegd in zijn beschouwingen over de aanspraken op geluk. Bovendien, ik houd niet van mensen die altijd ontevreden zijn.

Het was in de Lange Leidsedwarsstraat, op een achterkamer. In het onderhuis woonde een handelaar die allerlei dingen verkocht: kopjes, schotels, meubels, oude boeken, glaswerk, oude portretten, en zo meer. Ik was bang iets te breken, want in zo'n geval vragen de mensen altijd meer geld dan ze waard zijn. Een klein meisje zat op de stoep, en kleedde haar pop aan. Ik vroeg of mijnheer Sjaalman daar woonde. Ze liep weg, en haar moeder kwam.

'Ja, die woont hier, meneer. Gaat u maar de trap op, na 'et eerste pertaal, en dan de trap na 'et tweede pertaal, en dan nog 'en trap, en dan is u d'r, u komt 'r vanzelf. Kind, ga'ès effe segge datter 'en heer is. Wie kan se segge dat er is, meneer?'

Ik zei dat ik mijnheer Droogstoppel was, makelaar in koffie, van de Lauriergracht, maar dat ik de weg wel zou vinden. Ik ging omhoog, en hoorde op de derde verdieping een kinderstem zingen: *Strakjes komt vader, die zoete papa*. Ik klopte aan en de deur werd geopend door een vrouw of dame — ik weet zelf niet hoe ik haar moest aanduiden. Ze was zeer bleek. Haar gezicht droeg sporen van vermoeidheid, en deed me denken aan mijn vrouw als zij de was deed. Ze was gekleed in een wit lang hemd, dat tot haar knieën hing en aan de voorkant met een zwart speldje was vastgemaakt. In plaats van een behoorlijke jurk of rok droeg ze daaronder een donkere, gebloemde lap die een paar keer om haar lijf gewikkeld leek, en die vrij strak om haar heupen en knieën zat. Ik was blij dat ik Frits niet gestuurd had, want ik vond haar kleding zeer onverzorgd. Het mens scheen volstrekt niet te beseffen dat ze er niet uitzag als andere vrouwen. Ook leek ze volstrekt niet verlegen met mijn komst. Ze verborg niets onder de tafel, verschoof de

stoelen niet, en deed niets wat gebruikelijk is wanneer een vreemdeling zich aandient die er deftig uitziet.

Ze had, als een Chinese, de haren achterover gekamd, en die op het achterhoofd in een soort van strik of knoop samengebonden. Later heb ik gehoord dat haar kleding een soort van Indische dracht is die ze in dat land *sarong* en *kebaya* noemen, maar ik vond het heel lelijk.

‘Bent u juffrouw Sjaalman?’, vroeg ik.

‘Wie heb ik de eer te spreken?’, zei zij, en wel op een toon alsof ook ik wat *eer* had moeten leggen in mijn vraag.

Nu, van complimenten houd ik niet. Maar om daar onnodige drukte te maken op een derde verdieping vond ik nu ook weer niet nodig. Ik zei dus kortaf dat ik mijnheer Droogstoppel was, makelaar in koffie, van de Lauriergracht, N° 37, en dat ik haar man wilde spreken.

Ze wees mij een rieten stoeltje aan en nam een klein meisje op schoot dat op de grond zat te spelen. De kleine jongen die ik had horen zingen, keek me strak aan, en bekeek me van top tot teen. Die bleek ook helemaal niet verlegen te zijn! Het was een knaapje van een jaar of zes, ook al vreemd gekleed. Zijn wijde broekje was te kort, zijn beentjes waren grotendeels bloot. Weinig fatsoenlijk, vind ik. ‘Kom je om papa te spreken?’, vroeg hij opeens, en ik begreep onmiddellijk dat de opvoeding van dat knaapje veel te wensen liet, anders had hij ‘komt u’ gezegd. Maar omdat ik enigszins verlegen was, en wel wat wilde praten, antwoordde ik:

‘Ja, kereltje, ik kom om je papa te spreken. Zou hij snel komen, denk je?’

‘Dat weet ik niet. Hij is weg, en zoekt geld om een verfdooos voor me te kopen.’ (Frits zegt: *verwdoos*, maar dit doe ik niet. *Verf* is *verf*, en geen *verw*.)

‘Stil, mijn jongen’, zei de vrouw. ‘Speel wat met je boekjes, of met de Chinese speeldoos.’

‘Je weet toch dat die meneer gisteren alles heeft meegenomen.’

Ook zijn moeder noemde hij *je*, en er scheen een ‘meneer’ te zijn geweest die alles ‘had meegenomen’ ... wat een vrolijk bezoek! De vrouw bracht het kleine meisje bij haar broertje. Daar, zei ze, speel wat met Nonni. Een rare naam. En dat deed hij.

‘Wel juffrouw’, vroeg ik, ‘verwacht u uw man al snel?’

‘Ik zou het niet weten’, antwoordde zij.

Opeens liet de kleine jongen, die met zijn zusje schuitjevaren had gespeeld, haar in de steek en vroeg mij:

‘Mijnheer, waarom zeg je juffrouw tegen mama?’

‘Hoezo, kereltje’, zei ik, ‘wat moet ik dan zeggen?’

‘De juffrouw is beneden. Ze verkoopt schotels en speelgoed.’

Nu ben *ik* makelaar in koffie — Last & Co, Lauriergracht, N° 37 —, we zijn met z’n dertienen op kantoor, en als ik Stern meereken, die geen salaris ontvangt, zijn we met z’n veertienen. Welnu, mijn eigen vrouw is een juffrouw, en moest ik nu tegen dat mens mevrouw zeggen? Dit ging toch niet! Iedereen maakt deel uit van z’n eigen stand, en sterker nog: gisteren hadden de deurwaarders de boel bij Sjaalman weggehaald. Ik hield het dus bij juffrouw.

Ik vroeg waarom Sjaalman zich niet bij mij had gemeld om zijn pak terug te halen. Ze scheen ervan te weten, en zei dat zij in het buitenland waren geweest, en wel in Brussel. Dat hij daar voor een krant had gewerkt, maar dat hij daar niet had kunnen blijven omdat publicatie van zijn artikelen vaak tot problemen had geleid. Dat ze sinds een paar weken terug waren in Amsterdam, omdat Sjaalman hier een baan zou krijgen...

‘Zeker bij Gaafzuiger?’, vroeg ik.

Ja, daar was het! Maar dat was mislukt, zei zij. Nu, hiervan wist ik meer dan zichzelf. Hij had boeken laten vallen, en was lui, pedant en ziekelijk... precies, daarom was hij weggejaagd. En, vervolgde ze, dat hij zeker een dezer dagen bij mij zou komen, of misschien nu wel naar mij toe was, om antwoord te vragen op het verzoek dat hij mij had gedaan.

Ik zei dat Sjaalman maar eens moest langskomen, maar dat hij niet moest aanbellen, want dat is zo lastig voor de dienstmeid. Als hij even wachtte, zei ik, zou de deur wel eens opengaan als er iemand uit moest. Toen ging ik weg, en nam mijn snoepgoed weer mee, want eerlijk gezegd beviel het me daar niet. Ik voelde me niet op mijn gemak. Een makelaar is toch geen loopjongen, lijkt me, en ik zag er fatsoenlijk uit. Ik had mijn jas met bontkraag aan. Toch zat ze daar zo eenvoudig, en praatte zo kalm met

haar kinderen alsof ze alleen was. Bovendien leek ze te hebben gehuild, en ontevreden mensen kan ik niet verdragen. Ook was het er koud en ongezellig — zeker omdat de boel was weggehaald — en ik houd veel van gezelligheid in een kamer. Terwijl ik naar huis ging, besloot ik het met Bastiaans nog eens aan te zien, omdat ik niet graag iemand op straat zet.

Nu volgt het eerste hoofdstuk van Stern. Het spreekt vanzelf dat er veel in gebeurt dat mij niet bevalt. Maar ik moet me houden aan artikel twee, en de Rosemeijers hebben het mooi gevonden. Ik geloof dat ze dol zijn op Stern, omdat hij een oom heeft in Hamburg die in suiker doet.

Sjaalman was inderdaad langs geweest. Hij had Stern gesproken en hem enkele woorden en zaken uitgelegd die hij niet begreep. Die Stern niet begreep, bedoel ik. Ik verzoek de lezer nu zich door de volgende hoofdstukken heen te bijten, dan beloof ik daarna weer iets van degelijker aard, van mij, Batavus Droogstoppel, makelaar in koffie: Last & Co, Lauriergracht, N° 37.

VIJFDE HOOFDSTUK

Ernest Stern begint met zijn verhaal op basis van het 'pak van Sjaalman'. Het speelt zich af in Nederlands-Indië, omstreeks 1855. Eerst geeft Stern een sfeertekening. Maar al snel schakelt hij over op een betoog over het bestuur in deze Nederlandse kolonie: taaie kost — maar belangrijk om te begrijpen hoe ingewikkeld de verhoudingen hier liggen.

Het was 's morgens om tien uur ongewoon druk op de grote weg die de afdeling Pandeglang verbindt met Lebak. 'Grote weg' is misschien wat veel gezegd voor het brede voetpad dat men, uit beleefdheid en bij gebrek aan beter, de 'weg' noemde. Maar als men met een rijtuig, getrokken door vier paarden, vertrok van Serang, de hoofdplaats van de residentie Bantam, om naar Rangkasbitung, de nieuwe hoofdplaats van Lebak, te gaan, kon men er vrijwel zeker van zijn na enige tijd daar aan te komen.

Het was dus een weg. Wel bleef men voortdurend steken in de modder, die in de Bantamse laaglanden zwaar, kleiig en klevend is, en was men genoodzaakt telkens de hulp in te roepen van de bewoners van de nabijgelegen dorpen. Veel dorpen waren er niet in die streken. Als men er dan eindelijk in was geslaagd een twintigtal landbouwers uit de omgeving bijeen te krijgen, duurde het doorgaans niet lang voordat men paard en wagen weer op vaste grond had gezet. De koetsier klapte met de zweep, de lopers — in Europa zou men, geloof ik, zeggen: 'palfreniers', of liever: er bestaat in Europa niets wat op deze lopers lijkt —, die onvergelykbare lopers, met hun korte dikke zweepjes, huppelden dan weer aan beide zijden van het vierspan, schreeuwden onbeschrijfelijke geluiden, en sloegen de paarden als aanmoediging onder de buik. Zo hotste men dan enige tijd

voort, tot het verdrietige ogenblik weer aanbrak dat men tot voorbij de assen wegzonk in de modder. Dan begon het geroep om hulp opnieuw. Men wachtte geduldig tot die hulp kwam, en ... sukkelde verder.

‘Mijn God, de weg is ... weg! We gaan de afgrond in’, gilt de onervaren reiziger, ‘daar is geen weg, daar is de diepte!’

Ja, zo lijkt het. De weg maakt een bocht, en juist als één galopsprong verder de koets vaste grond zou verliezen, wenden de paarden zich en slingert het rijtuig de hoek om. De paarden vliegen de berg op, die u kort tevoren niet zag, en de afgrond ligt achter u.

Vaak, als ik over die weg ging, dacht ik hier of daar een wagen te kunnen vinden met reizigers uit de vorige eeuw, die in de modder waren gezakt en vergeten. Maar dat is me nooit overkomen. Ik veronderstel dus dat allen die ooit over deze weg kwamen uiteindelijk zijn beland waar ze wilden zijn.

Ik ben niet van plan, vooral niet aan het begin van mijn vertelling, de lezer lang bezig te houden met het beschrijven van plaatsen, landschappen of gebouwen. Ik ben bang hem af te schrikken met langdradigheid. Pas later, als ik voel dat ik hem heb gewonnen, als ik merk dat het lot van de heldin die ergens van het balkon van een vierde verdieping springt, zijn belangstelling heeft gewekt, dan laat ik haar — met verachting van alle wetten van de zwaartekracht — zweven tussen hemel en aarde, tot ik mijn hart heb uitgestort in een nauwkeurige schets van schoonheid van het landschap, of van een gebouw dat daar ergens geplaatst schijnt te zijn, om een bladzijdenlang betoog af te steken over Middeleeuwse architectuur. Al die kastelen lijken op elkaar. Ze hebben verschillende bouwstijlen. Het hoofdgebouw dateert altijd van enkele regeringen vroeger dan de uitbouw van een latere koning. De torens zijn in vervallen staat.

Waarde lezer, er zijn geen torens. Een toren is een denkbeeld, een droom, een ideaal, een verzinsel, onverdraaglijke grootspraak! Er zijn halve torens, en torentjes.

De fanatiekeling die torens meende te moeten zetten op gebouwen die werden opgericht ter ere van een of andere heilige heerste niet lang genoeg

om ze te voltooien, en de spits die de gelovigen naar de hemel moet wijzen, rust gewoonlijk te laag op de massieve basis, wat doet denken aan de man zonder bovenbenen op de kermis. Alleen torentjes, kleine naaldjes, op dorpskerken zijn afgewerkt.

Op de grens tussen Lebak en Pandeglang was het dus op zekere morgen ongewoon druk. Honderd gezadeld paarden vulden de weg, en ten minste duizend mensen — wat veel was voor die plek — liepen koortsachtig door elkaar. Men zag er de districtshoofden en de dorpschouffden uit Lebak, allen met hun gevolg, en ook was er een hoofd van hogere rang aanwezig, te oordelen naar zijn paard, een mooie bastaard-arabier, die met zijn rijke tuigage langs de kant van de weg stond te grazen. De regent van Lebak, Raden Adipati Karta Nata Negara, had in groot gezelschap Rangkasbitung verlaten, en ondanks zijn hoge leeftijd had hij de twintig kilometer afgelegd die zijn woonplaats scheidde van de grenzen van de naburige afdeling Pandeglang.

Er werd een nieuwe assistent-resident verwacht, en in Indië geldt het gebruik dat de ambtenaar die met het bestuur van een afdeling is belast bij zijn aankomst feestelijk wordt onthaald. Ook de controleur was aanwezig: een man van middelbare leeftijd die na de dood van de vorige assistent-resident enkele maanden het bestuur had waargenomen, als eerste opvolger in rang.

Zodra het tijdstip van de komst van de nieuwe assistent-resident bekend was, had men snel een *pendopo* (open galerij of luifel) opgezet, een tafel en enkele stoelen erheen gebracht en versnaperingen klaargezet. In deze *pendopo* wachtte de regent met de controleur de aankomst van de nieuwe chef af.

Na een hoed met brede rand, een parasol, of een holle boom is een *pendopo* zeker de eenvoudigste uitvoering van een dak. Stelt u zich vier of zes in de grond geslagen bam-boepalen voor, die aan de bovenkant met elkaar zijn verbonden door andere bamboestokken, waarop een dak rust van de lange bladeren van de waterpalm die in deze streken *atap* heet, en u zult zich een *pendopo* kunnen voorstellen. Het is, zoals u ziet, zo eenvoudig

mogelijk uitgevoerd, en het moest hier dan ook slechts dienen als plek voor de Europese en inlandse ambtenaren die daar hun nieuwe superieur kwamen verwelkomen aan de grens.

Ik heb me niet geheel juist uitgedrukt toen ik zei dat de assistent-resident ook de meerdere van de regent is. Een uitweiding over de werking van het bestuur in deze landstreken is noodzakelijk om te kunnen begrijpen wat hier zal volgen.

Het zogenoemde Nederlands-Indië — het bijvoeglijk naamwoord Nederlands komt me enigszins onnauwkeurig voor, maar het werd officieel gebruikt — bestaat in bestuurlijk opzicht uit twee zeer verschillende delen. Een gedeelte wordt gevormd door stammen van wie de vorsten en vorstjes de opperheerschappij van Nederland hebben erkend, maar waarbij het rechtstreekse bestuur nog altijd in meer of mindere mate in handen is gebleven van de inheemse hoofden zelf. Een ander gedeelte, waartoe vrijwel geheel Java behoort, is rechtstreeks onderworpen aan Nederland. De Javaan is Nederlands onderdaan. De Koning van Nederland is zijn koning. De afstammelingen van de vorige, Indische vorsten zijn Nederlandse ambtenaren. Ze worden aangesteld, overgeplaatst en bevorderd door de gouverneur-generaal, die in naam van de Koning regeert. De misdadiger wordt veroordeeld en gevonnist naar een wet die in 's-Gravenhage is uitgevaardigd. De belasting die de Javaan opbrengt, vloeit in de schatkist van Nederland.

Over dit gedeelte van de Nederlandse bezittingen, dat deel uitmaakt van het Koninkrijk der Nederlanden, zullen deze bladzijden hoofdzakelijk gaan.

De gouverneur-generaal wordt terzijde gestaan door de Raad van Indië, die echter op zijn besluiten geen doorslaggevende invloed heeft. In Batavia zijn de verschillende bestuurstaken verdeeld in 'departementen', geleid door directeuren, die de schakel vormen tussen het opperbestuur van de gouverneur-generaal en de residenten in de provincies. Maar bij de behandeling van politieke kwesties wenden deze ambtenaren zich rechtstreeks tot de gouverneur-generaal.

De benaming resident is afkomstig uit de tijd dat Nederland nog slechts indirect over de bevolking heerste, en zich aan de hoven van de nog regerende vorsten door residenten liet vertegenwoordigen. Die vorsten bestaan niet meer, en de residenten zijn nu, als gewestelijke gouverneurs, bestuurders van landstreken geworden. Hun functie is veranderd, maar de naam is de oude gebleven.

Het zijn deze residenten die feitelijk het Nederlandse gezag over de Javaanse bevolking uitoefenen. Het volk kent noch de gouverneur-generaal, noch de Raad van Indië, noch de directeuren in Batavia. Het kent slechts de resident en de ambtenaren die onder hem het gebied besturen.

Zo'n residentie — er zijn er met bijna een miljoen zielen — is verdeeld in drie, vier of vijf afdelingen, of regentschappen, geleid door assistent-residenten. Onder hen wordt het bestuur uitgeoefend door controleurs, toezichthouders en tal van andere ambtenaren die nodig zijn voor het innen van de belastingen, voor het toezicht op de landbouw, voor bouwwerken, voor waterstaatswerken, voor de politie en de rechtspraak.

In elke afdeling krijgt een assistent-resident de hulp van een inlands hoofd van hoge rang, die de titel regent draagt. Zo'n regent, hoewel deze formeel gewoon ambtenaar is, behoort altijd tot de hoge adel van het land, die hier vaak van oudsher heeft geregeerd. Zo wordt gebruikgemaakt van de oude feodale invloed, die in heel Azië van groot gewicht is, en die bij de meeste stammen als uiting van godsdienst bestaat. Door het benoemen van deze hoofden tot ambtenaren zijn zij ingelijfd bij het Nederlandse bestuur.

Er is niets nieuws onder de zon. Werden in de Middeleeuwen de graven van het Duitse Rijk niet ook door de Keizer aangesteld, en meestal gekozen uit de baronnen? Zonder uit te weiden over de oorsprong van de adel wil ik toch opmerken dat zowel in ons werelddeel als in het verre Indië dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen hadden. Een land moet over grote afstanden worden geregeerd. Hiertoe zijn ambtenaren nodig die het centrale gezag vertegenwoordigen. In hun militaire stelsel kozen de Romeinen de prefecten, aanvankelijk meestal de bevelhebbers van de legioenen die een land hadden onderworpen. Zulke landstreken bleven dan ook provincies,

dat zijn: wingewesten. Maar toen later het Duitse Rijk een vreemd gebied blijvend wilde inlijven, drong de noodzaak zich op iemand met de leiding te belasten die niet alleen uit dat land afkomstig was, maar ook door zijn stand boven zijn medeburgers was verheven. Het volk zou sneller gehoorzamen aan de wetten van het Rijk wanneer een eigen heerser opdracht had de bevelen van de Keizer uit te voeren. Hierdoor werden tevens de kosten vermeden van een groot en duur leger.

Vrijwel op dezelfde wijze staat aan het hoofd van een afdeling op Java een inlandse ambtenaar, die door zijn autochtone invloed het bestuur van de Nederlandse ambtenaar gemakkelijk moet maken. Ook hier is erfelijkheid, zonder dat deze wettelijk is vastgesteld, een gewoonte geworden. Al bij leven van de regent is de erfopvolging geregeld, en het geldt als een beloning voor ijver en trouw wanneer men hem de toezegging doet dat hij door zijn zoon wordt opgevolgd. Er moeten wel zeer gewichtige redenen bestaan om van deze regel af te wijken, en mocht dit het geval zijn, dan kiest men toch gewoonlijk de opvolger uit leden van dezelfde familie.

De verhouding tussen Europese ambtenaren en Javaanse leiders ligt zeer gevoelig. De assistent-resident van een afdeling is de hoogste bestuurder. Hij is het hoofd van de afdeling. Maar dit neemt niet weg dat de regent — door plaatselijke kennis, door geboorte, door invloed op de bevolking, door zijn rijkdom en grootse levenswijze — ver boven de assistent-resident is verheven. Bovendien is de regent — als vertegenwoordiger van de honderden of duizenden Javanen die zijn regentschap bevolken — ook in de ogen van het gouvernement in Batavia een veel belangrijker persoon dan de eenvoudige Europese ambtenaar wiens ontevredenheid niet hoeft te worden gevreesd, omdat men op zijn plaats makkelijk vele anderen kan benoemen. Een minder goede verstandhouding met een regent daarentegen zou de kiem kunnen leggen voor oproer of opstand.

Uit dit alles vloeit dus de vreemde omstandigheid voort dat de mindere in feite boven de meerdere staat. De assistent-resident geeft opdrachten aan de regent. Hij laat hem mensen sturen om te werken aan bruggen en wegen. Hij laat hem belastingen innen. Hij vergadert met hem in de landraad, waarvan hij als assistent-resident voorzitter is. Hij berispt hem wanneer de

regent zich schuldig maakt aan plichtsverzuim. Deze zeer eigenaardige verhouding wordt alleen mogelijk gemaakt door uiterst beleefde omgangsvormen, die zowel hartelijk als streng en formeel moeten zijn. Hun verhouding wordt bepaald door het officiële voorschrift: de Europese ambtenaar moet de inlandse ambtenaar die hem terzijde staat, behandelen als zijn jongere broer.

Maar hij vergeet niet dat deze jongere broer bij zijn 'ouders', de bevolking, zeer geliefd of gevreesd is, en dat hem bij een conflict wordt kwalijk genomen dat hij, als oudere, niet wat inschikkelijker of tactvoller is geweest. De aangeboren hoffelijkheid van Javanen — zelfs de eenvoudige Javaan is veel beleefder dan zijn Europese standgenoot — maakt deze schijnbaar moeilijke verhouding dragelijker dan ze anders zou zijn.

De Europeaan die zich gedraagt met vriendelijke waardigheid kan er zeker van zijn dat de regent hem het bestuur gemakkelijk maakt. Bevelen, als verzoeken geuit, worden stipt nagekomen. Het verschil in stand, geboorte en rijkdom wordt uitgewist door de regent zelf, die tegen de Europeaan opziet, als vertegenwoordiger van de Koning van Nederland. De verhouding, die oppervlakkig beschouwd botsingen zou moeten geven, heeft vaak een aangenaam karakter.

Ik zei dat deze regenten ook door rijkdom boven de Europese ambtenaar staan, en dat is vanzelfsprekend. De Europeaan, als hij wordt geroepen tot het besturen van een provincie die in oppervlakte even groot is als veel Duitse vorstendommen, is gewoonlijk iemand van middelbare of meer dan middelbare leeftijd, getrouwd en vader. Hij bekleedt een ambt om zijn brood te verdienen. Zijn inkomsten zijn net voldoende, en vaak zelfs niet voldoende, om te voorzien in het onderhoud van de zijnen. Hiermee vergeleken heeft de regent een veel sterkere positie. Hij is een Javaanse prins. Hij leeft op de uitbundige wijze die het volk gewend is van z'n aristocratie. Waar de Europeaan een huis bewoont, is het verblijf van de regent vaak een vorstelijk complex, een *kraton*, waarin veel huizen en dorpen liggen. Waar de Europeaan één vrouw heeft, onderhoudt de regent tal van vrouwen, met alles wat daarbij hoort. De Europeaan reist met slechts enkele ambtenaren, niet meer dan bij zijn inspectiereis nodig zijn om hem

onderweg te informeren. De regent wordt vergezeld door een gevolg van honderden onderdanen, die in de ogen van het volk onafscheidelijk bij diens hoge rang horen. De Europeaan leeft burgerlijk, de regent leeft als een vorst.

Maar dit alles moet worden betaald. Het Nederlandse bestuur, dat op de invloed van regenten is gegrondvest, weet dit maar al te goed. Niets is dus logischer dan dat de inkomsten van de regent zijn opgevoerd tot een hoogte die de niet-Indiër als overdreven voorkomt, maar die zelden voldoende is om de uitgaven te dekken die aan de leefwijze van een inlandse edelman zijn verbonden. Het is niet ongebruikelijk regenten — die een jaarinkomen van twee-, ja zelfs driehonderdduizend gulden hebben — in geldnood te zien verkeren. Hieraan draagt hun vorstelijke onverschilligheid bij, waarmee zij hun inkomsten verspillen, evenals hun nalatigheid in het bewaken van hun ondergeschikten, hun koopziekte en vooral het misbruik dat Europeanen hier vaak van maken.

De inkomsten van de Javaanse hoofden zou men in vier delen kunnen splitsen. Als eerste het vastgestelde maandgeld. Vervolgens een vaste som als schadeloosstelling voor afgekochte rechten die zijn overgegaan op het Nederlandse bestuur. Ten derde een beloning voor de in hun regentschap voortgebrachte producten, zoals koffie, suiker, de blauwe kleurstof indigo, kaneel, enz. En tot slot de willekeurige beschikking over de arbeid en de eigendommen van hun onderdanen.

De beide laatste bronnen van inkomsten vragen enige toelichting. De Javaan is landbouwer. De grond waarop hij werd geboren, die veel opbrengt voor weinig werk, maakt hem dit mogelijk, en vooral is hij met hart en ziel verbonden aan het bebouwen van zijn rijstvelden, waarin hij dan ook zeer ervaren is. Hij groeit op te midden van zijn *sarwa's* (rijstvelden) en andere akkers, vergezelt al op zeer jeugdige leeftijd zijn vader naar het veld, waar hij hem helpt bij het werken met ploeg en spade, aan dammen en aan waterleidingen om zijn akkers te irrigeren. Hij telt zijn jaren in het aantal oogsten, hij rekent de jaargetijden naar de kleur van de halmen op zijn veld, hij voelt zich thuis in gezelschap van zijn makkers die met hem *padi*

(rijsthalmen) snijden, hij kiest zijn vrouw uit de meisjes van de *desa* (dorp), die 's avonds onder vrolijk gezang de rijst stampen om die van het kaf te scheiden. Het bezit van een paar buffels die zijn ploeg zullen trekken, is zijn ideaal. De rijstbouw is voor de Javaan wat de wijnoogst is in de streken langs de Rijn en in het zuiden van Frankrijk.

Maar toen kwamen vreemdelingen uit het Westen, die zich meester maakten van het land. Ze wensten hun voordeel te doen met de vruchtbaarheid van de bodem, en gaven de bewoner opdracht een gedeelte van zijn werk en tijd te besteden aan het voortbrengen van andere producten, die meer winst zouden maken op de markten van Europa. Om de eenvoudige man hiertoe te bewegen, was niet meer dan een eenvoudig besluit nodig. Hij gehoorzaamt zijn hoofden, men had dus slechts de hoofden voor dit beleid te winnen door hun een gedeelte van de winst toe te zeggen, en dat lukte volledig.

Als men let op de enorme massa Javaanse producten die in Nederland te koop is, kan men zien hoe doeltreffend dit beleid is, al vindt men het niet nobel. Want mocht iemand vragen of de landbouwer zelf een evenredige beloning krijgt, dan moet ik hierop een ontkennend antwoord geven. De regering verplicht hem op zijn grond te kweken wat zij wil, ze straft hem wanneer hij de oogst aan anderen verkoopt, en de regering bepaalt de prijs die ze hem daarvoor betaalt. De kosten voor het vervoer naar Europa, door bemiddeling van de bevoorrechte Nederlandse Handelmaatschappij, zijn hoog. De aan de hoofden gegeven premies verhogen bovendien de inkoopprijs, en omdat ten slotte de gehele zaak toch winstgevend moet zijn, kan deze winst niet anders worden gemaakt dan door aan de Javaan zoveel uit te betalen dat hij niet zal sterven van de honger, omdat dit de producerende kracht van de natie zou verminderen.

Ook de Europese ambtenaren delen mee in de opbrengst.

Zo wordt de arme Javaan voortgejaagd door dubbel gezag. Wel wordt hij dikwijls weggetrokken van zijn rijstvelden, wel is hongersnood vaak het gevolg van deze maatregelen, maar ... vrolijk wapperen in Batavia, in Semarang, in Surabaya, in Pasuruan, in Bezuki, in Probolinggo, in Pacitan, in

Cilacap de vlaggen aan boord van de schepen die worden beladen met de oogsten die Nederland rijk maken.

Hongersnood? Op het rijke, vruchtbare, gezegende Java, hongersnood? Ja, lezer. Enkele jaren geleden zijn complete districten uitgestorven door honger. Moeders boden hun kinderen te koop aan voor voedsel. Moeders hebben hun kinderen opgegeten!

Maar toen heeft het moederland zich ermee bemoeid. In de vergaderzalen van het parlement is men daarover zeer ontevreden geweest. De toenmalige gouverneur-generaal heeft toen opdracht moeten geven dat de productie voor de Europese markt nooit meer mag worden doorgedreven tot hongersnood aan toe.

Mij heeft dit bitter gestemd. Wat zou u denken van iemand die zulke zaken kon neerschrijven zonder bitterheid?

Rest mij nu te spreken over de laatste en voornaamste bron van inkomsten van inlandse hoofden: het willekeurig beschikken over personen en eigendommen van hun onderdanen.

Als regel in bijna geheel Azië behoort de onderdaan, met al wat hij bezit, toe aan de vorst. Dit is ook op Java het geval, en de afstammelingen van de vroegere vorsten maken graag gebruik van de onkunde van de bevolking, die niet echt begrijpt dat haar adellijke heerser nu gewoon ambtenaar is, die zijn rechten voor een bepaald inkomen heeft verkocht, en dat dus de schamel beloonde arbeid in koffietuin of suikerveld in de plaats is gekomen van de belastingen die vroeger door hun vorsten werden gevorderd. Niets is dus gewoner dan dat honderden gezinnen van grote afstand worden opgeroepen om, zonder betaling, velden te bewerken die aan de regent toebehoren. Niets is gewoner dan het onbetaald verstrekken van levensmiddelen voor de hofhouding van de regent. En wanneer die regent een begerig oog mocht laten vallen op het paard, de buffel, de dochter, de vrouw van de eenvoudige man, dan zou men het ongehoord vinden wanneer deze man dit weigerde.

Er zijn regenten die van deze willekeur nauwelijks gebruikmaken, en niet meer van de eenvoudige man opeisen dan strikt noodzakelijk is voor het voeren van hun stand. Anderen gaan iets verder, en geheel afwezig is deze

onwettigheid nergens. Het is dan ook moeilijk, ja onmogelijk, dit misbruik geheel uit te roeien, aangezien het diep geworteld zit in de aard van de bevolking zelf die eronder lijdt. De Javaan is gul, vooral waar het gaat om gehechtheid tonen aan zijn hoofd, aan de afstammeling van hen die zijn voorvaderen gehoorzaamden. Ja, hij zou menen te weinig eerbied te tonen aan zijn erfelijke heer wanneer hij zonder geschenken zijn vorstelijke *kraton* betrad. Zulke geschenken zijn vaak ook zo weinig waardevol dat het als vernederend zou overkomen deze af te wijzen, en vaak is deze gewoonte dan ook eerder te vergelijken met de hulde van een kind dat liefde voor zijn vader probeert te tonen met een klein geschenk, dan op te vatten als belasting in de vorm van dwingelandse willekeur.

Maar aldus wordt door een lief gebruik de afschaffing van misbruik belemmerd.

Wanneer het plein voor de woning van de regent was verwilderd, zou de nabij wonende bevolking zich hiervoor schamen, en er was veel gezag nodig haar tegen te houden dit plein van onkruid te ontdoen, en het in een staat te brengen die met de rang van de regent overeenstemt. Hiervoor te betalen, zou algemeen als een belediging worden aangemerkt. Maar naast dit voorplein, of ergens anders, liggen rijstvelden die op de ploeg wachten, of op een waterleiding, vaak mijlen lang, en deze sawa's zijn van de regent. Hij roept de bevolking op zijn velden te bewerken of te besproeien, mensen van hele dorpen wier eigen sawa's evenzeer behoefte hebben aan bewerking. Zie daar het misbruik.

Dit is bij de regering bekend, en wie de staatsbladen leest waarin de wetten, instructies en handleidingen voor de ambtenaren zijn gepubliceerd, juicht de menslievendheid toe die bij het ontwerpen daarvan een rol lijkt te hebben gespeeld.

Algemeen wordt de Europeaan die het gezag in de binnenlanden uitoefent als een van zijn dure verplichtingen op het hart gedrukt de bevolking te beschermen tegen haar eigen onderdanigheid en de hebzucht van de hoofden. En, alsof het niet genoeg was deze verplichting voor te schrijven in het algemeen, moeten assistent-residenten bij de aanvaarding van het bestuur van een afdeling ook nog een afzonderlijke eed afleggen dat

zij deze vaderlijke zorg voor de bevolking zullen beschouwen als hun eerste plicht.

Dit is beslist een edele roeping. Rechtvaardigheid na te streven, de eenvoudige man te beschermen tegen de machtige, de zwakke te beschermen tegen de overmacht van de sterke, het gestolen lam van de arme terug te eisen uit de stallen van de vorstelijke rovers: het is om het hart te laten gloeien van genot bij de gedachte dat men is geroepen tot zoiets nobels! En wie in de Javaanse binnenlanden soms ontevreden mocht zijn met standplaats of beloning neemt de verheven plicht in ogeschouw die op hem rust, en hij zal geen andere beloning wenschen.

Maar gemakkelijk is deze taak niet. Als eerste moet men bepalen waar een gebruik heeft opgehouden om voor misbruik plaats te maken. En waar het misbruik bestaat, waar inderdaad roof is gepleegd, zijn vaak de slachtoffers zelf hieraan medeplichtig, hetzij uit te ver doorgedreven onderwerping, hetzij uit vrees, hetzij uit wantrouwen voor de wil of de macht van de persoon die hen moet beschermen. Iedereen weet dat de Europese ambtenaar elk ogenblik een andere betrekking kan krijgen, en dat de regent, de machtige regent, aanblijft. Verder zijn er zoveel manieren zich het eigendom van een arm onnozel mens toe te eigenen! Als een toezichthouder hem zegt dat de regent zijn paard wil hebben, waardoor het begeerde dier een plaats krijgt in de stallen van de regent, dan bewijst dat nog volstrekt niet dat deze niet van plan was daarvoor een hoge prijs te betalen, op enig moment. Als honderden werken op de velden van een hoofd, zonder daarvoor betaald te krijgen, dan volgt hieruit niet dat hij dit voor zichzelf liet doen. Zou het niet zijn bedoeling kunnen zijn de oogst aan hen te schenken uit menslievendheid, omdat zijn grond beter was gelegen, vruchtbaarder was dan de hunne, en dus een betere opbrengst zou geven?

Bovendien, waar haalt de Europese ambtenaar de getuigen vandaan die de moed hebben een verklaring af te leggen tegen hun heer, de gevreesde regent? En, waagde hij zich aan zo'n beschuldiging zonder die te kunnen bewijzen, waar blijft dan de verhouding van oudere broer, die in zo'n geval zijn jongere broer zonder aanwijzing zou hebben gekrenkt in zijn eer? Waar

blijft de gunst van de regering, die hem brood geeft voor zijn dienst, maar hem wegens onbekwaamheid zou ontslaan wanneer hij een inheemse edelman lichtvaardig verdacht had gemaakt of aangeklaagd?

Nee, nee, gemakkelijk is die plicht niet! Dit blijkt al uit de gretigheid waarmee de inlandse hoofden de grens van de toegestane beschikking over arbeid en eigendom van hun onderdanen overschrijden, terwijl alle assistentresidenten zweren tegen dit misdadige gebruik op te treden. Niettemin wordt zeer zelden een regent aangeklaagd wegens willekeur of misbruik van gezag.

Er schijnt dus wel een bijna onoverkomelijk probleem te bestaan om gevolg te kunnen geven aan de eed: 'de inlandse bevolking te beschermen tegen uitzuiging en afpersing'.

Tine: Everdine Huberte baronnes van Wijnbergen (1819–1874), echtgenote van
Eduard Douwes Dekker.

ZESDE HOOFDSTUK

Schrijver Ernest Stern laat de lezer kennismaken met assistent-resident Max Havelaar, zijn vrouw Tine, Havelaars toekomstige collega's Verbrugge (controleur) en Duclari (militair) en de regent (Adipati) van Lebak.

De controleur Verbrugge was een goed mens. Als men hem daar zag zitten in zijn blauwe ambtskostuum, met geborduurde eiken- en oranjetakken op kraag en mouwen, dan was het moeilijk in hem niet het type Hollander te zien dat heerst in Indië, een mensensoort die zich zogezegd zeer onderscheidt van de Hollanders in Holland. Traag zo lang er niets te doen viel, en wars van de regelzucht die in Europa voor ijver geldt, maar ijverig waar bezigheid nodig was, eenvoudig maar hartelijk voor wie tot zijn omgeving behoorden, mededeelzaam, hulpvaardig en gastvrij, welgemanierd zonder stijfheid, eerlijk en oprecht, maar zonder de lust te voelen hiervan de martelaar te worden — in het kort: hij was een man die, zoals men het noemt, overal op zijn plaats zou zijn, maar zonder dat men zou bedenken de eeuw naar hem te noemen, wat hij dan ook niet ambieerde.

Hij zat in het midden van de pendopo bij de tafel die met een wit kleed was bedekt, en vol stond met spijzen. Wel wat ongeduldig vroeg hij van tijd tot tijd aan de *mandur* (politiechef) of er niets in aantocht was. Dan stond hij eens op, probeerde tevergeefs zijn voetsporen af te drukken in de gestampte kleivloer van de pendopo, stak voor de twintigste maal zijn sigaar aan, en ging teleurgesteld weer zitten. Hij sprak weinig.

En toch had hij kunnen spreken, want hij was niet alleen. Ik bedoel hiermee nu juist niet dat hij in gezelschap was van de twintig of dertig Javanen, bedienden, toezichthouders en oppassers die op de grond gehurkt

in en buiten de pendopo zaten, noch van de velen die aanhoudend in- en uitliepen, noch van het grote aantal inlanders van verschillende rang dat daar buiten de paarden vasthield, of te paard rondreed, nee, de regent van Lebak zelf, Raden Adipati Karta Nata Negara, zat tegenover hem.

Wachten is altijd vervelend. Een kwartier duurt een uur, een uur een halve dag, enzovoort. Verbrugge had wel wat spraakzamer mogen zijn. De regent van Lebak was een beschaafde oude man, die over veel wist te spreken met verstand en oordeel. Men hoefde hem slechts aan te kijken om ervan overtuigd te zijn dat het merendeel van de Europeanen dat met hem in aanraking kwam meer van hem te leren had dan hij van hen. Zijn levendige donkere ogen waren, door hun vuur, in tegenspraak met de vermoedheid van de trekken in zijn gezicht en de grijsheid van zijn haar. Wat hij zei, was gewoonlijk goed doordacht — een eigenschap trouwens die bij de beschaafde Oosterling algemeen voorkomt — en wanneer men met hem in gesprek was, voelde men dat men zijn woorden kon beschouwen als brieven, waarvan men een kopie in zijn archief had, om zo nodig daarnaar te verwijzen. Dit mag onaangenaam lijken voor wie niet gewend is aan de omgang met Javaanse groten, het is niet moeilijk alle gespreksonderwerpen die aanstoot kunnen geven te vermijden, vooral omdat zij van hún kant nooit op bruske wijze aan de loop van het gesprek een andere richting zullen geven, omdat dit naar Oosterse begrippen onbeleefd zou zijn. Wie dus bepaalde onderwerpen wil vermijden, hoeft slechts over onbelangrijke zaken te spreken, en hij kan ervan verzekerd zijn dat een Javaans hoofd hem niet, door een onverhoedse wending in het gesprek, naar een terrein zal voeren dat hij liever niet betrad.

Over de beste wijze van omgang met die hoofden bestaan overigens verschillende meningen. Naar mijn mening verdient eenvoudige oprechtheid, zonder het streven naar diplomatieke voorzichtigheid, de voorkeur.

Verbrugge begon met een banale opmerking over het weer en de regen.

‘Ja, mijnheer de controleur, de regentijd is aangebroken.’

Verbrugge wist dit wel: het was januari. Maar wat hij over de regen had gezegd, wist de regent ook. Hierop volgde opnieuw enig stilzwijgen. De regent wenkte, met een kleine zichtbare beweging van het hoofd, een van de bedienden die neergehurkt zaten aan de ingang van de pendopo. Een kleine jongen — allerliefst gestoken in een blauw fluwelen jasje, witte pantalon, met gouden lijfband die zijn kostbare sarong vasthield om de lenden, en op het hoofd de behaaglijke *kain kepala* (gebatikte hoofddoek), waaronder zijn zwarte ogen zo ondeugend tevoorschijn kwamen — kroop hurkend tot aan de voeten van de regent en bood zijn heer een gouden doos met pruimtabak aan.

‘De weg zal moeilijk begaanbaar zijn na zoveel regen’, zei de regent, om het lange wachten te verklaren, terwijl hij wat pruimtabak nam.

‘In Pandeglang is de weg niet zo slecht’, antwoordde Verbrugge die, als hij tenminste niets stuitends wilde aansnijden, dit antwoord wel wat ondoordacht gaf. Want hij had zich moeten bedenken dat een regent van Lebak niet graag de wegen van Pandeglang hoort prijzen, al zijn die dan ook werkelijk beter dan die in Lebak.

De Adipati beging niet de fout te snel te antwoorden. De kleine bediende was hurkend achterwaarts teruggekropen tot aan de ingang van de pendopo, waar hij tussen zijn vrienden plaatsnam. De regent kauwde op zijn pruimtabak en zei:

‘Ja, er is veel volk in Pandeglang.’

Degene die de regent en de controleur kende, en voor wie de toestand van Lebak geen geheim was, had duidelijk kunnen merken dat het gesprek al een strijd was geworden. Een toespeling namelijk op de betere staat van de wegen in een naburige afdeling scheen het vervolg te zijn op vergeefse pogingen om ook in Lebak betere wegen te laten aanleggen, of de bestaande beter te onderhouden. Maar de regent had gelijk dat Pandeglang dichter bevolkt was, vooral in verhouding tot z'n veel kleinere oppervlakte, en dat dus dáár het werk aan de grote wegen door vereende krachten makkelijker was dan in Lebak, een afdeling die slechts zeventigduizend inwoners telde.

‘Dat is waar’, zei Verbrugge, ‘we hebben weinig volk hier, maar...’

De regent keek naar hem alsof hij een aanval afwachtte. Hij wist dat er na dat 'maar' iets kon volgen dat onaangenaam zou klinken voor hem die sinds dertig jaar regent van Lebak was geweest. Het leek dat Verbrugge op dit ogenblik geen zin had de strijd voort te zetten. Althans hij brak het gesprek af, en vroeg opnieuw aan de mandur of hij niets zag komen.

'Ik zie nog niets uit de richting van Pandeglang komen, mijnheer de controleur, maar daarginds aan de andere zijde rijdt iemand te paard, het is de *tuan komendan*' (commandant van het garnizoen te Rangkasbitung).

'Zeker', zei Verbrugge naar buiten starend, 'dat is de commandant! Hij jaagt in deze buurt, en is vanmorgen al vroeg uitgereden. Hé, Duclari!'

'Hij hoort u al, mijnheer, hij komt hierheen. Zijn bediende rijdt achter hem, met een *kidang* (hertje) achter zich over het paard.'

'*Pegang kudanya tuan komendan*' (houd het paard van meneer de commandant vast), riep Verbrugge naar een van de bedienden die buiten zaten. 'Bonjour, Duclari! Ben je nat? Wat heb je geschoten? Kom binnen!'

Een flinke man van dertig jaar en krachtige militaire houding, hoewel niet in uniform, betrad de pendopo. Het was de eerste luitenant Duclari, commandant van het kleine garnizoen in Rangkasbitung. Verbrugge en hij waren bevriend. De mannen drukten elkaar de hand. Duclari groette de regent beleefd, ging zitten en vroeg: 'Wel, hoe gaat het hier?'

'Wil je thee, Duclari?'

'Nee dank, ik heb het warm genoeg! Heb je geen kokosmelk? Dat is frisser.'

'Dat krijg je niet. Bij warmte word je daar stijf van. Kijk naar de koelies die zware vrachten over de bergen dragen: zij blijven vlug en lenig door heet water te drinken, of gemberthee, of *kopi daun*.'

'Wat? *Kopi daun*, thee van koffiebladeren? Dat heb ik nog nooit gezien.'

'Omdat je niet op Sumatra hebt gewerkt. Daar is dat heel gewoon.'

'Laat me dan maar thee nemen, maar niet van koffiebladeren, en ook niet van gember. Ja, je bent op Sumatra geweest, en de nieuwe assistent-resident ook, nietwaar?'

Dit gesprek werd in het Hollands gevoerd, een taal die de regent niet verstond. Daarom ging Duclari voort in het Maleis en zei tegen de regent:

‘Weet mijnheer de regent dat mijnheer de controleur de nieuwe assistent-resident kent?’

‘Welnee, dát heb ik niet gezegd, ik ken hem niet!’, riep Verbrugge, nu ook in het Maleis. ‘Ik heb hem nooit gezien. Hij werkte enkele jaren vóór mij op Sumatra. Ik heb je alleen maar gezegd dat ik daar veel over hem heb gehoord!’

‘Ach, dit komt op hetzelfde neer. Men hoeft iemand niet te zien om hem te kennen. Hoe denkt mijnheer de regent hierover?’

De regent had zojuist een bediende geroepen. Er verliep dus wat tijd voordat hij kon zeggen dat hij het eens was met mijnheer de commandant, maar dat het toch vaak nodig was iemand te zien voordat men hem kon beoordelen.

‘Over het geheel genomen is dit misschien waar’, vervolgde Duclari in het Hollands (hetzij omdat deze taal hem beter af ging en hij meende genoeg gedaan te hebben voor de beleefdheid, hetzij omdat hij alleen door Verbrugge verstaan wilde worden), ‘maar bij Havelaar heeft men echt geen persoonlijke kennismaking nodig. Hij is een gek!’

‘Dat heb ik niet gezegd, Duclari!’

‘Nee, jij hebt dat niet gezegd, maar dat zeg ik na alles wat je mij over hem hebt verteld. Ik noem iemand een gek die in het water springt om een hond te redden van de haaien.’

‘Nou ja, verstandig is het zeker niet. Maar...’

‘En, hoor eens, dat spotgedicht tegen de generaal Vandamme, dat kon echt niet!’

‘Het was geestig.’

‘Tot je dienst! Maar een jong mens mag niet geestig zijn tegen een generaal.’

‘Je moet in het oog houden dat hij nog zeer jong was. Het is veertien jaar geleden, hij was toen maar 22 jaar oud.’

‘En dan de kalkoen die hij stal!’

‘Dat deed hij om de generaal te plagen.’

‘Juist! Een jong mens mag geen generaal plagen, die bovendien zijn chef was. En dan dat eeuwige duelleren!’

‘Hij deed het gewoonlijk voor een ander. Hij trok altijd partij voor de zwakste.’

‘Wel, laat ieder voor zichzelf duelleren, als men dat zo nodig wil doen! Ik geloof dat een duel zelden nodig is. Als het onvermijdelijk was, zou ook ik een uitdaging aannemen, en in sommige gevallen zou ik zelf uitdagen, maar om daarvan dagelijks werk te maken. Nee, dank je! Het is te hopen dat hij is veranderd op dit punt.’

‘Zeker, daar twijfel ik niet aan! Hij is nu zoveel ouder, en hij is sinds lange tijd getrouwd en assistent-resident. Bovendien, ik heb altijd gehoord dat hij een goed hart heeft, en dat hij een sterk gevoel voor recht heeft.’

‘Welnu, dat zal hem van pas komen in Lebak! Ik heb zojuist iets meegemaakt, dat ... zou de regent ons verstaan?’

‘Ik geloof het niet. Maar laat mij iets uit je jagerstas zien, dan denkt hij dat we dáárover spreken.’

Duclari pakte zijn jagerstas, haalde daaruit een paar duiven, betastte de vogels alsof hij sprak over de jacht, en zei tegen Verbrugge dat hij in het veld een Javaan was tegengekomen die hem had gevraagd of hij het leven van de bevolking kon verlichten.

‘Dat is sterk, Verbrugge! Niet dat ik me verwonderde over de kwestie zelf. Ik ben hier lang genoeg om te weten wat hier gebeurt, maar dat de eenvoudige Javaan, normaal gesproken zo omzichtig en terughoudend als het gaat om autoriteiten, zoiets vraagt aan iemand die er niets mee te maken heeft, dat is vreemd!’

‘En wat heb je geantwoord, Duclari?’

‘Dat het me niet aanging! Dat hij naar u moest gaan, of naar de nieuwe assistent-resident als die zou zijn aangekomen in Rangkasbitung, en dáár zijn klachten moest uiten.’

‘Ik zie de heren komen!’, riep oppasser Dongso opeens.

Allen stonden op. Duclari, die niet de schijn wilde wekken dat hij aanwezig was om de assistent-resident te verwelkomen, die wel zijn

meerdere maar niet zijn chef en bovendien een gek was, besteeg z'n paard, en reed weg, gevolgd door zijn bediende.

De regent en Verbrugge stelden zich op aan de rand van de pendopo, en zagen een door vier paarden getrokken koets naderen, die weldra nogal bemodderd bij het bamboe bouwwerkje stilhield.

Het duurde lang voordat er uit de koets iets tevoorschijn kwam. Er scheen een strijd van beleefdheid te worden gevoerd. Men hoorde de woorden 'alstublieft, mevrouw!' en 'resident!' Eindelijk stapte er een heer uit die duidelijke kenmerken van deftigheid, kalmte en wijsheid vertoonde. Hij was, zoals de meeste Europeanen in Indië, zeer bleek, wat in die streken niet als een blijk van minder goede gezondheid gold, en hij had fijne gelaatstrekken die getuigden van verstandelijke ontwikkeling. Alleen lag er iets kouds in zijn blik, en hoewel zijn uitstraling niet onbehagelijk of afstotend was, kon men de verdenking niet loslaten dat zijn vrij grote magere neus zich op dat gezicht verveelde, omdat daarop zo weinig gebeurde.

Beleefd bood hij zijn hand aan een dame, om haar bij het uitstappen behulpzaam te zijn, en nadat deze van een heer die nog in de wagen zat een kind had aangenomen, een klein blond jongetje van een jaar of drie, stapten zij de pendopo in. Daarop volgde die heer zelf, en wie op Java bekend was, zou het opvallen dat hij een oude Javaanse *babu* (kinderoppas) hielp bij het uitstappen.

De heer die het eerst was uitgestapt, had de regent en de controleur Verbrugge de hand geboden, die zij met eerbied aannamen, en uit hun hele houding was op te maken dat zij zich in gezelschap bevonden van een belangrijk persoon. Het was de resident van Bantam, de grote landstreek waarvan Lebak een afdeling is, een regentschap, of, zoals men officieel zegt, een assistent-residentie.

Bij het lezen van literaire verhalen heb ik mij meermalen geërgerd aan schrijvers met gebrek aan goede smaak, die iets koddigs wilden voortbrengen, om van humor niet te spreken. Maar nu ik zelf een verhaal te vertellen heb, ontkom ik er niet aan van tijd tot tijd iemand ten tonele te voeren (ik zal het zo weinig mogelijk doen) die een lachwekkende manier

van spreken heeft. Ik moet u met nadruk zeggen dat het niet mijn schuld is dat de hoogst deftige resident van Bantam, op wie ik hier doel, zó eigenaardig sprak dat ik dit onmogelijk kan weergeven zonder de schijn van geforceerde geestigheid op me te laden. Hij sprak namelijk alsof hij achter elk woord een punt zette, of zelfs een lang rustteken. Ik kan de ruimte tussen zijn woorden niet beter vergelijken dan met de stilte die volgt op het woord 'amen' na een lang gebed in de kerk, wat, zoals iedereen weet, een sein is om te gaan verzitten, te hoesten of de neus te snuiten. Wat hij zei, was meestal goed doordacht, maar al dat afbrokkelen, dat stoterige en hobbelige maakte het lastig hem aan te horen. Vaak, als men begonnen was aan een antwoord, kwamen ontbrekende woorden achter zijn zinnen aangehobbeld, wat het gevoel gaf dat u hem in de rede was gevallen, wat altijd onaangenaam was. De bevolking van de hoofdplaats Serang, voor zover men zelf geen ambtenaar was (zo'n positie maakt doorgaans voorzichtig) noemde zijn gesprekken 'slijmerig'. Ik vind dit woord niet smaakvol, maar ik moet erkennen dat het in dit geval een rake omschrijving was.

Ik heb over Max Havelaar en zijn vrouw Tine — want dit waren de beide personen die na de resident met hun kind en de babu uit de wagen waren gekomen — nog niets verteld, en misschien zou het voldoende zijn de typering van hun uiterlijk en karakter aan de loop van de gebeurtenissen en de eigen verbeelding van de lezer over te laten. Maar nu ik toch aan het beschrijven ben, wil ik u zeggen dat mevrouw Havelaar niet knap was, maar dat zij in haar blik en stem iets liefvalligs bezat. Door het gemak van haar manieren toonde zij dat ze wereldwijs was en tot de hogere klassen van de samenleving behoorde. Zij had niet dat stijve van het burgerlijke fatsoen. Ze hechtte dan ook niet aan uiterlijk vertoon, wat voor sommige andere vrouwen waarde schijnt te hebben. Ook in haar kleding was zij een voorbeeld van eenvoud. Een wit zijden gewaad was haar reiskleding. Om haar hals droeg zij een dun zijden koordje, met daaraan twee kleine medaillons, die echter niet te zien waren doordat ze verscholen zaten in de plooien voor haar borst.

Ik zei dat ze niet knap was, en toch zou ik niet graag willen dat u over haar het tegendeel dacht. Ik hoop dat u haar knap zult vinden, zodra ik

gelegenheid heb haar gloeiend van verontwaardiging voor te stellen over wat zij de 'miskening van het genie' noemde: als haar aanbeden Max in het spel was, of wanneer haar iets bezielde dat het welzijn van haar kind betrof. Te vaak is al gezegd dat het gezicht de spiegel van de ziel is, dus niemand kan waarde hechten aan een onbeweeglijk gezicht dat niets heeft af te spiegelen omdat er geen ziel in weerschijnt. Welnu, zij had een prachtige ziel, en men moest wel blind zijn om haar gezicht niet knap te vinden als die ziel daarop te lezen stond.

Havelaar was een man van vijfendertig jaar. Hij was slank, en vlug in zijn bewegingen. Behalve zijn korte en beweeglijke bovenlip, en zijn grote lichtblauwe ogen die, als hij kalm was, iets dromerigs hadden, maar vuur schoten als een grootse gedachte hem beheerste, viel er aan zijn uiterlijk niets bijzonders op te merken. Zijn blonde haren hingen sluik langs de slapen, en hij moet bij eerste kennismaking een bijzondere indruk hebben gemaakt.

Hij was een vat vol tegenstrijdigheden. Scherp als een mes, en zacht als een meisje was hij. Hij voelde altijd als eerste de wonden die zijn bittere woorden hadden geslagen, en hij leed daaronder meer dan de gekwetste. Hij was vlug van begrip, begreep onmiddellijk het hoogste, het ingewikkeldste, speelde graag met de oplossing van moeilijke vragen, deed daarvoor alle moeite, alle studie, alle inspanning, en vaak toch ook begreep hij de eenvoudigste zaak niet, die een kind hem had kunnen uitleggen. Vol liefde voor waarheid en recht verwaarloosde hij tegelijk zijn eenvoudigste verplichtingen, om onrecht te herstellen dat hoger of verder of dieper lag, en dat hem vermoedelijk meer uitdaging bood. Hij was ridderlijk en moedig, maar verspilde, zoals die andere Don Quichot, zijn dapperheid dikwijls aan een windmolen. Hij gloeide van onverzadigbare eerezucht, beschouwde alledaagse zaken als nietig, en toch vond hij zijn grootste geluk in een kalm huiselijk leven.

Dichter in de hoogste zin van het woord zag hij zonnestelsels bij een vonk, bevolkte die met zelf bedachte schepsels, voelde zich heer van een wereld die hij zelf had geschapen, en kon toch ook plotseling, zonder de minste dromerij, een gesprek voeren over de prijs van de rijst, de regels van

de taal, of de economische voordelen van een Egyptische kippenboerderij. Geen wetenschap was hem vreemd. Hij beredeneerde wat hij niet wist, en hij bezat de gave het weinige dat hij wist — iedereen weet weinig, en hij, die misschien meer wist dan sommige anderen, maakte op deze regel geen uitzondering — om dat weinige te gebruiken op een manier die de mate van zijn kennis vermenigvuldigde.

Hij was stipt en ordelijk, en daarbij zeer geduldig, juist omdat stiptheid, orde en geduld hem moeilijk vielen, omdat zijn geest iets wilds had. Hij was langzaam en omzichtig in het beoordelen van zaken, hoewel dit niet bleek als men hem soms haastig zijn conclusies hoorde trekken. Zijn ideeën uitte hij zo snel dat ze niet duurzaam leken, en toch bewees hij dikwijls dat ze wel degelijk duurzaam waren. Alles wat groot en verheven was, trok hem aan, en tegelijkertijd was hij onnozel en naïef als een kind. Hij was eerlijk, vooral waar eerlijkheid in grootmoedigheid overging. Hij was geestig en onderhoudend als hij voelde dat zijn geest begrepen werd, maar anders stug en teruggetrokken.

Hij sloot vriendschap, iets te snel soms, met iedereen die te lijden had. Hij was gevoelig voor liefde en aanhankelijkheid, trouw aan zijn gegeven woord, zwak in kleinigheden, maar sterk en soms koppig wanneer hij karakter wilde tonen, bescheiden en soepel voor wie zijn geestelijke overwicht erkenden, maar lastig wanneer men probeerde zich daartegen te verzetten, openhartig uit trots, en bij vlagen afstandelijk wanneer hij vreesde dat men zijn openheid zou aanzien voor onnozelheid, evenzeer vatbaar voor lichamelijk als voor geestelijk genot, zwijgzaam als hij meende niet te worden begrepen, maar welbespraakt als hij voelde dat zijn woorden op vruchtbare bodem vielen, traag als hij niet werd aangespoord door een prikkel uit zijn eigen ziel, maar ijverig, vurig en doortastend waar dit wel het geval was, en verder vriendelijk, beschaafd in zijn manieren, en onberispelijk van gedrag: ziedaar nagenoeg Havelaar!

Ik zeg: nagenoeg. Want als alle typering van een persoon moeilijk zijn, dan geldt dat zeker voor iemand die zeer van het gemiddelde karakter afwijkt. Daarom zullen romandichters hun helden doorgaans als duivels of engelen afschilderen. Zwart of wit laat zich gemakkelijk schilderen, maar

moeilijker is het de tinten weer te geven die daartussen liggen, wanneer men aan de waarheid is gebonden en dus niet te donker of te licht mag kleuren. Ik voel dat de schets die ik van Havelaar probeerde te geven zeer onvolledig is. De bouwstoffen die voor me liggen, zijn van zulk een uiteenlopende aard dat ze mij in mijn oordeel belemmeren, en ik zal hierop wellicht, bij de gebeurtenissen die ik wil beschrijven, nog aanvullingen geven. Zoveel is zeker, hij was een ongewoon man, en zeer de moeite van het bestuderen waard. Ik merk nu al dat ik heb verzuimd als een van zijn belangrijkste karaktertrekken te noemen dat hij dingen snel als belachelijk of kwalijk kon bestempelen, maar met dezelfde snelheid de humor ervan kon inzien, wat zijn toehoorders voortdurend aan het twijfelen bracht over de vraag of ze zijn woorden serieus moesten nemen of erom mochten lachen.

Opmerkelijk was het dat hij zich zo weinig liet voorstaan op zijn levenservaring. Er zijn lieden die vijftig of zestig jaren lang meedreven met het stroompje waarin ze beweren te zwemmen, en die daarover weinig anders zouden kunnen vertellen dan dat ze verhuisd zijn van de A-gracht naar de B-straat. Vaak hoort men mensen opscheppen over ervaringen die hun zo gemakkelijk grijze haren hebben bezorgd. Anderen menen aanspraak op rijke ervaring te kunnen maken door bijzondere spelingen van het lot, zonder er blijk van te geven dat die veranderingen werkelijk hebben ingegrepen in hun zielsleven. Ik kan me voorstellen dat het ondergaan van ingrijpende gebeurtenissen weinig of geen invloed heeft op sommige karakters. En, omgekeerd, hoe velen bezwijken onder ervaringen die hiertoe nauwelijks aanleiding geven.

Men denkt aan Jezus, die zo treurig uitkijkt over Jeruzalem, en zich beklagt dat het hem 'niet heeft gewild'. Zo'n kreet van smart — vóór de gifbeker of het kruishout — vloeit niet uit een ongedeerd hart. Dáár moet zijn geleden, veel geleden, daar is geleefd!

Deze oprisping is me ontsnapt, ze staat er nu eenmaal, en blijft. Havelaar had veel meegemaakt. Wilt u iets horen dat opweegt tegen de verhuizing van de A-gracht! Hij had schipbreuk geleden, meer dan eens. Hij had brand, oproer, sluipmoord, oorlog, rijkdom, armoede, honger, cholera, liefde en geliefden in zijn dagboek staan. Hij had veel landen bezocht, en was

omgegaan met lieden van allerlei ras en stand, zeden, vooroordelen, godsdienst en gelaatskleur.

Dus wat levenservaring betreft, kon hij veel hebben meegemaakt. En dat hij werkelijk veel had meegemaakt, daarvoor mag de vlugheid van zijn geest borg staan, en de kracht van zijn karakter.

Dit nu wekte verwondering bij allen die zagen dat alles wat hij had meegemaakt zo weinig sporen op zijn gezicht had achtergelaten. Wel sprak er uit zijn trekken iets vermoeids, maar dit deed eerder denken aan vroegrijpe jeugd dan aan naderende ouderdom. En naderende ouderdom had het toch moeten zijn, want in Indië is een man van vijfendertig jaar niet jong meer.

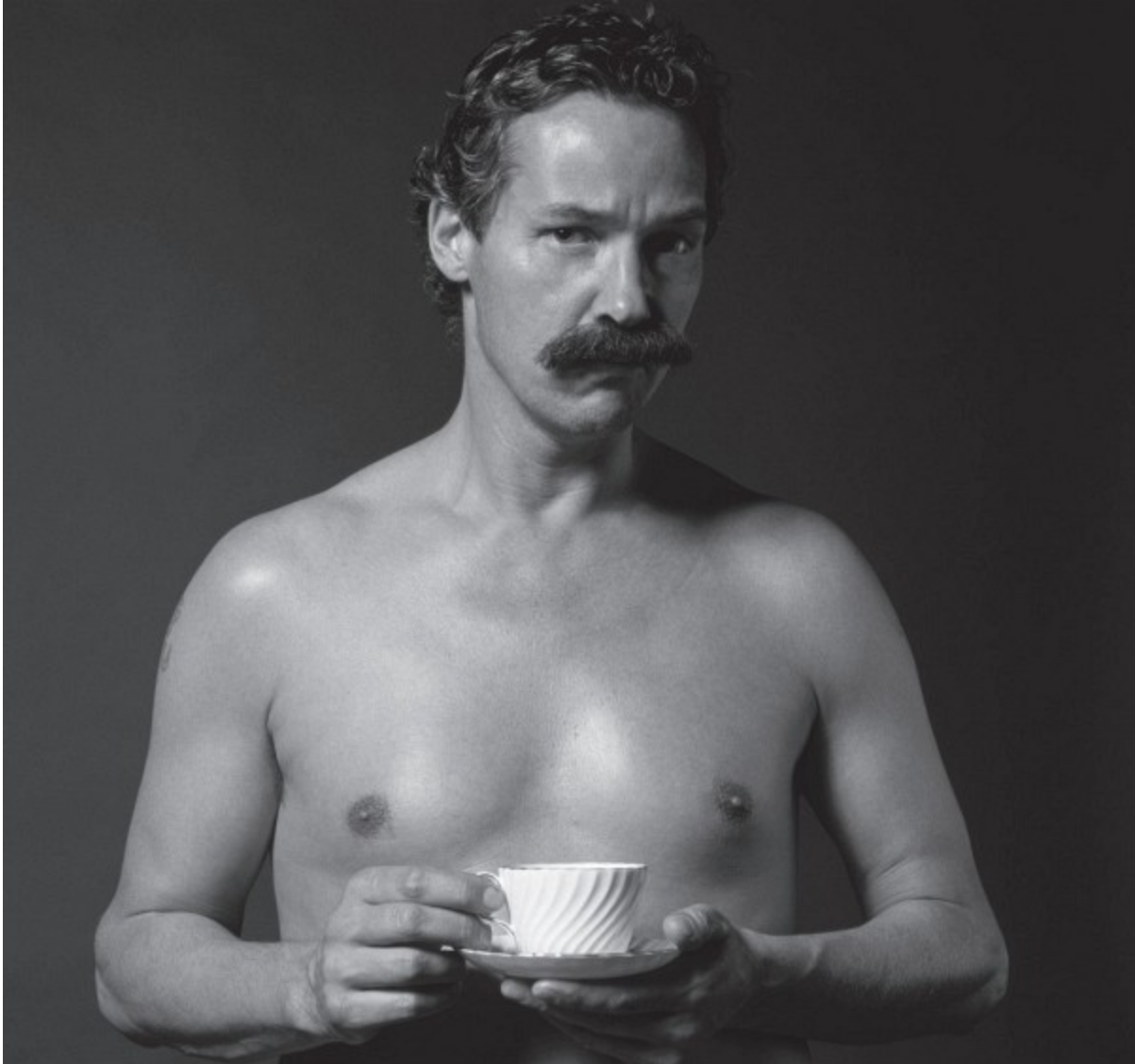
Ook zijn gedrag, zei ik, was jong gebleven. Hij kon spelen met een kind, en als een kind, en regelmatig klaagde hij dat 'kleine Max' nog te jong was om vliegers op te laten, terwijl hij, 'de grote Max', daarvan zoveel hield. Met jongens deed hij 'haasje-over', en hij tekende heel graag een patroon voor het borduurwerk van meisjes. Zelfs nam hij hun wel eens de naald uit handen, en vermaakte zich met dit werk, hoewel hij vaak zei dat ze wel wat beters konden doen dan dat 'machinale steken tellen'.

De babu die hij uit de wagen had geholpen, leek op alle babus in Indië als ze oud zijn. Wanneer u een dergelijke bediende kent, hoef ik u niet te zeggen hoe zij eruitzag. En als u deze niet kent, kan ik het u niet zeggen. Het enige verschil met andere kindermeisjes in Indië was dat ze zeer weinig te doen had. Want mevrouw Havelaar was zeer zorgzaam voor haar kind. Wat er voor of met de kleine Max te doen viel, deed zijzelf, tot grote verwondering van veel andere dames, die het afkeurden dat men zich tot 'slavin van de kinderen' maakte.

Havelaar en de regent aan tafel: uit de musical *Max Havelaar* van Jos Brink en Frank Sanders (1987).

Acteur Thom Hoffman als Max Havelaar in het gelijknamige toneelstuk van Ger
Thijs uit 2005.

ZEVENDE HOOFDSTUK

Max Havelaar en zijn Tine staan centraal in het derde hoofdstuk dat Ernest Stern schrijft. In Rangkasbitung, hoofdplaats van de Javaanse streek Lebak, wordt Havelaar geïnstalleerd als assistent-resident. Tussen de regels door valt al te lezen dat Havelaar een zware tijd tegemoet gaat.

De resident van Bantam stelde de regent en de controleur aan de nieuwe assistent-resident voor. Havelaar begroette beide heren beleefd. Er schuilt altijd iets pijnlijks in de ontmoeting van een nieuwe chef, maar Havelaar stelde de controleur met enkele vriendelijke woorden op zijn gemak, alsof hij direct al het vertrouwen wilde wekken dat de samenwerking gemakkelijk zou maken. Met de regent was de kennismaking zoals die behoorde te zijn bij een edelman die tegelijkertijd zijn ‘jongere broer’ is. Met deftige charme berispte hij hem voor zijn te vurige dienstijver, die hem in deze hitte tot aan de grenzen van zijn afdeling had gevoerd, wat de regent, strikt genomen volgens de etiquette, niet had hoeven doen.

‘Echt, mijnheer de Adipati, ik ben boos op u dat u zoveel moeite voor mij hebt gedaan! Ik dacht u pas in Rangkasbitung te treffen.’

‘Ik wilde de heer assistent-resident zo snel mogelijk zien om vriendschap te sluiten’, zei de Adipati.

‘Zeker, zeker, ik voel me zeer vereerd! Maar ik zie niet graag dat iemand van uw rang en uw jaren zich al te veel inspant. En te paard nog wel!’

‘Ja, mijnheer de assistent-resident! Waar de dienst me roept, ben ik nog altijd vlug en sterk.’

‘Goed, maar er is een grens’, zei Havelaar. ‘We zullen plaats in de wagen maken. De babu kan hier blijven, we zullen voor haar een draagstoel sturen uit Rangkasbitung. Mijn vrouw neemt Max op schoot, nietwaar, Tine? Dan is er plaats genoeg. En Verbrugge, we zullen ook u meenemen, ik zie niet in ...’

‘Wel...’, aarzelde de resident.

‘Ik zie niet in waarom u zomaar te paard door de modder zou baggeren. Er is plaats genoeg voor ons allen. We kunnen dan meteen kennismaken. Nietwaar, Tine, we zullen wel inschikken? Hier, Max. Kijk eens, Verbrugge, is dat niet een aardig kereltje? Dat is mijn kleine jongen, dat is Max!’

De resident had met de Adipati in de pendopo plaatsgenomen. Havelaar riep Verbrugge om hem te vragen van wie dat witte paard was met het rode zadelkleed. En toen Verbrugge naar de rand van de pendopo liep, om te zien welk paard hij bedoelde, legde Havelaar hem de hand op de schouder, en vroeg:

‘Is de regent altijd zo ijverig?’

‘Hij is een krasse man voor zijn leeftijd, mijnheer Havelaar, en u begrijpt dat hij graag een goede indruk op u wil maken.’

‘Ja, dat begrijp ik. Ik heb veel goeds over hem gehoord, hij is beschaafd, nietwaar?’

‘O ja.’

‘En hij heeft een grote familie?’

Verbrugge keek Havelaar aan, alsof hij deze wending in het gesprek niet begreep. Voor wie hem niet kende, was Havelaar vaak moeilijk te volgen. Zijn snelle geest deed hem in gesprekken dikwijls enkele schakels van de redenering overslaan. Wie minder vlug was, staarde hem vaak aan met de onuitgesproken vraag op de lippen: ben je gek, of zo?

Zo'n gezicht trok Verbrugge, en Havelaar moest de vraag herhalen, voordat de controleur antwoordde:

‘Ja, hij heeft een zeer uitgebreide familie.’

‘En zijn er moskeeën in aanbouw in de afdeling?’, ging Havelaar voort, alweer op een toon die scheen aan te duiden dat er een verband bestond tussen gebedshuizen en de grote familie van de regent.

Verbrugge antwoordde dat er inderdaad veel aan moskeeën werd gewerkt.

‘Ja, ja, dat wist ik wel!’, riep Havelaar. ‘En zeg me nu eens of er veel achterstand is in de betaling van belastingen.’

‘Ja, die kon wel beter.’

‘Juist, en vooral in het district Parangkujang’, zei Havelaar, alsof hij het makkelijker vond zelf te antwoorden. ‘Hoe hoog is de aanslag van dit jaar?’, ging hij voort, en hij merkte dat Verbrugge aarzelde, om na te denken over zijn antwoord, maar Havelaar vervolgde in één adem:

‘Goed, goed, ik weet het al. Ruim 86.000 gulden achterstand, 15.000 gulden meer dan vorig jaar, maar slechts 6.000 boven 1845. We zijn er sinds ’43 maar 8.000 gulden op vooruitgegaan. En ook de groei van de bevolking is zeer schraal: in twaalf jaar maar elf procent stijging, en dat is nog de vraag, want de tellingen waren vroeger zeer onnauwkeurig. Van ’50 op ’51 is er zelfs een teruggang. Ook de veestapel gaat niet vooruit, dat is een slecht teken, Verbrugge! Tjonge, zie dat paard eens springen, ik geloof dat het koldert, kom eens kijken, Max!’

Verbrugge merkte dat hij de nieuwe assistent-resident weinig kon leren.

‘Ik hoop op uw medewerking, mijnheer Verbrugge!’, ging Havelaar voort, terwijl hij Max op de arm nam. ‘De regent is op leeftijd, en dus moeten we... Zeg eens: is zijn schoonzoon nog altijd districtshoofd? Alles bij elkaar denk ik dat hij wel een mild oordeel verdient, de regent, bedoel ik. Ik ben blij dat alles hier zo achterlijk en armoedig is, ik hoop hier lang te blijven.’

Hij reikte Verbrugge de hand, en met hem terugkerend naar de tafel waar de resident, de Adipati en mevrouw Havelaar zaten, voelde de controleur al iets beter dan vijf minuten geleden dat ‘die Havelaar zo gek nog niet was’ als de commandant had gezegd. Verbrugge had een scherp verstand, en hij begon in te zien dat er toch verband was tussen de schijnbaar onsamenhangende vragen van Havelaar, en ook dat de nieuwe

assistent-resident, hoewel hij nooit in deze afdeling was geweest, wist wat hier omging. Wel begreep hij de vreugde over de armoede in Lebak niet, maar hij dacht die opmerking verkeerd te hebben begrepen. Later, toen Havelaar dit vaker zei, zag hij in hoeveel groots en edels er lag in die vreugde.

Havelaar en Verbrugge namen plaats aan tafel. Bij de thee wachtte men totdat de verse paarden waren voorgespannen. Daarna schikte men zich zo goed mogelijk in de wagen en vertrok. Door het hotsen en stoten viel het spreken moeilijk. Kleine Max werd rustig gehouden met een banaan. Zijn moeder, die hem op schoot had, wilde volstrekt niet tonen dat ze vermoeid was toen Havelaar haar aanbood de zware jongen over te nemen. In een ogenblik van gedwongen rust in een moddergat vroeg Verbrugge aan de resident of hij met de nieuwe assistent-resident al had gesproken over mevrouw Slotering.

‘Mijnheer. Havelaar. Heeft. Gezegd...’

‘Jazeker, Verbrugge, waarom niet? Die dame kan bij ons blijven. Ik zou niet graag...’

‘Dat. Het. Goed. Was’, sleepte de resident er met veel moeite bij.

‘Ik zou niet graag de toegang tot mijn huis ontzeggen aan een dame in háár omstandigheden! Zoiets spreekt vanzelf, nietwaar, Tine?’

Ook Tine meende dat dit vanzelfsprekend was.

‘U heeft twee huizen in Rangkasbitung’, zei Verbrugge. ‘Er is ruimte in overvloed voor twee families.’

‘Maar, ook al was dit niet zo...’

‘Ik. Durfde. Het. Haar.’

‘Wel, resident’, riep mevrouw Havelaar, ‘er is geen twijfel mogelijk!’

‘Niet. Toezeggen. Want. Het. Is.’

‘Al waren ze met hun tien...’

‘Een. Grote. Last. En. Zij. Is.’

‘Maar het reizen in haar positie is onmogelijk, resident!’

Een hevige schok van de wagen die loskwam uit de modder zette een uitroepteken achter Tine’s verklaring dat het reizen onmogelijk was voor

mevrouw Slotering. Iedereen had het gebruikelijke *hé!* geroepen dat op zo'n stoot volgt, Max had in de schoot van zijn moeder de banaan weer gevonden die hij door de schok was verloren. Men was een heel eind dichterbij de modderpoel die straks zou komen toen de resident eindelijk zijn zinsnede kon afmaken:

‘Een. Inlandse. Vrouw.’

‘O, dat maakt voor mij geen verschil’, probeerde mevrouw Havelaar zichzelf verstaanbaar te maken. De resident knikte goedkeurend, en omdat het spreken zo moeilijk was, brak men het gesprek af.

Mevrouw Slotering was de weduwe van Havelaars voorganger, die twee maanden geleden was gestorven. Verbrugge, die daarna voorlopig het ambt van assistent-resident bekleedde, zou het recht hebben gehad tijdelijk de ruime dienstwoning te betrekken die in Rangkasbitung, zoals in elke afdeling, voor het hoofd van het gewestelijke bestuur is opgericht. Hij had dit echter niet gedaan, deels misschien uit vrees dat hij te snel opnieuw zou moeten verhuizen, deels om mevrouw Slotering met haar kinderen rust te gunnen. Er was ruimte genoeg geweest, want behalve de vrij grote assistent-residentwoning stond daarnaast op het erf nog een ander huis, dat enigszins in bouwvallige staat verkeerde, maar nog altijd zeer geschikt was om te bewonen.

Mevrouw Slotering had de resident verzocht bij de opvolger van haar echtgenoot ervoor te pleiten dat zij het oude huis zou mogen bewonen tot na haar bevalling, over enkele maanden. Het was dit verzoek waaraan Havelaar en zijn vrouw zo bereidwillig hadden voldaan, iets dat geheel in hun aard lag, want gastvrij en hulpvaardig waren zij in hoge mate.

We hoorden de resident zeggen dat mevrouw Slotering een ‘inlandse vrouw’ was. Dit vereist voor niet-Indische lezers enige opheldering, omdat men zou kunnen denken hier met een Javaanse van doen te hebben.

De Europese samenleving in Nederlands-Indië is vrij scherp in twee delen gesplitst. Enerzijds zijn er de oorspronkelijke Europeanen. Anderzijds is er een bevolkingsgroep die niet in Europa is geboren, die in meerdere of mindere mate inlands bloed in de aderen heeft en wettelijk beschikt over

dezelfde rechten als de Europeanen van geboorte. In het dagelijks leven loopt er een scherpe lijn tussen deze twee groepen, maar voor de inlander dragen zij beiden de naam 'Hollander'. Omwille van het begrip van menselijkheid in Indië haast ik me hierbij te zeggen dat dit onderscheid echter niet het barbaarse karakter vertoont dat in de gespleten samenleving van Amerika wordt waargenomen. Ik ontken niet dat er nog altijd veel onrechtvaardigs en stuitends in de Indische verhouding blijft bestaan, en dat het woord *liplap* mij meermalen in de oren klonk als bewijs hoe ver de niet-liplap, de blanke, dikwijls van ware beschaving is verwijderd.

De liplap heeft veel goeds. (In beleefder woorden zou ik moeten zeggen: een 'Indisch-Europees kind', maar ik vraag toestemming mij te houden aan het spraakgebruik dat uit alliteratie geboren schijnt, zonder dat ik met die uitdrukking iets beledigends bedoel.) Ook de Europeaan heeft veel goeds. Beiden hebben veel verkeerd, en ook hierin lijken zij op elkaar. Maar hun onderlinge verschillen zijn dusdanig groot dat zij weinig genoeg belevan aan omgang met elkaar. Bovendien — en hieraan heeft de regering veel schuld — heeft de liplap dikwijls slecht onderwijs gehad. De vraag is nu niet hoe de Europeaan zou zijn als hij in zijn jeugd zo was belemmerd in zijn ontwikkeling, maar zeker is het dat de geringe wetenschappelijke ontwikkeling van de liplap in het algemeen zijn gelijkstelling met de Europeaan in de weg staat, ook wanneer hij als individu in beschaving, wetenschap of kunst misschien ver zou uitsteken boven een Europese persoon.

Het spreekt vanzelf dat de Europeaan, die in zo'n verhouding aan de winnende kant staat, zich in dit kunstmatige overwicht zeer gemakkelijk schikt. Maar dikwijls is het koddig iemand die zijn beschaving en taal grotendeels opdeed in de Rotterdamse Zandstraat de liplap te horen uitlachen omdat deze het woord *glas* mannelijk, of *zon* en *maan* onzijdig maakt.

Maar mevrouw Slotering maakte geen fouten in het Hollands, omdat ze nooit iets anders dan Maleis sprak. We zullen haar later te zien krijgen, als we met Havelaar, Tine en kleine Max thee drinken in de voorgalerij van de

assistent-residentwoning in Rangkasbitung, waar ons reisgezelschap, na lang hotsen en stoten, eindelijk veilig aankwam.

De resident, die slechts was meegekomen om de nieuwe assistent-resident in zijn ambt te installeren, zei dat hij nog diezelfde dag naar Serang wilde terugkeren:

‘Omdat. Hij.’

Havelaar toonde zich bereid haast te maken ...

‘Het. Zo. Druk. Had.’

... en de afspraak werd gemaakt dat men over een half uur in de grote voorgalerij van de woning van de regent bijeen zou komen. Verbrugge, die hierop voorbereid was, had al vele dagen eerder aan de districtshoofden, hun medewerkers, de belastingontvanger en aan alle inlandse ambtenaren die deze plechtigheid moesten bijwonen opdracht gegeven zich op de hoofdplaats te verzamelen.

De Adipati nam afscheid, en reed naar zijn huis. Mevrouw Havelaar bekeek haar nieuwe woning, en was er zeer blij mee, vooral omdat de tuin groot was, wat haar zo goed leek voor kleine Max, die veel in de buitenlucht moest zijn. De resident en Havelaar waren naar hun kamers gegaan om zich te verkleden, want bij de plechtigheid die zou plaatshebben, scheen het officiële ambtskostuum een vereiste te zijn. Rondom het huis stonden honderden mensen, die te paard de wagen van de resident hadden begeleid, of tot het gevolg van de bijeengeroepen hoofden behoorden. Politiemensen en bewakers liepen druk heen en weer. Kortom, alles toonde aan dat de eentonigheid op dit vergeten plekje grond in de Javaanse Westhoek voor een ogenblik werd onderbroken door wat levendigheid.

Al snel reed de fraaie wagen van de Adipati het voorplein op. De resident en Havelaar, schitterend van goud en zilver, maar ietwat struikelend over hun degens, stapten erin, en begaven zich naar de woning van de regent, waar ze met inheemse muziek werden ontvangen. Ook Verbrugge, die zich van zijn bemodderde kostuum had ontdaan, was daar al aangekomen. De lagere hoofden zaten in een grote kring, naar Oosters gebruik op matten op de grond, en aan het einde van de lange galerij stond een tafel, waaraan de resident, de Adipati, de assistent-resident, de

controleur en een zestal hoofden plaatsnamen. Bedienden gingen met thee en gebak rond, en de eenvoudige plechtigheid begon.

De resident stond op, en las het besluit van de gouverneur-generaal voor dat Max Havelaar was aangesteld tot assistent-resident van de afdeling Banten Kidul, of Zuid-Bantam, zoals Lebak door de inlanders wordt genoemd. Hij pakte daarna een vel papier waarop de eed stond dat men 'om tot het ambt van ... (hier: assistent-resident) te worden benoemd of bevorderd, niemand iets heeft beloofd of gegeven, zal beloven of geven; dat men trouw zal zijn aan zijne Majesteit de Koning der Nederlanden; gehoorzaam aan zijner Majesteits vertegenwoordiger in de Indische gewesten; dat men stipt zal opvolgen en doen opvolgen de wetten en bepalingen, die zijn gegeven of zullen worden gegeven, en dat men zich in alles zal gedragen zoals een goed ... (hier: assistent-resident) betaamt'.

Hierop volgde natuurlijk het sacramentele 'zo waarlijk helpe mij God Almachtig'.

Havelaar sprak de voorgelezen woorden na. Goed beschouwd betekende deze eed ook: de inlandse bevolking te zullen beschermen tegen uitzuiging en onderdrukking. Toch moest de assistent-resident nog een afzonderlijke eed zweren, waarin hij zich verplichtte de gewone man nog eens uitdrukkelijk te dienen. Havelaar moest dus andermaal 'God Almachtig' tot zijn getuige nemen bij de belofte dat hij de 'inlandse bevolking zou beschermen tegen onderdrukking, mishandeling en afpersing'.

Voor een scherp waarnemer zou het de moeite waard zijn geweest bij deze gelegenheid het verschil te zien tussen houding en toon van de resident en van Havelaar. De resident sprak wel iets sneller dan gewoonlijk, omdat hij het besluit en de eed slechts hoefde voor te lezen, maar toch deed hij dit alles met een deftigheid en een ernst die de oppervlakkige beschouwer wist te doordringen van de ernst van de zaak. Havelaar daarentegen, toen hij met opgeheven vinger de eed nasprak, had iets in zijn gezicht, stem en houding alsof hij wilde zeggen: 'dat spreekt vanzelf, ook zonder God Almachtig zou ik dat doen', en wie mensenkennis bezat, zou meer vertrouwen hebben in zijn ongedwongenheid en schijnbare onverschilligheid dan in de ambtelijke deftigheid van de resident.

Is het niet bespottelijk te denken dat een man die recht moet spreken, een man die beschikt over het lot van duizenden, zich gebonden zou achten door een paar uitgesproken klanken wanneer hij niet, ook zonder die klanken, zich daartoe gedwongen voelt door zijn eigen hart?

Wij geloven van Havelaar dat hij de armen en onderdrukten, waar hij die mocht aantreffen, ook zou hebben beschermd als had hij bij 'God Almachtig' het tegendeel beloofd.

Daarop volgde een toespraak van de resident tot de hoofden, waarop hij hun de assistent-resident als hoogste gezagsdrager van de afdeling voorstelde, hen uitnodigde hem te gehoorzamen, hun verplichtingen stipt na te komen, en dergelijke clichés meer. De hoofden werden daarop één voor één bij naam aan Havelaar voorgesteld. Hij reikte ieder de hand, en de installatie was afgelopen.

Men gebruikte in het huis van de Adipati het middagmaal, waartoe ook de commandant Duclari was uitgenodigd. Onmiddellijk daarna stapte de resident, die nog diezelfde avond in Serang terug wilde zijn...

'... Omdat. Hij. Het. Zo. Bijzonder. Druk. Had...'

... weer in zijn rijtuig, en zo keerde in Rangkasbitung de stilte terug, zoals te verwachten viel in een Javaanse buitenpost die door weinig Europeanen werd bewoond en bovendien niet aan de grote weg lag.

Duclari en Havelaar stonden al snel op goede voet met elkaar. De Adipati toonde zich ingenomen met zijn nieuwe 'oudere broer'. Verbrugge vertelde later dat ook de resident, die hij op zijn terugreis naar Serang uitgeleide had gedaan, zeer gunstig had gesproken over de familie Havelaar, die op haar doortocht naar Lebak enkele dagen bij de resident had gelogeed. Ook zei hij dat Havelaar, die bij de regering goed aangeschreven stond, hoogstwaarschijnlijk spoedig tot een hoger ambt bevorderd, of althans naar een voornamere afdeling zou worden overgeplaatst.

Max en 'zijn Tine' waren niet lang geleden van een reis naar Europa teruggekeerd, en voelden zich vermoeid van wat ik eens zeer eigenaardig een koffertjes-leven heb horen noemen. Zij voelden zich dus gelukkig na vele omzwervingen eindelijk weer eens een thuis te hebben gevonden. Vóór hun

reis naar Europa was Havelaar assistent-resident van Ambon geweest, waar hij met veel moeilijkheden te maken had gehad, omdat onder de bevolking van dat eiland een gistende en broeiende toestand heerste door veel verkeerde maatregelen die er waren genomen. Niet zonder veerkracht had hij de geest van verzet weten te onderdrukken, maar ook voelde hij verdriet om de weinige hulp die men hem van hoger hand verleende, en ergernis over het ellendige bestuur dat sinds eeuwen de heerlijke streken van de Molukken ontvolkt en bederft.

Havelaar deed op Ambon wat hij mocht en kon, maar het gebrek aan medewerking had hem ziek gemaakt, en dit had hem ertoe bewogen naar Europa te vertrekken. Op zijn reizen in Europa had hij het weinige geld uitgegeven dat hij in vorige jaren had gespaard. Zelfs had hij er schulden gemaakt, en hij was dus, in één woord, arm. Maar nooit had hij zijn ambt beschouwd als geldwinning, en bij zijn benoeming in Lebak nam hij zich voor zuinig te leven om zijn schulden snel te kunnen afbetalen, waarin zijn vrouw, die zo eenvoudig was, hem met genoeg zou ondersteunen.

Maar zuinigheid viel Havelaar moeilijk. Voor zichzelf kon hij zich tot het strikt noodzakelijke beperken. Ja, zonder de minste inspanning kon hij matig zijn, maar waar anderen hulp nodig hadden, hielp en schonk hij met ware hartstocht. Hij ging daarin zo ver dat ook zijn Tine en Max, die hij beiden zo lief had, te lijden hadden onder de gevolgen van zijn vrijgevigheid. Hij beloofde beterschap, en toch, telkens wanneer iemand zich bij hem meldde als slachtoffer van tegenspoed vergat hij alles en bood hulp. Acht dagen voor de geboorte van zijn kleine Max had hij niet genoeg geld om het ijzeren wiegje te kopen waarin zijn lieveling zou slapen, en kort tevoren nog had hij de weinige sieraden van zijn vrouw verkocht om iemand te helpen die in betere omstandigheden verkeerde dan hijzelf.

Maar dit alles was al weer lang geleden toen zij waren aangekomen in Lebak. Met vrolijke kalmte hadden zij bezit genomen van het huis waar ze geruime tijd hoopten te blijven. Met plezier hadden zij in Batavia de meubelen besteld die alles comfortabel en gezellig zouden maken. Zij toonden elkaar de plekken waar ze zouden ontbijten, waar kleine Max zou spelen, waar de bibliotheek zou staan, waar hij haar 's avonds zou voorlezen

wat hij die dag had geschreven, want hij was altijd bezig met het ontwikkelen van zijn denkbeelden op papier, en: eens zou dat in druk verschijnen, meende Tine, en dan zou men zien wie haar Max was! Maar nooit had hij iets voor publicatie aangeboden van wat in zijn hoofd omging, omdat schroom hem tegenhield.

Ja, ze zouden gelukkig zijn in Rangkasbitung, Havelaar en zijn Tine! Hun enige zorg waren de schulden die zij in Europa hadden, met daarbij de nog onbetaalde kosten van de terugreis naar Indië en de kosten van de meubels voor hun woning. Maar geen nood, ze zouden leven van de helft, van een derde van zijn inkomen. Misschien ook, ja waarschijnlijk, zou hij spoedig resident worden, en dan zou alles snel zijn geregeld.

‘Hoewel het mij erg zou spijten, Tine, Lebak te verlaten, want er is hier veel te doen. Je moet heel zuinig zijn, m’n beste, dan kunnen wij misschien alles afbetalen, ook zonder promotie, en dan hoop ik hier lang te blijven, heel lang!’

Maar tot spaarzaamheid hoefde hij haar niet aan te sporen. Het was beslist niet haar schuld dat zij zuinig moesten zijn. Ze voelde zich zo verbonden met haar Max dat ze die aansporing niet opvatte als een verwijt, wat het dan ook niet was. Want Havelaar wist heel goed dat alleen hijzelf had gefaald, door zijn te ver doorgedreven vrijgevigheid, en dat haar fout — als er al een fout bestond van haar kant — alleen was dat ze uit liefde voor Max altijd alles had goedgekeurd wat hij deed.

Ja, zij had het goed gevonden toen hij twee arme vrouwen uit Amsterdam rondleidde op de Haarlemmer kermis, onder het grappige voorwendsel dat de Koning hem had belast met ‘het amuseren van oude vrouwtjes die zich zo goed gedragen hadden’. Zij vond het goed dat hij de weeskinderen uit alle gestichten van Amsterdam op koek en chocolademelk onthaalde, en hen overlaadde met speelgoed. Zij begreep volkomen dat hij de hotelrekening van een familie arme zangers betaalde die terug wilde naar eigen land, maar niet graag hun harp, viool en bas achterlieten die zij zo nodig hadden voor hun schamele bedrijf. Zij kon het niet afkeuren dat hij het meisje mee naar huis nam dat hem ’s avonds op straat had aangesproken, dat hij haar te eten gaf en onderdak bood, en het al te goedkope ‘ga heen, en

zondig niet meer!' niet uitsprak. Zij had er niets tegen dat hij in Manado en op Ambon schipbreukelingen van de Amerikaanse walvisvaart in huis opnam en verzorgde, en zich te zeer *grand seigneur* voelde om een rekening voor verblijfskosten te sturen naar de Amerikaanse regering. Zij begreep volkomen waarom de officieren van bijna elk aangekomen oorlogsschip bij Max logeerden.

Was hij niet háár Max? Was het niet te klein, te burgerlijk juist deze vorstelijk denkende man te willen binden aan de regels van zuinigheid die voor anderen gelden? En bovendien, al mocht er dan soms tijdelijk iets onevenredigs zijn tussen inkomsten en uitgaven, was Max, háár Max, niet voorbestemd voor een schitterende loopbaan? Moest hij niet spoedig in staat zijn aan zijn groothartige neigingen de vrije loop te laten zonder overschrijding van zijn inkomsten? Moest háár Max niet gouverneur-generaal worden van dat lieve Indië, of een koning? Was het niet vreemd zelfs dat hij niet al koning wás?

Het was beslist aannemelijk dat Havelaar een goede loopbaan voor zich had, en inderdaad waren dan de onaangename gevolgen van zijn vrijgevigheid spoedig uit de weg te ruimen. Maar er was nog een reden voor haar en zijn schijnbare zorgeloosheid.

Ze had zeer jong haar beide ouders verloren, en was bij familie opgevoed. Toen ze trouwde, vertelde men haar dat zij een klein vermogen bezat, dat aan haar werd uitbetaald. Maar Havelaar ontdekte in enkele oude brieven, die zij in een kistje van haar moeder bewaarde, dat haar familie zowel van vaders als van moeders kant zeer rijk was geweest, zonder dat hem echter duidelijk werd waar, waardoor of wanneer die rijkdom verloren was gegaan. Zijzelf, die nooit belang had gehecht aan zaken van geldelijke aard, wist weinig of niets te antwoorden toen Havelaar haar vroeg over de vorige bezittingen van haar familie. Haar grootvader, de baron Van W., was met stadhouder Willem V naar Engeland uitgeweken en had gediend in het leger van de hertog van York. Hij scheen met de uitgeweken leden van de stadhouderlijke familie een vrolijk leven te hebben geleid, wat velen dan ook noemden als oorzaak van de ondergang van zijn fortuin.

Wat haar afkomst van moeders zijde aangaat, herinnerde zij zich dat haar grootvader op grote voet had geleefd, en uit sommige papieren bleek dat deze eigenaar was geweest van de posterijen in Zwitserland. Dit deed een groot vermogen veronderstellen, maar ook hiervan was door onbekende oorzaken niets, of zeer weinig althans, overgegaan op de volgende generatie. Havelaar vernam het weinige dat hierover te vernemen viel pas na zijn huwelijk. Ondanks zijn onbaatzuchtigheid deed het hem dromen van vele miljoenen waarop zijn vrouw nog recht zou hebben.

Maar alweer was het eigenaardig dat hij niet in stoffige akten en dikwebbige intriges dook om het fortuin te achterhalen. Hij leek schaamte te voelen, omdat het hier zijn eigen voordeel gold. Ik geloof zeker, wanneer 'zijn Tine' gehuwd was geweest met iemand anders, die aan Havelaar had gevraagd het spinrag te verbreken waarin haar voorouderlijk fortuin was blijven hangen, dat hij erin zou zijn geslaagd 'de interessante wees' het vermogen te brengen dat haar toebehoorde. Maar nu was die interessante wees zijn eigen vrouw, háár vermogen was het zijne, en hij vond het te koopmansachtig uit haar naam te vragen: 'Bent u mij niet nog iets schuldig?'

En toch kon hij die miljoenendroom niet van zich afschudden, al was het maar als verontschuldiging wanneer hij zichzelf verweet te veel geld uit te geven.

Maar ze zouden zo spaarzaam zijn in Lebak! En waarom ook niet? Er dwalen in zo'n onbeschaafd land's avonds laat geen meisjes over straat die hun eer moeten verkopen voor wat voedsel. Er zwerven daar geen mensen rond die van duistere beroepen leven. Daar verliest geen gezin opeens zijn fortuin, de Javaan in Lebak is zó arm dat hij niet nog armer kan worden.

Toch zullen we zien hoe het eenvoudige, schijnbaar onbewogen Lebak Havelaar meer kostte dan alle vorige uitspattingen van zijn hart bij elkaar. Maar dit wisten zij niet! Zij zagen de toekomst met vertrouwen tegemoet, en voelden zich zo gelukkig met elkaar en met hun kind.

'Allemaal rozen in de tuin!', riep Tine, 'en kijk daar, die geurige bomen en bloemen, en al die prachtige lelies!'

En, kinderen als ze waren, vermaakten zij zich met hun nieuwe huis. En toen 's avonds Duclari en Verbrugge, na een bezoek bij Havelaar, terugkeerden naar hun eigen woning, spraken zij veel over de kinderlijke vrolijkheid van de nieuwaangekomen familie.

Havelaar ging naar zijn kantoor, en werkte daar de hele nacht door, tot de volgende morgen.

ACHTSTE HOOFDSTUK

*Havelaar houdt een scherpe 'toespraak tot de hoofden van Lebak'.
Hij waarschuwt de inlandse leiders dat zij de arme bevolking
niet mogen uitbuiten. Hierna voert hij een gesprek met controleur
Verbrugge, waarin hij vertelt hoe hij zal optreden tegen
corruptie.*

Havelaar had de hoofden die in Rangkasbitung aanwezig waren laten vragen tot de volgende dag te blijven om de *Sebah* (grote vergadering) bij te wonen. Zo'n vergadering kwam gewoonlijk eenmaal in de maand bijeen. Maar òf Havelaar wilde de hoofden die ver van de hoofdplaats woonden (de afdeling Lebak is zeer uitgestrekt) het onnodig heen- en weerreizen besparen, óf hij wenste niet de volgende vergadering af te wachten om hen op plechtige wijze toe te spreken. Links voor zijn woning, maar op hetzelfde erf en tegenover het huis dat mevrouw Slotering bewoonde, stond een gebouw dat gedeeltelijk de kantoren van de assistent-residentie bevatte, met ook een ruime open galerij die ruimte voor vergaderingen bood. Daar waren de volgende morgen de hoofden al vroeg bijeen. Havelaar trad binnen, groette en nam plaats. Hij ontving de geschreven maandelijks berichten over landbouw, veestapel, politie en justitie en legde die voor nader onderzoek apart.

Iedereen verwachtte hierna een toespraak zoals de resident die de vorige dag had gehouden, en het is niet zeker dat Havelaar zelf van plan was iets anders te zeggen. Maar men moest hem bij zulke gelegenheden hebben gehoord en gezien om zich voor te stellen hoe hij zich opwond bij toespraken als deze, hoe hij zichzelf oprichtte, hoe zijn blik vuur schoot, hoe zijn stem van vleiend zacht in vlijmend scherp overging, hoe de beeldspraak

van zijn lippen vloeide als strooide hij met kostbaarheden die hem toch niets kostten, en hoe, als hij ophield, iedereen hem aanstaarde met open mond en leek te vragen: 'Mijn God, wie bent u?'

Het is waar dat hijzelf — die bij zulke gelegenheden sprak als een apostel, als een ziener — later niet meer wist hoe hij had gesproken. Zijn welsprekendheid had dan ook meer de eigenschap te verbazen en te treffen dan door bondigheid van redenering te overtuigen. Zijn toespraak tot de hoofden van Lebak hield hij natuurlijk in het Maleis, en ontleende hieraan de eenvoud van Oosterse talen, met een kracht die in ons idioom verloren is gegaan door literaire gekunsteldheid. Het zoetvloeiende van het Maleis zou moeilijk in enige andere taal zijn weer te geven. Bovendien moet men bedenken dat het merendeel van zijn toehoorders uit eenvoudige, maar geenszins domme mensen bestond, en tevens dat het Oosterlingen waren, wier cultuur zeer verschilt van de onze.

Havelaar moet nagenoeg aldus hebben gesproken:

'Mijnheer de Raden Adipati, regent van Banten Kidul, en u, Radens Oemang, hoofden van de districten in deze afdeling, en u, Raden Jaksa, die de justitie tot uw ambt hebt, en ook u, Raden Kliwon, die het gezag voert in de hoofdplaats, en u Radens, Mantri, en allen die hoofden zijn in de afdeling Banten Kidul — ik groet u!

En ik zeg u dat ik vreugde in mijn hart voel, nu ik u allen hier bijeen zie, luisterend naar mijn woorden.

Ik weet dat er onder u lieden zijn die zich onderscheiden in kennis en in goedheid van hart. Ik hoop mijn kennis door de uwe te vermeerderen, want zij is niet zo groot als ik zou wensen. En weliswaar heb ik de goedheid lief, maar dikwijls bespeur ik dat er in mijn gemoed fouten zijn, die het fatsoen overschaduwden en daaraan de groei ontnemen. U allen weet hoe een grote boom de kleine verdringt en doodt. Daarom zal ik letten op degenen onder u die deugdzaam zijn, om te trachten beter te worden dan ik ben.

Ik groet u allen zeer.

Toen de gouverneur-generaal mij benoemde tot assistent-resident in deze afdeling was ik zeer verheugd. Het kan u bekend zijn dat ik nooit in Banten Kidul ben geweest. Ik liet mij dus documenten over uw afdeling geven, en ik heb gezien dat er veel goeds is in Banten Kidul. Uw volk bezit rijstvelden in de dalen, en er zijn rijstvelden op de bergen. U wenst in vrede te leven, en u verlangt niet te wonen in de landstreken die worden bewoond door anderen. Ja, ik weet dat er veel goeds is in Banten Kidul!

Maar niet alleen hierom was mijn hart verheugd. Want ook in andere streken zou ik veel goeds hebben gevonden.

Maar ik las dat uw bevolking arm is, en dit maakte mij blij tot in het diepst van mijn ziel.

Want ik weet dat Allah de armen liefheeft, en dat Hij rijkdom geeft aan degene die Hij op de proef stelt. Maar Hij steunt de armen die Zijn Woord spreken, opdat zij zich verheffen uit hun ellende.

Geeft Hij niet regen waar de halmen verdorren, en een dauwdrup in de bloemkelk die dorst heeft?

En is het niet schitterend te worden uitgezonden om de vermoelden te zoeken die achterbleven na het werk en neerzinken langs de weg, omdat hun knieën niet sterk genoeg meer waren om hun loon op te halen? Zou ik niet verheugd zijn de hand te mogen reiken aan wie in de steengroeve viel, en een staf te geven aan degene die de bergen beklimt? Zou niet mijn hart opspringen als het ziet dat het is gekozen uit vele — om van klagen een gebed te maken en te huilen van dankbaarheid?

Groepsfoto uit 1870 van de regent en hoofden van Serang, hoofdplaats van de residentie Bantam (nu de provincie Banten), waarvan het regentschap Lebak (Banten Kidul) deel uitmaakt.

Ja, ik ben zeer blij te zijn geroepen naar Banten Kidul!

Ik heb tegen mijn vrouw gezegd, die mijn zorgen deelt en mijn geluk groter maakt: “Verheug je, want ik zie dat Allah ons kind zegent! Hij heeft mij gezonden naar een oord waar alle werk nog niet is voltooid, en Hij keurde mij waardig daar te zijn vóór de tijd van de oogst.” Want niet in het snijden van de padi ligt de vreugde: de vreugde is in het snijden van de padi die men heeft geplant. En de ziel van de mensen groeit niet van het loon, maar van het werk dat het loon verdient. En ik zei haar: “Allah heeft ons een kind gegeven dat eenmaal zal zeggen: weet u dat ik zijn zoon ben? En

dan zullen er mensen zijn die hem met liefde begroeten, en die de hand op zijn hoofd zullen leggen, en zeggen: neem deel aan onze maaltijd, en woon in ons huis, en neem uw aandeel van wat wij hebben, want ik heb uw vader gekend.”

Hoofden van Lebak, er is veel werk te verzetten in uw landstreek!

Zeg mij, is niet de landarbeider arm? Rijpt niet uw padi vaak als voeding voor wie deze niet hebben geplant? Zijn veel zaken niet verkeerd in uw land? Is uw kindertal niet gering?

Leeft er geen schaamte in uw zielen als een bewoner van een ander district uw landstreek bezoekt, en vraagt: waar zijn de dorpen, en waar zijn de landbouwers? En waarom hoor ik de muziek van de *gamelan* (orkest) niet, die blijdschap spreekt met koperen mond?

Vindt u het niet bitter te reizen van hier tot de Zuidkust en dan de bergen te zien die geen water dragen, of de vlakten waar een buffel nooit de ploeg trok?

Ja, ja, ik zeg u dat uw en mijn ziel daarover bedroefd zijn! En daarom juist zijn wij Allah dankbaar dat hij ons macht heeft gegeven om hier te werken.

Want wij hebben in dit land akkers voor velen, hoewel hier weinig bewoners zijn. En het is niet de regen die ontbreekt, want de toppen van de bergen zuigen de wolken uit de hemel naar de aarde. En niet overal zijn rotsen die wortels een plaats weigeren, want op veel plaatsen is de grond zacht en vruchtbaar, en roept om de graankorrels die hij ons wil teruggeven in gebogen halmen. En er is geen oorlog in het land die de padi vertrapt als ze nog groen is, noch ziekte die de *pacol* (spade) nutteloos maakt. Noch zijn de zonnestrallen heter dan nodig is om het graan te laten rijpen dat u en uw kinderen moet voeden, noch *banjir* (overstromingen) die de plaats wegspoelen waar u hebt gezaaid!

Waar Allah waterstromen uitgiet, die de akkers wegnemen, waar Hij de grond hard maakt als dorre steen, waar Hij Zijn zon doet gloeien tot verschroeiing, waar Hij oorlog zendt, die de velden omkeert, waar Hij toeslaat met ziekten die de handen slap maken, of met droogte die de aren

doodt — daarvoor, hoofden van Lebak, buigen wij nederig het hoofd, en zeggen: Hij wil het zo!

Maar niet in Banten Kidul!

Ik ben hier naartoe gezonden om uw vriend te zijn, uw oudere broer. Zou u uw jongere broer niet waarschuwen als u een tijger zag op zijn weg?

Hoofden van Lebak, we hebben dikwijls misstappen gezet, en ons land is arm, omdat we zoveel misstappen zetten.

Want velen die hier zijn geboren, hebben ons land verlaten. Waarom zoeken zij werk, ver van de plaats waar zij hun ouders begroeven? Waarom ontvluchten zij de desa waar zij hun besnijdenis ontvingen? Waarom geven zij de voorkeur aan de koelte van de boom die ver weg groeit boven de schaduw van onze bossen?

En daar, in het noordwesten, voorbij de zee, zijn velen die ónze kinderen moesten zijn, maar die Lebak hebben verlaten om rond te dolen in vreemde streken met *kris* (dolk) en *klewang* (zwaard) en geweer. En ze komen ellendig om het leven, want daar heerst de macht van de regering die de opstandelingen verslaat.

Ik vraag u, hoofden van Banten Kidul, waarom zijn er zo velen die weggingen, om niet te worden begraven waar ze zijn geboren? Waarom vraagt de boom waar de man is die hij als kind zag spelen aan zijn voet?’

Havelaar hield hier een ogenblik op. Om enigszins te kunnen begrijpen welke indruk zijn woorden maakten, had men hem moeten horen en zien. Toen hij sprak over zijn kind klonk er in zijn stem iets zachts, iets ontroerends, dat de vraag uitlokte: waar is de kleine, ik wil het kind kussen dat zijn vader zo doet spreken! Maar toen hij kort daarna, schijnbaar plotseling, overschakelde op de vragen waarom Lebak arm was, en waarom er zoveel bewoners uit die streken verhuisden naar elders, klonk er in zijn toon iets dat deed denken aan het geluid dat een boor maakt, als deze zich met kracht in hard hout draait. Toch sprak hij niet luid, noch legde hij bijzondere nadruk op enkele woorden, en zelfs klonk er iets eentonigs in zijn stem. Maar of door studie, of door natuurlijke aanleg, juist deze

eentonigheid versterkte de indruk die zijn woorden maakten op gemoederen die zo bijzonder ontvankelijk waren voor zulke taal.

Zijn beelden, die altijd waren gekozen uit het dagelijks leven, waren voor hem hulpmiddelen om begrijpelijk te maken wat hij bedoelde, en niet, zoals bij veel sprekers, lastige aanhangsels die niets toevoegen aan begrip van kwesties die men zogenaamd wil toelichten.

Men erkende dat Havelaar werkelijk een dichter was. Iedereen voelde dat hij, sprekend over de rijstvelden op de bergen, de ogen daarheen richtte, en dat hij die velden inderdaad zag. Toen hij de boom liet vragen waar de man was die als kind aan zijn voet had gespeeld, besepte men dat die boom daar echt stond en werkelijk vragend rondstaarde naar de vertrokken bewoners van Lebak. Hij verzon niets: hij hoorde de boom spreken, en meende slechts na te zeggen wat hij als dichter zo duidelijk had verstaan.

Het leek alsof Havelaar na de laatste zinsnede van zijn toespraak een rustpunt wilde inlassen, door te wenken dat de onvermijdelijke thee met zoetigheid kon worden rondgedeeld. Maar de aanwezige hoofden namen nauwelijks iets van de versnaperingen. En daartoe hadden zij hun redenen. Hoe, moesten de hoofden denken, kon hij al weten dat zo velen onze streek verlieten, met bitterheid in het hart? Wie had hem verteld dat vele van onze gezinnen naar naburige landstreken waren verhuisd, om de armoede te ontlopen die hier heerst? Wat wil hij? Wat bedoelt hij? Tot wie richt hij zijn vragen?

‘Kom eens hier, Max!’, riep Havelaar, die zijn kind op het erf zag spelen, en de regent nam de kleine op schoot. Maar het kind was te wild om lang te blijven zitten. Hij sprong weg, en liep de grote kring rond, en vermaakte de hoofden met zijn gekeuvel.

‘Nu moet je gaan, Max’, zei Havelaar, ‘papa heeft nog iets tegen de heren te zeggen.’

De kleine liep weg, nadat hij met kushandjes had gegroet.

Hierna vervolgde Havelaar zijn toespraak:

‘Hoofden van Lebak! Wij allen zijn in dienst van de Koning van Nederland, die rechtvaardig is en wil dat wij onze plicht doen. Maar hij is ver van hier. Dertigmaal duizendmaal duizend zielen, ja, meer dan zovelen moeten aan zijn bevelen gehoorzamen, maar hij kan niet dichtbij allen zijn die zijn wil moeten volgen.

De gouverneur-generaal in Batavia is rechtvaardig, en wil dat iedereen z'n plicht doet. Maar ook deze, ook al is hij machtig, kan niet zien waar onrecht is gepleegd, want het onrecht blijft ver uit zijn buurt.

En de resident in Serang, die heer is over de landstreek Bantam, waar vijfmaal honderdduizend mensen wonen, wil dat recht heerst in zijn gebied, maar als iemand onrecht wordt aangedaan, woont ook hij ver weg. En wie kwaad doet, blijft uit zijn buurt, omdat hij straf vreest.

En de heer Adipati, die regent is van Zuid-Bantam, wil dat iedereen goed doet, en dat er geen schandalen zijn in de landstreek die onder zijn regentschap valt.

En ik, die gisteren aan de Almachtige God zwoer dat ik rechtvaardig en zachtmoedig zal zijn, dat ik recht zal doen zonder vrees en zonder haat, dat ik ‘een goed assistent-resident’ zal zijn, ook ik wens mijn plicht te doen.

Hoofden van Lebak! Dit wensen wij allen!

Maar mochten er onder ons soms mensen zijn die hun plicht verwaarlozen uit winstbejag, die het recht verkopen voor geld, of die de buffel van de arme afnemen, en de vruchten die toebehoren aan wie honger hebben — wie zou hen dan straffen?

Als een van u het wist, dan zou hij ingrijpen. En de regent zou niet dulden dat zoiets gebeurt in zijn regentschap. En ook ik zal het tegengaan waar ik kan. Maar wat als noch u, noch de Adipati, noch ik het wist.

Hoofden van Lebak! Wie zal dan recht doen in Banten Kidul?

Luister naar mij, als ik u zeg hoe dan recht wordt gedaan.

Er komt een tijd dat onze vrouwen en kinderen zullen huilen als zij ons het doodskleed aantrekken, en de voorbijganger zal zeggen: daar is een mens gestorven. Dan zal iemand in de dorpen het overlijden bekendmaken, en men zal vragen: wie was die man die is gestorven?

En men zal zeggen: “Hij was goed en rechtvaardig. Hij sprak recht en verjoeg de klager niet van zijn deur. Hij hoorde geduldig aan wie bij hem kwam, en gaf terug wat was gestolen. En wie de ploeg niet door de grond kon drijven, omdat de buffel uit de stal was gehaald, hielp hij zoeken naar de buffel. En waar de dochter uit het huis van de moeder was geroofd, zocht hij de dief en bracht de dochter terug. En waar was gewerkt, hield hij het loon niet achter, en hij pakte de vruchten niet af van wie de boom hadden geplant. Hij kleepte zich niet met de kleding die van anderen was, en ook voedde hij zich niet met voedsel dat de arme toebehoorde.”

Dan zal men zeggen in de dorpen: “Allah is groot, Allah heeft hem tot zich genomen. Zijn wil geschiedde, er is een goed mens gestorven.”

Maar opnieuw zal de voorbijganger stilstaan voor een huis, en vragen: waarom zwijgt de gamelan, waarom klinkt het gezang van de meisjes niet? En opnieuw zal men zeggen: “Er is een man gestorven.”

En wie rondreist in de dorpen, zal 's avonds bij zijn gastheer zitten, met om hem heen de zonen en dochters van het huis, en de kinderen die in het dorp wonen, en hij zal zeggen: “Er stierf een man die beloofde rechtvaardig te zijn, en hij verkocht het recht aan wie hem geld gaf. Hij mestte zijn akker met het zweet van de arbeiders die hij van hun eigen akkers had weggeroepen. Hij onthield de werkmans loon, en voedde zich met het voedsel van de armen. Hij is rijk geworden van de armoede van anderen. Hij had veel goud en zilver en hij had edelstenen in overvloed, maar de landbouwer die naast hem woonde, wist de honger van zijn kind niet te stillen. Hij glimlachte als een gelukkig mens, maar men hoorde het tandenknarsen van de klager die recht zocht. Er was tevredenheid op zijn gezicht, maar geen melk in de borsten van de moeders die zoogden.”

Dan zullen de bewoners van de dorpen zeggen: “Allah is groot, wij vervloeken niemand!”

Hoofden van Lebak, eens sterven wij allen!

Wat zal er worden gezegd in de dorpen waar wij gezag hadden? En wat zeggen de voorbijgangers bij de begrafenis?

En wat zullen wij antwoorden, als er na onze dood een stem in onze ziel spreekt, en vraagt: “Waarom klinkt er gehuil in de velden, en waarom

verbergen de jongelingen zich? Wie nam de oogst uit de schuren, en uit de stal de buffel die het veld zou ploegen? Wat hebt u gedaan met de broer die ik u liet bewaken? Waarom is de arme treurig en vervloekt hij de vruchtbaarheid van zijn vrouw?”

Hier hield Havelaar weer op, en na een korte stilte ging hij door, op de eenvoudigste toon van de wereld, alsof er volstrekt niets was gebeurd dat indruk moest maken:

‘Ik wil graag in goede verstandhouding met u leven, en daarom vraag ik u mij te beschouwen als een vriend. Wie mocht hebben gedwaald, kan op een zacht oordeel van mijn kant rekenen. Omdat ik zelf zo vaak dwaal, zal ik niet streng zijn, althans niet bij gewone fouten of nalatigheden. Alleen waar nalatigheid een gewoonte zou worden, zal ik die tegengaan. Over misslagen van grovere aard, over omkoping en onderdrukking spreek ik niet. Zoiets zal niet voorkomen, toch, mijnheer de Adipati?’

‘O nee, mijnheer de assistent-resident, zoiets zal niet voorkomen in Lebak.’

‘Welnu dan, heren hoofden van Banten Kidul, laat ons verheugd zijn dat onze streek zo onderontwikkeld en zo arm is. Wij hebben iets moois te doen. Als Allah ons beschermt, zullen wij ervoor zorgen dat er welvaart komt. De grond is vruchtbaar genoeg, en de bevolking van goede wil. Als iedereen de vruchten van zijn eigen inspanningen plukt, zal de bevolking binnen weinig tijd toenemen, zowel in aantal als in bezittingen en beschaving, want dat gaat vaak hand in hand. Ik verzoek u nogmaals mij te beschouwen als een vriend die u zal helpen waar hij kan, vooral wanneer onrecht moet worden bestreden. En hiermee vraag ik om uw medewerking.

Ik zal de ontvangen berichten over landbouw, veeteelt, politie en justitie met mijn besluiten naar u terugsturen.

Hoofden van Banten Kidul! Ik heb gezegd. U kunt terugkeren naar uw woonplaatsen. Ik groet u allen zeer!’

Hij boog, bood de oude regent zijn arm, en liep met hem over het erf naar het woonhuis, waar Tine hem stond op te wachten in de voorgalerij.

‘Kom Verbrugge, ga nog niet naar huis! Wil je een glas wijn?’

Men zat in de voorgalerij enige tijd bij elkaar zonder iets aan te snijden dat betrekking had op het werk. Maar opeens — en dus in strijd met de uitermate beleefde volksaard — vroeg de regent of hij een deel van de belastingopbrengsten kon krijgen die nog niet aan hem waren uitbetaald.

‘Nee’, riep Verbrugge, ‘mijnheer de Adipati weet dat dit niet mogelijk is voordat de boekhouding is gecontroleerd.’

Havelaar speelde met Max. Toch zag hij aan het gezicht van de regent dat Verbrugges antwoord hem niet beviel.

‘Kom, Verbrugge, we willen niet lastig zijn’, zei hij. En hij liet een klerk van kantoor roepen. ‘We zullen dat maar uitbetalen, die verantwoording zal vast goedkeuring krijgen.’

Nadat de Adipati was vertrokken, zei Verbrugge, die zich graag aan de regels hield:

‘Maar, mijnheer Havelaar, dat mag niet! De boekhouding wordt nog altijd onderzocht, als er nu eens iets niet klopt?’

‘Dan betaal ik het geld wel terug’, zei Havelaar.

Verbrugge begreep maar niet waar deze soepelheid vandaan kwam. De klerk kwam spoedig met een formulier terug. Havelaar tekende het, en zei dat men het geld snel moest uitbetalen.

‘Verbrugge, ik zal je zeggen waarom ik dit doe. De regent heeft geen cent in huis: zijn boekhouder heeft mij dit gezegd, en bovendien, hij vroeg er zo direct om! Hij heeft dat geld dringend nodig. Ik overtreed liever op eigen verantwoordelijkheid de regels dan dat ik een man van zijn rang en jaren in verlegenheid breng. Bovendien, Verbrugge, er wordt in Lebak gruwelijk misbruik gemaakt van gezag. Dat moet je toch weten. Weet je dat?’

Verbrugge zweeg. Hij wist het.

‘Ik weet het’, vervolgde Havelaar, ‘ik weet het! De dag na de dood van de heer Slotering, in november, heeft de regent werkvolk opgeroepen om zijn sawa's te bewerken, zonder betaling! Je had dit moeten weten, Verbrugge. Wist je 't?’

Verbrugge wist dat niet.

‘Als controleur had je dat *moeten* weten! *Ik* weet het’, ging Havelaar voort. ‘Dáár liggen de maandoverzichten van de districten’, en hij toonde het pak papier dat hij had ontvangen in de vergadering. ‘Zie, ik heb niets geopend. Daarin staan onder andere de opgaven van arbeiders die herendienst hebben verricht op het voorplein van de regent. Welnu, kloppen die cijfers?’

‘Ik heb ze nog niet gezien.’

‘Ik ook niet! Maar toch vraag ik je of ze juist zijn. Waren de opgaven van vorige maand juist?’

Verbrugge zweeg.

‘Ik zal het je zeggen: ze waren *vals*! Want er was driemaal meer volk opgeroepen om voor de regent te werken dan de regels voor de herendiensten toestaan, en dat durfde men natuurlijk niet op te nemen in de administratie. Is het waar wat ik zeg?’

Verbrugge zweeg.

‘Ook de cijfers die ik vandaag ontving, zijn vals’, ging Havelaar voort. ‘De regent is arm.’

‘Ja, dat is zo.’

‘Hij heeft niets dan zijn salaris, en hierop is een korting ingehouden om een voorschot terug te krijgen dat de regering hem eerder heeft gegeven, toen hij ... weet je dat?’

‘Ja, ik weet het.’

‘... toen hij een nieuwe moskee wilde laten bouwen, waarvoor veel geld nodig was. Bovendien, veel leden van zijn familie ... weet je dat?’

‘Ja, dat weet ik.’

‘... veel leden van zijn familie scharen zich als een plunderbende om hem heen, en persen hem geld af. Is dit waar?’ ‘Het is de waarheid’, zei Verbrugge.

‘En als zijn kas leeg is, wat vaak gebeurt, pakken zij *in zijn naam* de bevolking af wat ze willen. Ja toch?’

‘Ja, dat is zo.’

‘Ik ben dus goed geïnformeerd, maar daarover later meer. De regent, die ouder wordt en de dood vreest, wil graag geld aan geestelijken geven. Hij

betaalt de reiskosten van veel pelgrims die op bedevaart naar Mekka gaan. Nietwaar?’

‘Ja, dat is waar.’

‘Goed, door dit alles is hij zo arm. Bovendien perst zijn schoonzoon — maar hij niet alléén — de arme bevolking af, door mensen weg te halen van hun eigen rijstvelden om ze op de sawa’s van de regent te laten werken. En de regent, ik wil graag geloven dat hij het anders zou willen, maar nood dwingt hem gebruik te maken van zulke middelen. Is dit alles niet waar, Verbrugge?’

‘Ja, het is waar’, zei Verbrugge, die steeds beter begreep dat Havelaar een scherpe blik had.

‘Ik wist’, vervolgde deze, ‘dat hij geen geld in huis had toen hij zojuist naar de belastinginkomsten vroeg. U hebt vanmorgen gehoord dat ik mijn plicht wil doen. Onrecht verdraag ik niet, o God, dat tolereer ik niet!’

En hij sprong op, en hij klonk heel anders dan de vorige dag, toen hij zijn officiële eed aflegde.

‘Maar’, vervolgde hij, ‘ik wil mijn plicht doen met zachtheid. Ik wil niet precies weten wat *is* gebeurd, maar wat vanaf nu *zal* gebeuren. Dat is mijn verantwoordelijkheid, daarvoor zal *ik* zorgen! Ik hoop lang hier te blijven. Weet je wel, Verbrugge, dat wij een prachtige taak hebben? Maar beseft je ook dat ik alles wat ik je zojuist zei eigenlijk van jou had moeten horen? Je bent een fatsoenlijke kerel, ook dat weet ik. Maar waarom heb je mij niet gezegd dat hier zoveel verkeerd gaat? Twee maanden lang ben je waarnemend assistent-resident geweest, en bovendien ben je hier al lang als controleur, je wist het dus allemaal, toch?’

‘Mijnheer Havelaar, ik heb nooit gewerkt voor iemand als u. U hebt iets heel bijzonders, neem me niet kwalijk.’

‘Volstrekt niet! Ik weet wel dat ik niet ben als alle mensen, maar wat doet dat ertoe?’

‘Dat u woorden gebruikt en ideeën hebt die vroeger niet bestonden.’

‘Nee! Die waren weggezakt door die vervloekte officiële taal, met uitdrukkingen als “ik heb de eer” en “de hoge tevredenheid van de regering”.

Nee, Verbrugge, maak jezelf niks wijs! Je hoeft van mij niets te leren. Heb ik je bijvoorbeeld vanmorgen in de vergadering iets nieuws verteld?’

‘Nee, iets nieuws niet, maar u sprak anders dan anderen.’

‘Ja, dat komt doordat ik in mijn opvoeding wat ben verwaarloosd: ik spreek te hooi en te gras. Maar je zou me vertellen waarom je tot nu toe hebt berust in alles wat verkeerd was in Lebak.’

‘Ik heb nooit de indruk gehad dat daartegen iets kon worden gedaan. Bovendien, het is altijd zo geweest in deze streken.’

‘Ja, ja, dat weet ik wel! Niet iedereen kan een profeet of apostel zijn, ... hm, het hout zou duur worden van het kruisigen! Maar je wilt me toch wel helpen verbeteringen tot stand te brengen? Je wilt toch wel je plicht doen?’

‘Zeker! Vooral met u. Maar niet iedereen zou dit zo streng aanpakken. Dan wordt men al snel iemand die windmolens bestrijdt.’

‘Nee! Dan zou men het onrecht koesteren, omdat men ervan leeft. Dan zou men plezier hebben door u en mij uit te maken voor Don Quichot en tegelijkertijd hun windmolens draaiende houden. Maar, Verbrugge, je had niet op mij hoeven wachten om je plicht te doen! De heer Slotering was een bekwaam en eerlijk man: hij wist wat hier gebeurde, hij keurde het af en verzette zich ertegen, kijk hier!’

Havelaar nam uit een map twee vellen papier, toonde deze aan Verbrugge en vroeg:

‘Wiens handschrift is dit?’

‘Dat is het handschrift van de heer Slotering.’

‘Juist! Welnu, dit zijn aantekeningen, van onderwerpen die hij met de resident wilde bespreken. Zie: 1° Over de rijstbouw. 2° Over de woningen van de dorps hoofden. 3° Over het innen van belastingen, enz. Daarachter staan twee uitroeptekens. Wat bedoelde de heer Slotering daarmee?’

‘Hoe kan ik dat weten?’, riep Verbrugge.

‘Ik weet het wel! Dit betekent dat er veel meer belasting wordt geïnd dan er in de staatskas vloeit. Maar ik zal je nog iets laten zien: 12° Over het misbruik dat de regenten en de lagere hoofden van de bevolking maken. Is dit duidelijk? U ziet: de heer Slotering was wél iemand die initiatief durfde

te nemen. Je had je dus bij hem kunnen aansluiten. Luister verder: 15° Dat veel familieleden en bedienden van de inlandse hoofden geld uit de landbouwopbrengsten ontvangen, terwijl ze daarop geen recht hebben, ten koste van de arme landbouwers. Ook bezitten zij zogenaamd sawavelden, terwijl die helemaal niet van hen zijn.'

'Hier heb ik een andere notitie, en wel in potlood. Kijk, ook hier staat iets duidelijks: "Het krimpen van de bevolking in Parangkujang is alleen toe te schrijven aan het VERREGAAND misbruik dat van de bevolking wordt gemaakt."

'Wat zeg je dáárvan? Zie je wel dat ik niet zo excentriek ben als je denkt, wanneer ik werk maak van rechtvaardigheid? Zie je nu dat ook anderen dit deden?'

'Het is waar', zei Verbrugge, 'de heer Slotering heeft hierover vaak met de resident gesproken.'

'En wat gebeurde er dan?'

'Dan werd de regent geroepen: de kwestie werd besproken.'

'Juist! En verder?'

'De regent ontkende doorgaans alles. Dan moesten er getuigen komen, niemand durfde tegen de regent te getuigen, och, mijnheer Havelaar, dit ligt allemaal zo moeilijk!' De lezer zal, vóór hij mijn boek heeft uitgelezen, even goed als Verbrugge weten waarom die zaken zo bijzonder moeilijk waren.

'De heer Slotering was er zeer geërgerd over', vervolgde de controleur, 'hij schreef scherpe brieven aan de hoofden.'

'Ik heb ze gelezen, vannacht', zei Havelaar.

'En ik heb hem vaak horen zeggen dat hij zich rechtstreeks tot de gouverneur-generaal zou richten als er geen verandering kwam en de resident niet doortastend zou zijn. Dit heeft hij ook tegen de hoofden zelf gezegd op de laatste vergadering die hij heeft voorgezeten.'

'Dat zou hij zeer verkeerd hebben aangepakt. De resident was zijn chef, die hij absoluut niet mocht passeren. En waarom zou hij dat doen? Het is toch niet waarschijnlijk dat de resident van Bantam onrecht en willekeur zou goedkeuren?'

‘Goedkeuren, nee! Maar men klaagt niet graag bij de regering een hoofd aan.’

‘Ik zou niemand graag aanklagen, maar als het moest, zou ik het doen, een hoofd net zo goed als iemand anders. Maar van aanklagen is hier, goddank, nog geen sprake! Morgen ga ik op bezoek bij de regent. Ik zal hem wijzen op de ernst van machtsmisbruik, vooral wanneer dat de bezittingen van arme mensen raakt. Maar ook zal ik hem in zijn moeilijke omstandigheden helpen zoveel ik kan. Je begrijpt nu ook waarom ik hem dat geld onmiddellijk heb laten uitbetalen, nietwaar? Ook ben ik van plan de regering te vragen de regent zijn voorschot kwijt te schelden. En, Verbrugge, laten wij samen onze plicht doen. Met zachtheid zolang het kán, maar zonder vrees wanneer het moet! Je bent een eerlijk man, dat weet ik, maar je bent verlegen. Zeg voortaan precies waar het op staat, beste kerel. En nu, blijf bij ons eten: we hebben Hollandse bloemkool uit blik, een eenvoudige maaltijd, want ik moet zuinig zijn, financieel sta ik er niet goed voor, de reis naar Europa, begrijp je? Kom, Max, tjonge, wat word jij zwaar!’

En met Max jr. te paard, op zijn schouder, betrad hij, gevolgd door Verbrugge, de binnengalerij, waar Tine op hen wachtte aan de gedekte eettafel die, zoals Havelaar had gezegd, zeer eenvoudig was. Duclari, die aan Verbrugge kwam vragen of hij thuis was voor het middagmaal, werd ook gevraagd aan te schuiven.

Wanneer de lezer houdt van wat afwisseling in deze vertelling, wordt hij naar het volgende hoofdstuk verwezen, waarin ik meedeel wat er zoal werd besproken bij de maaltijd.

NEGENDE HOOFDSTUK

Droogstoppel neemt de pen weer over van verteller Stern. Hij leest dat het district Lebak niet geschikt is voor de koffieteelt. Dominee Wawelaar brengt Droogstoppel op een idee. De Javanen zouden de grond van Lebak kunnen vervangen door aarde die wel geschikt is voor de 'koffiecultuur'.

Het zou me heel wat waard zijn, lezer, precies te weten hoe lang ik een heldin in de lucht zou kunnen laten zweven voordat u bij de beschrijving van een kasteel mijn boek moedeloos zou neerleggen, zonder te wachten totdat het mens op de grond kwam. Als ik in mijn verhaal zo'n luchtsprong nodig had, zou ik voorzichtigheidshalve nog altijd een eerste verdieping kiezen als vertrekpunt van haar sprong, en een kasteel waarover weinig te vertellen viel. Maar wees voorlopig gerust: Havelaars huis had geen verdieping, en de heldin van mijn boek — de lieve, trouwe, bescheiden Tine, een heldin! — is nooit uit een venster gesprongen.

Toen ik het vorige hoofdstuk afsloot met verwijzing naar wat afwisseling in het volgende was dit eigenlijk meer een kunstgreep, en om een slot te maken dat goed 'knipte', dan wel omdat ik inderdaad dacht dat het volgend hoofdstuk alleen 'ter afwisseling' waarde zou hebben. Een schrijver is ijdel als een man. Spreek kwaad van zijn moeder, of van de kleur van zijn haren, zeg dat hij een Amsterdams accent heeft, wat een Amsterdammer nooit toegeeft: wellicht vergeeft hij u die dingen. Maar praat nooit over een detail van het kleinste onderdeel van een bijzaak uit zijn geschrijf, want dát vergeeft hij u niet! Als u dus mijn boek niet mooi vindt, en u mocht mij ooit ontmoeten, doe dan alsof wij elkaar niet kennen.

Nee, zelfs een hoofdstuk ‘ter afwisseling’ beschouw ik, gezien door het vergrootglas van mijn schrijversijdelheid, als hoogst belangrijk en zelfs onmisbaar. En als u het oversloeg, en daarna mijn boek niet meer kon waarderen, zou ik u verwijten dat u mijn boek niet kon beoordelen omdat u juist het *essentiële* niet had gelezen. Zo zou ik — want ik ben man en schrijver — elk hoofdstuk als *essentieel* beschouwen dat u had overgeslagen met onvergeeflijke lezerslichtzinnigheid.

Ik verbeeld me dat uw vrouw vraagt: ‘hoe is dat boek?’ En u zegt bijvoorbeeld — hoe vreselijk voor mij! — met de woordenschat die eigen is aan gehuwde mannen:

‘Hm, zó, ik weet het nog niet.’

Welnu, barbaar, lees verder! Het belangrijkste staat voor de deur. En met een bevende lip staar ik u aan, en ik meet de dikte van de omgeslagen bladzijden, en ik zoek op uw gezicht naar de weerspiegeling van het hoofdstuk ‘dat zo mooi is’.

Nee, zeg ik, hij is er nog niet. Straks zal hij opspringen, verrukt iets omhelzen, zijn vrouw misschien.

Maar u leest verder. Het ‘mooie hoofdstuk’ moet uit zijn, lijkt me. U bent nog niet opgesprongen, nog niets heeft u omhelsd.

En al dunner wordt de stapel bladzijden onder uw rechterduim, en schraler wordt mijn hoop op die omhelzing, ja echt, ik had zelfs een traan verwacht!

En u hebt de roman uitgelezen, helemaal tot ‘waar ze elkaar krijgen’, en u zegt — een andere vorm van welsprekendheid in de echtelijke staat — geeuwend:

‘Zo, zo! Het is een boek dat, hm, och, ze schrijven zo veel tegenwoordig!’

Maar weet u dan niet, ongedierte, tijger, Europeaan, lezer, weet u dan niet dat u daar een uur hebt doorgebracht met bijten op mijn geest als op een tandenstoker? Met knagen aan been en kauwen op vlees van uw eigen geslacht? Menseneter, daarin stak mijn ziel, mijn ziel die u hebt vermalen als eerder gegeten gras! Het was mijn hart dat u daar hebt doorgeslikt als snoepgoed! Want in dat boek had ik mijn hart en ziel gelegd. En er vielen zoveel tranen op mijn handschrift, en mijn bloed trok weg uit mijn aderen

naarmate ik verder schreef, en ik gaf u dat allemaal, en u kocht het voor weinig stuivers, en u zegt: 'hm'!

De lezer begrijpt dat ik hier niet spreek van *mijn* boek.

Zodat ik maar zeggen wil, om met Abraham Blankaart te spreken ...

'Wie is dat, Abraham Blankaart?', vroeg Louise Rosemeijer, en Frits vertelde haar tot mijn genoegen dat dit een romanfiguur is uit het boek *Sara Burgerhart*, wat mij gelegenheid gaf op te staan en, voor die avond althans, een einde te maken aan de voorlezing. U weet dat ik makelaar in koffie ben — Lauriergracht N° 37 — en dat ik alles over heb voor mijn vak. Iedereen kan dus begrijpen dat ik niet tevreden was met het werk van Stern. Ik had op koffie gehoopt, maar hij gaf ons ... de hemel weet wát!

Met het voorlezen van zijn opstel heeft hij ons al drie avonden beziggehouden, en, wat het ergste is, de Rosemeijers vinden het mooi. Dat zeggen ze tenminste. Als ik een opmerking maak, beroept hij zich op Louise. Háár goedkeuring, zegt hij, laat hij zwaarder wegen dan alle koffie van de wereld bij elkaar, en bovendien: 'als het hart me gloeit', enz. Daar sta ik dan, en ik weet niet wat ik moet doen! Dat pak van Sjaalman is een Paard van Troje. Ook Frits wordt erdoor bedorven. Hij heeft, merk ik, Stern geholpen, want die Abraham Blankaart is veel te Hollands voor een Duitser. Beiden zijn ze zo eigenwijs dat ik echt met de kwestie in mijn maag zit. Het ergste is dat ik met Gaafzuiger een overeenkomst heb gesloten voor het uitgeven van een boek dat over de koffieveilingen moet gaan — heel Nederland wacht erop — en nu slaat die Stern een heel andere weg in! Gisteren zei hij: 'Wees gerust, alle wegen leiden naar Rome. Wacht eerst het slot van de inleiding af.' Is dit alles nog maar *inleiding!*? Hij zei: 'Ik beloof u dat het verhaal ten slotte zal gaan over koffie, koffie en niets dan koffie!'

En dan moet ik zwijgen. Niet omdat hij gelijk heeft, maar omdat ik aan mijn firma Last & Co verplicht ben ervoor te zorgen dat de oude Stern niet overstapt naar de firma Busselinck & Waterman, die hem slecht zou bedienen, omdat het knoeiers zijn.

Bij u, lezer, stort ik mijn hart uit, zodat u na het lezen van Sterns geschrijf (hebt u het werkelijk gelezen?) uw woede niet zou uitstorten over

een onschuldig hoofd. Ik vraag u: wie zou een makelaar nemen die iemand voor menseneter uitscheldt? Daarom hecht ik eraan u te overtuigen van mijn onschuld. Ik kan die Stern toch niet als schrijver van mijn boek ontslaan, nu het eenmaal zover is gekomen dat Louise Rosemeijer, als ze uit de kerk komt (de jongens schijnen haar op te wachten), vraagt of hij wat vroeger kan komen die avond om veel over Max en Tine voor te lezen?

Maar omdat u het boek hebt gekocht of geleend, erop vertrouwend dat de deftige titel serieuze kost biedt, erken ik uw aanspraken op waar voor uw geld, en daarom schrijf ik zelf nu weer eens een paar hoofdstukken. U bent niet bij de avondjes van de Rosemeijers, lezer, en dus bent u gelukkiger dan ik die alles moet aanhoren. U kunt de hoofdstukken overslaan die naar Duitse opgewondenheid ruiken, en u alleen bezighouden met wat ik heb geschreven, als een deftig man, en makelaar in koffie.

Met verbazing heb ik uit Sterns geschrijf begrepen — en met Sjaalmans pak heeft hij me aangetoond dat het waar was — dat er in die afdeling Lebak geen koffie wordt geplant. Dat is zeer verkeerd, en ik zal mijn moeite ruim beloond zien als de regering door mijn boek op die fout wordt gewezen. Uit de papieren van Sjaalman zou blijken dat de bodem in die streken niet geschikt is voor de koffiecultuur. Maar dat is volstrekt geen excuus, en ik beweer dat men zich schuldig maakt aan onvergeeflijk plichtsverzuim tegenover Nederland in het algemeen en de koffiemakelaars in het bijzonder, ja tegenover de Javanen zelf, door de bodem niet te veranderen. De Javaan heeft toch niets anders te doen, of — als men denkt dit niet te kunnen — zou men mensen die dáár wonen naar andere streken moeten sturen waar de grond wel goed is voor koffie.

Ik zeg nooit iets wat ik niet goed heb overdacht, en durf te beweren dat ik hier met kennis van zaken spreek, omdat ik hierover echt diep heb nagedacht, vooral sinds het aanhoren van de preek van dominee Wawelaar toen hij sprak over het bekeren van de heidenen.

Dat was woensdagavond. U moet weten, lezer, dat ik mijn plichten als vader stipt vervul, en dat de zedelijke opleiding van mijn kinderen me zeer ter harte gaat. Omdat Frits zich sinds kort een toon heeft aangemeten die

me niet bevalt — het komt allemaal door dat duivelse pak! — heb ik hem eens goed onderhanden genomen, en gezegd:

‘Frits, ik ben niet tevreden over je! Ik heb je altijd het goede voorbeeld gegeven, en toch verlaat je het rechte pad. Je bent eigenwijs en lastig, en maakt verzen, en je hebt Betsie Rosemeijer een zoen gegeven. De vrees voor de Heer is de kern van alle wijsheid, je moet dus de Rosemeijers niet zoenen, en niet zo eigenwijs zijn. Zedeloosheid leidt tot verderf, jongen. Lees in de Bijbel, en let eens op die Sjaalman. Hij heeft de wegen van de Heer verlaten: nu is hij arm, en woont hij in een klein kamertje, ziedaar de gevolgen van onzedelijkheid en slecht gedrag! Zo gaat dat als men eigenwijs is. Sjaalman weet nu niet eens hoe laat het is, en zijn jongetje heeft maar een half broekje aan. Bedenk dat je lichaam een tempel van God is, en dat je vader altijd hard heeft moeten werken voor de kost — dit is de waarheid! —, sla dus het oog op naar boven, en probeer op te groeien tot een fatsoenlijk makelaar, zodat ik kan rentenieren in Driebergen. En pas toch op voor al die mensen die niet willen luisteren naar goede raad, die godsdienstigheid en zedelijkheid met voeten treden, en volg hun voorbeeld niet. En spiegel je niet aan Stern, wiens vader zo rijk is, en die altijd geld genoeg zal hebben, ook al wil hij geen makelaar worden, en al doet hij nu en dan eens wat verkeerd. Bedenk vooral dat al het kwade wordt gestraft: kijk maar naar die Sjaalman die geen winterjas heeft, en er uitziet als een komediespeler. Luister toch goed in de kerk, en zit daar niet zo te draaien in je bank, alsof het je verveelt, want wat moet God daarvan denken? De kerk is *Zijn* heiligdom, zie je? En wacht geen jonge meisjes op als de kerk uitgaat. Maak ook Marie niet aan het lachen als ik bij het ontbijt uit de Schrift voorlees. Dat geeft geen pas in een fatsoenlijk huishouden.

Ook heb je poppetjes getekend op de bureaulegger van Bastiaans, toen de man weer eens afwezig was, omdat hij telkens jicht heeft. Zo’n grap houdt de mensen op kantoor van hun werk, en er staat in Gods Woord dat zulke dwaasheden tot verderf leiden. Die Sjaalman deed ook verkeerde dingen toen hij jong was: hij heeft als kind op de Wester-markt eens een Griek geslagen, en nu is hij lui, eigenwijs en ziekelijk, ziedaar! Maak dus niet altijd grappen met Stern, jongen, *zijn* vader is rijk, moet je weten. Doe

alsof je het niet zag als hij rare gezichten trekt tegen de boekhouder. En als hij buiten kantoor met verzen bezig is, zeg hem dan dat hij beter een brief aan zijn vader kan schrijven dat hij het hier bij ons zo goed heeft, en dat Marie pantoffels voor hem heeft geborduurd met echte zijden draden. Vraag hem eens — zomaar langs je neus weg — of hij gelooft dat zijn vader naar Busselinck & Waterman zal overstappen, en zeg hem dat het knoeiers zijn. Zie je, zo bewijst men zijn medemens een dienst, zo breng je hem op het rechte pad, en al dat verzen maken is gekkigheid. Wees toch fatsoenlijk en gehoorzaam, Frits, en trek de dienstbode niet aan haar rokken als ze thee brengt op kantoor. Ik bezoek de beurs nu al twintig jaar, en ik durf te zeggen dat ik daar word gerespecteerd. Luister dus naar mijn waarschuwingen, Frits, en haal je hoed, en trek je jas aan, en ga mee naar de kerk, dat zal je goed doen!’

Dit heb ik tegen Frits gezegd, en ik ben ervan overtuigd dat ik indruk op hem heb gemaakt, vooral omdat het onderwerp van de preek van dominee Wawelaar was: ‘De liefde van God, zoals die blijkt uit Zijn woede op ongelovigen, naar aanleiding van Samuels berisping van Saul’, zie: 1 Samuel xv:33^b.

Bij het aanhoren van de preek dacht ik voortdurend aan het hemelsbrede verschil tussen menselijke en goddelijke wijsheid. Ik zei al dat er in het pak van Sjaalman, behalve veel rommel, toch ook wel wat te vinden was dat opviel door degelijke redenering. Maar och, hoe weinig heeft dat te betekenen als men het vergelijkt met de taal van dominee Wawelaar! En niet uit eigen kracht — want ik ken Wawelaar, en ik vind hem echt geen hoogvlieger — nee, door de kracht die van boven komt. Dit verschil bleek duidelijk, omdat hij sommige punten aanroerde die ook door Sjaalman waren behandeld, want u hebt gezien dat er in zijn pak veel over Javanen en andere heidenen voorkwam. Frits zegt dat de Javanen geen heidenen zijn, maar ik noem iedereen een heiden die een verkeerd geloof heeft. Want ik houd me aan de woorden van Jezus Christus, en dit zal elke fatsoenlijke lezer ook wel doen.

Omdat ik aan Wawelaars preek mijn mening heb ontleend over de kwalijke beëindiging van de koffiecultuur in Lebak, waarop ik straks zal terugkomen, en omdat ik als eerlijk man niet wil dat de lezer geen waar voor z'n geld krijgt, zal ik hier enkele passages uit de preek weergeven die bijzonder treffend waren.

Hij had eerst, in enkele Bijbelcitaten, Gods onvoorwaardelijke liefde voor de mens bewezen, en was toen snel doorgedrongen tot de kern van zijn verhaal, namelijk over Javanen, Maleiërs, en hoe al dat volk mag heten. Ziehier wat hij daarover zei:

‘Dát, mijn geliefden, was de heerlijke opdracht van Israëel — hij bedoelde het uitroeien van de heidense bewoners van Kanaän — en dát is de opdracht van Nederland! En zie nu de eilanden van de Indische Oceaan, bewoond door miljoenen en miljoenen kinderen van de verstoten zoon, van de terecht verstoten zoon van de edele Noach! Dáár kruipen zij rond in de walgelijke slangenholen van heidense onkunde, daar buigen zij het zwarte kroesharige hoofd voor hun priesters die slechts het eigenbelang najagen! Daar aanbidden zij God door een valse profeet aan te roepen, die een gruwel is in de ogen van onze Heer! En, geliefde broeders en zusters, er leven daar zelfs mensen die niet eens een valse profeet gehoorzamen, ja, die zelfs een andere God, wat zeg ik, die *goden* aanbidden, goden van hout of steen, die zij zelf hebben gemaakt: zwart, afschuwelijk, met platte neuzen en duivelachtige gezichten! Ja, geliefden, bijna zou ik, tot tranen geroerd, niet verder kunnen spreken! Er wonen daar mensen die *geen* enkele God kennen! Die menen dat het voldoende is de wetten van de wereldlijke regering te gehoorzamen! Er leven daar verdwaalden, mijn geliefden — als zo'n gruwelijk bestaan al de naam van *leven* mag dragen! Men vindt er wezens die beweren dat het voldoende is alleen vrouw en kind lief te hebben en van hun naaste niet af te pakken wat hun niet toebehoort, om 's avonds met een gerust hart te gaan slapen! Verafschuwt u dit niet? Krimpt uw hart niet in elkaar wanneer u bedenkt wat het lot zal zijn van al die dwazen, zodra de bazuin zal klinken om de doden op te wekken en de rechtvaardigen en onrechtvaardigen van elkaar te scheiden? Hoort u niet —

ja, u hoort het, want uit de voorgelezen teksten hebt u geleerd dat uw God een machtig God is — ja, u hoort het gekraak van de beenderen en het geknetter van de vlammen in de eeuwige hel, waar gehuil klinkt, en tandengeknars! Dáár, dáár branden zij, en eeuwig duurt hun straf! Dáár likt de vlam met nooit verzadigde tong aan de gillende slachtoffers van het ongeloof! Dáár sterft de worm niet, die aan hun harten knaagt, zonder die ooit te vernietigen. Ziet hoe men het zwarte vel afstroopt van het ongedoopte kind dat, nauwelijks geboren, werd weggeslingerd van de borst van de moeder, in de poel van de eeuwige verdoemenis...'

Toen viel er een juffrouw flauw.

'... Maar, geliefden', vervolgde dominee Wawelaar, 'God is een God van liefde! Hij wil niet dat zondige mensen verloren gaan, maar dat ze eeuwig leven, *in* Christus, *door* het geloof! En daarom heeft Hij Nederland uitgekozen om die rampzalige ongelovigen te redden! Dáárom heeft Hij, in Zijn onnavolgbare Wijsheid, aan ons land — klein van omvang, maar groot en sterk door de kennis van God — de macht gegeven over de bewoners van die gewesten te heersen, zodat zij door het heilige Evangelie worden gered van de hel! De schepen van Nederland bevaren de grote wateren, en brengen beschaving, godsdienst, christendom naar de verdwaalde Javanen! Nee, ons gelukkige Nederland wil de zaligheid niet voor zichzelf alleen houden: wij willen die ook brengen naar de ongelukkige schepsels op verre stranden, die daar vastgebonden liggen in de boeien van ongeloof, bijgeloof en zedeloosheid! Over deze plichten die wij te vervullen hebben, zal het zevende deel van mijn preek gaan.'

Want wat dominee Wawelaar hieraan vooraf liet gaan, was het *zesde* deel. Tot de plichten die wij tegenover die arme heidenen te vervullen hebben behoren:

1. Het geven van ruime financiële bijdragen aan zendelingen om ongelovigen te bekeren.
2. Het ondersteunen van Bijbelgenootschappen, om deze in staat te stellen Bijbels op Java uit te delen.

3. Het bevorderen van kerkdiensten in Harderwijk, waar militairen voor de koloniale dienst worden opgeleid.
4. Het schrijven van preken en godsdienstige gezangen, geschikt om door soldaten en matrozen aan de Javanen te worden voorgelezen en voorgezongen.
5. Het oprichten van een vereniging van invloedrijke mannen om bij onze geëerbiedigde Koning te smeken om:
  - a. Alleen gouverneurs, militairen en ambtenaren te benoemen die standvastig zijn in het ware geloof.
  - b. Javanen toe te staan de kazernes, oorlogs- en koopvaardijsschepen te bezoeken, om door het contact met Nederlandse soldaten en matrozen te worden opgeleid tot onderdaan van het Godsrijk.
  - c. Te verbieden dat Bijbels of godsdienstige geschriften in drankhuizen worden aangenomen bij wijze van betaling.
  - d. Aan elk opiumcafé verplicht te stellen dat er een ruime voorraad Bijbels aanwezig is en alleen opium te verkopen in combinatie met een godsdienstig geschrift.
  - e. Verplicht te stellen dat de Javaan door arbeid nader tot God wordt gebracht.
6. Het geven van ruime financiële bijdragen aan zendelinggenootschappen.

Ik weet wel dat ik dit laatste punt al onder nummer één heb genoemd, maar hij herhaalde het, en deze overvloedigheid komt mij, in het vuur van zijn betoog, zeer verklaarbaar voor.

Maar, lezer, hebt u op nummer 5e. gelet? Welnu, juist dit voorstel herinnerde mij aan de koffieveilingen, en aan de zogenaamde onvruchtbaarheid van de grond in Lebak. Ik verzeker u dat dit punt sinds woensdagavond geen ogenblik meer uit mijn gedachten is geweest. Dominee Wawelaar heeft berichten van zendingen voorgelezen, niemand kan hem dus verwijten dat hij geen grondige kennis van zaken heeft. Welnu, als hij — met die rapporten voor zich, en met het oog op God — beweert dat hard werken gunstig zal uitwerken op het winnen van de

Javaanse zielen voor het Godsrijk, dan mag ik toch wel zeggen dat er in Lebak zeer goed koffie kan worden geplant. En, sterker nog, dat het Opperwezen die grond misschien juist voor koffiecultuur ongeschikt heeft gemaakt om de bevolking van die streek vatbaar te maken voor het Ware Geloof door de arbeid die nodig zal zijn om andere grond daarheen te brengen.

Ik hoop zeer dat mijn boek de Koning onder ogen komt, en dat grotere koffieveilingen spoedig zullen aantonen hoe kennis van Gods Woord in verband staat met het welbegrepen belang van alle burgers! Zie eens hoe de eenvoudige en nederige Wawelaar, zonder mensenkennis — de man heeft nooit een voet op de beurs gezet —, maar voorgelicht door het Evangelie, dat een lamp op zijn pad is, aan mij, makelaar in koffie, daar opeens een aanwijzing geeft die niet alleen voor heel Nederland belangrijk is, maar die bovendien mij in staat zal stellen — als Frits goed oppast, hij heeft redelijk stilgezeten in de kerk — wellicht vijf jaren eerder naar Driebergen te gaan. Ja, arbeid, arbeid, dat is mijn wachtwoord! Arbeid voor de Javaan, dat is mijn principe! En mijn principes zijn me heilig.

Is niet het Evangelie het hoogste goed? Gaat er iets boven de zaligheid van de Heer? Is het dus niet onze plicht die mensen zalig te maken? En wanneer arbeid als hulpmiddel nodig is — ikzelf heb twintig jaar de beurs bezocht —, mogen we dan de Javaan arbeid weigeren, terwijl zijn ziel daaraan zo dringend behoefte heeft om later niet te branden in de Hel? Egoïstisch zou het zijn, schandelijk egoïstisch, als we niet alle pogingen ondernemen om die arme verdwaalde mensen te behoeden voor de verschrikkelijke toekomst die dominee Wawelaar zo welsprekend heeft geschetst. Er is een juffrouw flauwgevalen toen hij over dat zwarte kind sprak, misschien heeft ze zelf een jongetje dat er wat donker uitziet. Ja, zo zijn vrouwen!

En waarom zou ik niet degene kunnen zijn die zich sterk maakt voor de arbeid, *ik* die zelf van 's morgens vroeg tot 's avonds laat aan zaken denk? Bewijst niet dit boek hoe goed ik het bedoel met de welvaart van ons vaderland, en hoe ik daarvoor tot alles in staat ben? En als ik zo hard moet werken, *ik* die ben gedoopt (in de Amstelkerk), zou men dan van de Javaan

niet mogen eisen dat hij de handen uit de mouwen steekt, omdat hij zijn zaligheid nog moet verdienen?

Als die vereniging — van nummer 5e., bedoel ik — tot stand komt, sluit ik me daarbij aan. En ik zal ook de Rosemeijers hiertoe proberen over te halen, omdat de suikerraffinadeurs hierbij ook belang hebben, hoewel ik niet geloof dat ze zeer zuiver in de leer zijn — de Rosemeijers, bedoel ik —, want ze hebben een katholieke dienstbode.

Hoe dit alles ook moge zijn, *ik* zal mijn plicht doen. Dit heb ik mezelf beloofd, toen ik met Frits na de kerkdienst naar huis ging. In mijn huis zal de Heer worden gediend, daarvoor zal *ik* zorgen. En dit met grote ijver, omdat ik steeds scherper inzie hoe wijs alles is geregeld, hoe liefderijk de wegen zijn waarlangs wij worden geleid aan Gods hand, en hoe Hij ons behouden wil voor het eeuwige en het tijdelijke leven, want die grond in Lebak kan zeer goed geschikt worden gemaakt voor de koffiecultuur.

TIENDE HOOFDSTUK

Droogstoppel leest Stern de les door een gedicht van de Duitse schrijver Heinrich Heine belachelijk te maken.

Hoewel ik niemand ontzie wanneer het om principes gaat, heb ik toch begrepen dat ik met Stern een andere weg moet inslaan dan met Frits. Omdat mijn naam — de firma is Last & Co, maar ik heet Droogstoppel: Batavus Droogstoppel — zal zijn verbonden met een boek waarin zaken voorkomen die strijdig zijn met het zelfrespect van elke fatsoenlijke man en makelaar reken ik het tot mijn plicht u te vertellen hoe ik heb geprobeerd ook die Stern terug te brengen op het rechte pad.

Ik heb hem niet over de Heer verteld — omdat hij Luthers is —, maar ik heb gewerkt op zijn gemoed en zijn eergevoel. Ziehier hoe ik dit heb aangepakt, en merk daarbij op hoever men het kan brengen met menskunde. Ik had hem horen zeggen: *Auf Ehrenwort*, en ik vroeg hem wat hij daarmee bedoelde.

‘Welnu’, zei hij, ‘dat ik altijd de waarheid zal spreken en schrijven.’

‘Dat is nogal wat’, antwoordde ik. ‘Ben je zo overtuigd van wat de waarheid is?’

‘Ja’, verklaarde hij, ‘de waarheid spreek ik altijd. Als m’n hart gloeit.’

De lezer weet de rest.

‘Dat is echt prachtig’, zei ik, en ik deed heel onnozel, alsof ik het geloofde.

Maar dat was nu de sluwe valstrik die ik voor hem zette, met als doel, zonder gevaar te lopen de oude Stern in handen van Busselinck & Waterman te zien vallen, toch dat jonge kereltje eens goed op zijn plaats te zetten, en hem te laten voelen hoe groot de afstand is tussen iemand die pas

begint — al doet ook zijn vader goede zaken — en een makelaar die al twintig jaar de beurs heeft bezocht. Het was me namelijk bekend dat hij allerlei malle verzen uit het hoofd kende — hij zegt: ‘uitwendig’ — en aangezien verzen altijd leugens bevatten, was ik er zeker van dat ik hem spoedig zou kunnen betrappen op onwaarheid. Dit duurde dan ook niet lang. Ik zat in de zijkamer, en hij was in de *suite*, want we hebben een *suite*. Marie was aan het breien, en hij zou haar wat voorlezen. Ik luisterde aandachtig, en toen het uit was, vroeg ik hem of hij het boek bezat waarin het ding stond dat hij daar zojuist had opgedreund. Hij zei ja, en hij gaf het mij. Het was een deeltje met werken van een zekere Heinrich Heine. De volgende morgen gaf ik hem — aan Stern, bedoel ik — de onderstaande ‘Beschouwingen omtrent de waarheidsliefde van iemand die het volgende prul van Heine voordraagt aan een jong meisje dat in de suite zit te breien’.

Auf Flügeln des Gesanges,
Herzliebchen, trag ich dich fort,

Herzliebchen? Is Marie jouw *Herzliebchen*? Is het verstandig zoiets te zeggen tegen een kind dat daardoor al snel ongehoorzaam zou worden aan haar moeder, door zich in het hoofd te halen dat ze mondig is, omdat men haar *Herzliebchen* noemt? Wat betekent dat: *voortdragen op je vleugels*? Je hebt geen vleugels, en je gezang ook niet. Probeer eens over de Lauriergracht te vliegen, die niet eens heel breed is. Maar al had je vleugels, mag je zoiets dan voorspiegelen aan een meisje dat haar belijdenis in de kerk nog niet heeft gedaan? En al zou dat wel zo zijn, wat betekent dan dat aanbod van wegvliegen samen? Foei!

Fort nach den Fluren des Ganges,
Da weiss ich den schönsten Ort;

Ga er dan alleen heen, en huur er een optrekje, maar neem geen meisje mee dat haar moeder moet helpen in het huishouden! Je meent het ook niet! Nooit heb je de rivier Ganges gezien, en je kunt dus niet weten of het leven

daar goed is. Zal *ik* je eens zeggen waar het op staat? Het zijn allemaal leugens, die je alleen vertelt omdat al dat gevérs je tot slaaf maakt van maat en rijm. Als de eerste regel was geëindigd op *koek, wijn, kina*, dan zou je aan Marie hebben gevraagd of ze meeding naar *Broek, Berlijn, China*, enzovoort. Je ziet dus dat je voorgestelde reisroute was verzonnen, en dat alles neerkomt op een laf geklinkklank van woorden zonder slot of betekenis. Hoe zou het zijn als Marie nu eens werkelijk zin kreeg die malle reis te maken? Ik spreek nu nog niet eens van de ongemakkelijke manier die je voorstelt! Maar zij is, de Hemel zij geprezen, te verstandig om naar een land te verlangen waarvan je zegt:

Da liegt ein rothblühender Garten
Im stillen Mondenschein;
Die Lotosblumen erwarten
Ihr trautes Schwesterlein;
Die Veilchen kichern und kosen,
Und schau'n nach den Sternen empor;
Heimlich erzählen die Rosen
Sich duftende Märchen in 's Ohr.

Wat wou je in die tuin bij maneschijn met Marie uitvoeren, Stern? Is dat gepast, is dat zedelijk? Wil je dat ik me moet schamen, evenals Busselinck & Waterman, waarmee geen fatsoenlijk handelshuis iets te maken wil hebben, omdat hun dochter is weggelopen, en omdat het knoeiers zijn? Wat zou ik moeten antwoorden als men mij op de beurs vroeg waarom mijn dochter zo lang in die rode tuin is gebleven? Want je begrijpt toch wel dat niemand me zou geloven als ik zei dat zij daar was om een bezoek te brengen aan de lotusbloemen die, zoals je zegt, al zo lang op haar hebben gewacht. Even zo goed zou ieder verstandig mens mij uitlachen als ik gek genoeg was om te zeggen: Marie is in die rode tuin — waarom *rood*, en niet *geel*, of *paars*? — om te luisteren naar het giechelen van de viooltjes, of naar de sprookjes die de rozen elkaar in het oor fluisteren. Als zoiets al waar kon zijn, wat zou Marie eraan hebben als het toch zo stiekem gebeurt dat zij er

niets van verstaat? Maar leugens zijn het, flauwe leugens! En lelijk zijn ze ook, want neem eens een potlood, en teken een roos met een oor, en zie eens hoe dat eruitziet? En wat betekent het dat die *Märchen* zo *duftend* zijn? Zal *ik* je dat eens in rond Hollands zeggen? Dat wil zeggen dat er een luchtje zit aan die malle sprookjes ... zó is het!

Da hüpfen herbei, und lauschen
Die frommen, klugen Gazellen;
Und in der Ferne rauschen
Des heiligen Stromes Wellen...
Da wollen wir niedersinken
Unter dem Palmenbaum,
Und Ruhe und Liebe trinken,
Und träumen seligen Traum.

Kun je niet beter naar *Artis* gaan als je zo nodig vreemde dieren wilt zien? Moeten het juist die gazellen aan de Ganges zijn, die in het wild nooit zo goed te zien zijn als achter een keurig ijzeren hek? Waarom noem je die dieren vroom en verstandig? Dat laatste bestrijd ik niet — ze maken tenminste niet zulke zotte verzen —, maar *vroom*? Wat betekent dat! Is dat niet misbruik maken van een heilige uitdrukking die alleen mag worden gebruikt voor mensen van het ware geloof? En dan die heilige stroom? Mag je aan Marie dingen vertellen die haar tot een heiden zouden maken? Mag je haar geloof aan het wankelen brengen door te zeggen dat er geen ander heilig water is dan dat van de doop, en geen andere heilige rivier dan de Jordaan? Is dat niet ondermijnen van zedelijkheid, deugd, godsdienst, christendom en fatsoen?

Denk hierover eens goed na, Stern! Je vader bezit een eerbiedwaardig handelshuis, en ik ben er zeker van dat hij het goedvindt dat ik zo op je inpraat, en dat hij graag zaken doet met iemand die deugdzaam en godsdienstig is. Ja, principes zijn me heilig, en ik schaam me er niet voor ronduit te zeggen wat ik meen. Maak dus geen geheim van wat ik je zeg, schrijf het gerust aan je vader dat je hier bij een degelijke familie bent, en

dat ik je steeds op het goede wijs. En vraag jezelf eens af wat er van jou zou zijn geworden als je bij Busselinck & Waterman was gekomen? Dáár zou je ook zulke verzen hebben opgezegd, en dáár had men je niet gecorrigeerd, omdat het knoeiers zijn. Schrijf dit gerust aan je vader, want als er principes in het spel zijn, ontzie ik niemand. Dáár zouden de meisjes met je meegegaan zijn naar de Ganges, en dan lag je daar nu misschien onder die boom in het natte gras, terwijl je nu, omdat *ik* je zo vaderlijk waarschuwde, hier bij ons kunt blijven in een fatsoenlijk huis. Schrijf dat alles aan je vader, en zeg hem dat je zo dankbaar bent dat je bij ons bent gekomen, en dat ik zo goed voor je zorg, en dat de dochter van Busselinck & Waterman is weggelopen, en groet hem zeer van mij, en schrijf hem dat ik 1/16 procent korting zal geven, hoewel ik tegen beunhazen ben die de markt bederven door een concurrent het brood uit de mond te stoten met gunstiger voorwaarden.

En doe me toch het genoegen, als je voorleest uit Sjaalmans pak, wat degelijker teksten te nemen. Ik heb cijfers gezien over de koffieproductie van de laatste twintig jaar, uit alle districten op Java: lees zoiets eens voor! Zie je, dan kunnen de Rosemeijers, die in suiker doen, eens horen wat er omgaat in de wereld. En je moet ook de meisjes en ons allen niet zo uitmaken voor kannibalen die wat van je hebben doorgeslikt, dat is niet fatsoenlijk, mijn beste jongen. Geloof toch iemand die weet wat er in de wereld te koop is! Ik heb al zaken gedaan met je vader voor zijn geboorte. Met zijn firma, bedoel ik, nee, onze firma, bedoel ik, Last & Co; vroeger was het Last & Meijer, maar de Meijers zijn er lang uit. Je begrijpt dus dat ik het goed met je meen. En spoor Frits aan dat hij wat beter oppast, en leer hem geen verzen maken, en doe alsof je het niet ziet wanneer hij rare gezichten trekt tegen de boekhouder. Geef hem het goede voorbeeld, omdat jij zoveel ouder bent, en probeer hem rust en deftigheid bij te brengen, want hij moet makelaar worden.

Ik ben je vaderlijke vriend,

Batavus Droogstoppel,

(firma: Last & Co, makelaars in koffie, Lauriergracht, N° 37).

ELFDE HOOFDSTUK

Max Havelaar, Tine, Duclari en Verbrugge voeren een lang gesprek. De onderwerpen waaien alle kanten uit: van de schoonheid van vrouwen in het Zuid-Franse Arles tot een verbod op neussnuiten. De lezer maakt vooral kennis met Max Havelaar en zijn denkwereld vol gedachtensprongen.

Zodat ik maar zeggen wil dat ik dit hoofdstuk ‘essentieel’ vind, omdat het, denk ik, Havelaar beter doet leren kennen, en hij schijnt nu eenmaal de held van deze geschiedenis te zijn.

‘Tine, wat is dit voor augurk? Lieve meid, doe nooit azijn bij vruchten!’

‘Beste Max’, vroeg Tine lachend, ‘hoe lang zijn we nu hier? Die augurk is van mevrouw Slotering.’

En Havelaar had moeite zich te herinneren dat hij pas gisteren was aangekomen, en dat Tine met de beste wil van de wereld nog niets had kunnen regelen in de keuken. Hijzelf was al lang in Rangkasbitung. Had hij niet de hele nacht doorgebracht met lezen in het archief, en was er niet al te veel door zijn hoofd gegaan over Lebak? Tine begreep dit wel: zij begreep hem altijd!

‘Ach ja, dat is waar ook’, zei hij. ‘Je moet eens wat lezen van Liebig, Verbrugge.’

‘Wie is dat?’, vroeg Verbrugge.

‘Dat is iemand die veel heeft geschreven over het inmaken van augurken. Ook heeft hij ontdekt hoe men gras in wol verandert, begrijp je?’

‘Nee’, zeiden Verbrugge en Duclari tegelijk.

‘Ach, eigenlijk is het heel simpel: zet een schaap in een weiland en de rest gaat vanzelf! Geleerden zijn nu bezig dat hele schaap over te slaan in de

bewerking van gras naar wol. Die geleerden ook altijd! Molière wist het wel, ik houd veel van de toneelstukken van Molière. Als jullie willen, kunnen we samen een leescursus houden, 's avonds, een paar maal in de week. Tine doet ook mee, als de kleine Max naar bed is.'

Duclari en Verbrugge wilden dit graag. Havelaar zei dat hij niet veel boeken bezat, maar daaronder waren toch Schiller, Goethe, Heine, Vondel, Lamartine, Malthus, Smith, Shakespeare, Byron.

Verbrugge zei dat hij geen Engels las.

'Wat? Je bent ouder dan dertig! Wat heb je dan al die tijd gedaan? Dat moet nogal lastig voor je zijn geweest op Padang, waar zoveel Engels wordt gesproken. Heb je miss Mata-api gekend?'

'Nee, geen idee wie dat is.'

'Het was ook niet haar echte naam. We noemden haar zo, in 1843, omdat haar ogen zo schitterden. Ze zal wel getrouwd zijn, het is al zo lang geleden! Nooit heb ik zo iemand gezien, ja toch, in Arles, dáár moet je eens naartoe gaan! Dat is het mooiste wat ik ooit heb gezien op al mijn reizen. Geloof me, ga eens naar Arles en Nîmes.'

Duclari, Verbrugge en ook Tine schoten in de lach toen Havelaar zo opeens vanuit de westhoek van Java de sprong maakte naar Arles en Nîmes in het zuiden van Frankrijk. Havelaar, die waarschijnlijk in gedachten op de toren stond die de Saracenen bovenop de arena in Arles hadden gebouwd, zweeg een ogenblik, omdat hij eerst niet begreep waarom zij lachten, en toen ging hij verder. Hij sprak langdurig, de ene inval volgde op de andere uitweiding. Hij vertelde over zijn bezoeken aan de watervallen bij Tondano, bij Maros, bij Schafhausen, bij de Niagara. Hij sprak over de schoonheid van gebouwen, wat hem meer kon boeien dan watervallen. Hij klaagde over reisgidsen die vol staan met gebabbel over losse feiten.

'Men zou kunnen zeggen: houd dan die gids in je zak, maar soms heb je toch praktische informatie nodig, of wil je meer weten over het moois dat je ziet, omdat het niet beweegt. Dit geldt, geloof ik, ook voor beeldhouwwerken en schilderstukken. Natuur is beweging. Groei, honger, denken, voelen — het is beweging, stilstand is de dood! Zonder beweging bestaat er geen leed, geen genot, geen emotie!'

‘Maar’, reageerde Duclari, ‘u zei net dat u watervallen niet mooi vindt. Maar watervallen bewegen toch ook!’

‘Ja, maar zonder geschiedenis! Ze bewegen, maar ze komen niet van hun plaats. Ze bewegen zich als een hobbelpaard. Ze geven geluid, maar ze spreken niet. Ze roepen: hrroe, hrroe, hrroe, en nooit iets anders! Roep jij eens zesduizend jaar: hrroe, hrroe, en zie dan hoe weinig mensen nog plezier zullen beleven aan je gezelschap.’

‘Ik zal het niet proberen’, zei Duclari, ‘maar ik ben het toch nog niet met u eens dat beweging zo noodzakelijk is voor de beleving van schoonheid. Een goed schilderij kan toch veel duidelijk maken!’

‘Jazeker, maar slechts voor één ogenblik. Ik zal een voorbeeld geven. Het is vandaag 18 februari.’

‘Welnee’, zei Verbrugge, ‘het is januari.’

‘Nee, nee, het is vandaag 18 februari 1587, en je zit opgesloten in het kasteel.’

‘Ik?’, vroeg Duclari, die dacht dat hij het niet goed had verstaan.

‘Ja, jij. Je verveelt je, en je zoekt afleiding. Dáár, in de muur, zit een opening, maar die zit te hoog om doorheen te kijken, en dat wil je toch. Je zet je tafel bij de muur, en daarop een stoel met drie poten, waarvan één poot nogal zwak is. Je zag een keer op de kermis een acrobaat die zeven stoelen op elkaar zette. Hij klom er bovenop, met zijn hoofd naar beneden. Waggelend beklim jij die stoel, dat lukt, je kijkt door de opening, en je roept: *o, god!*, en je valt! Kun je me nu zeggen waarom je *o god!* riep, en viel?’

‘Ik denk dat die derde poot van de stoel brak’, antwoordde Verbrugge.

‘Goed, die poot brak misschien, maar dáárdoor ben je niet gevallen. Die poot is gebroken, omdat je bent gevallen.’

‘Mij best’, zei Duclari. ‘U wilt per se dat ik val, dus daar lig ik dan, maar waarom eigenlijk?’

‘O, dat is heel eenvoudig! Je zag daar een vrouw, gekleed in het zwart, die geknield lag voor een hakblok. En ze boog haar hoofd, en blank als zilver was haar hals, die afstak bij het zwarte fluweel. En er stond een man met een groot zwaard, en hij hield het omhoog, en hij staarde naar die blanke hals, en hij oefende op de boog die zijn zwaard moest maken om daar, dáár,

tussen die nekwervels, terecht te komen. En toen viel je, Duclari. Toen viel je, omdat je dit allemaal zag, en dáárom riep je *o god!* Absoluut niet omdat er maar drie poten aan je stoel zaten. En lang nadat je uit het kasteel werd bevrijd — door bemiddeling van je neef, denk ik, of omdat de mensen jou daar niet langer de kost wilden geven als een kanarievogeltje — lang daarna, ja, tot op de dag van vandaag, droom je ook overdag van die vrouw, en in je slaap spring je op, en met een zware schok val je weer neer in je bed, omdat je de arm wilt grijpen van die beul. Toch?’

‘Ik wil het graag geloven, maar met zekerheid kan ik het niet zeggen, omdat ik nog nooit in een kasteel door een gat in de muur heb gekeken.’

‘Goed, goed! Ik ook niet. Maar nu neem ik een schilderij dat het onthoofden van koningin Maria Stuart voorstelt. Laten we aannemen dat die afbeelding perfect is. Daar hangt het kunstwerk, in vergulde lijst, aan een rood koord. De beul staat erop zoals hij in het echt moet hebben gestaan, ja, het schilderij is zo levensecht dat jij je arm uitsteekt om zijn slag af te weren! Je roept: laat die vrouw leven!’

‘Ja, en dus? Wilt u zeggen dat een schilderij evenveel indruk kan maken als de werkelijkheid die ik kon waarnemen in dat kasteel?’

‘Nee, absoluut niet, en wel omdat je niet op een stoel met drie poten was geklommen. Je neemt een stoel nu — met vier poten ditmaal, liefst een fauteuil — en je gaat voor het schilderij zitten, om goed en lang te genieten. We genieten nu eenmaal van kijken naar iets akeligs. Welke indruk maakt dat schilderij op je, denk je?’

‘Schrik, angst, medelijden, ontroering, net als toen ik door dat gat in de muur keek. We gingen ervan uit dat het schilderij volmaakt is, ik moet daarvan dus net zo onder de indruk zijn als van de werkelijkheid.’

‘Nee! Binnen twee minuten voel je pijn in je rechterarm, uit medelijden met de beul die zo lang dat zwaard omhoog moet houden.’

‘Medelijden met de beul?’

‘Ja! En ook met de vrouw die daar zo lang in ongemakkelijke houding, en waarschijnlijk in onaangename stemming, voor dat hakblok ligt. Je hebt nog altijd medelijden met haar, maar ditmaal niet omdat ze wordt onthoofd, maar omdat de beul haar zo lang laat wachten. Als je iets wilt roepen, dan is

het: sla toch in godsnaam, man, het mens wacht erop! En wanneer je later dat schilderij terugziet, en vaker weerziet, dan is zelfs je eerste indruk: is die hele toestand nog niet voorbij? Staat hij en ligt zij daar nog steeds?’

‘Maar welke beweging schuilt er dan in de schoonheid van vrouwen in Arles?’, vroeg Verbrugge.

‘O, dat is iets anders! Zij tonen de geschiedenis in hun gelaatstrekken. We zien op hun voorhoofd hoe Carthago bloeit en schepen bouwt, we horen in Rome de eed zweren dat Carthago verwoest moet worden, daar brandt de stad.’

‘Max, Max, ik geloof toch echt dat je in Arles je hart hebt verloren’, plaagde Tine.

‘Ja, heel even, maar ik vond het terug: dat zul je horen. Laat je verbeelding spreken! Ik zeg niet: daar heb ik een vrouw gezien die zo of zo mooi was, nee: ze waren allemaal mooi, het was er dus onmogelijk verliefd te worden, omdat elke volgende vrouw de vorige uit je bewondering verdrong, en ik dacht daarbij aan keizer Caligula of Tiberius — aan wie schrijven ze dat fabeltje toe? — die wenste dat het hele menselijke geslacht maar één hoofd had. Zo wenste ik dat de vrouwen van Arles ...’

‘... Maar één hoofd hadden samen?’

‘Ja.’

‘Om dat hoofd af te hakken?’

‘Welnee! Om het te kussen op het voorhoofd, wilde ik zeggen, maar dat is het niet! Nee, om ernaar te staren, en ervan te dromen, en om goed te zijn!’

Duclari en Verbrugge vonden dit waarschijnlijk weer een vreemde wending. Maar Max zag hun verbazing niet, en vervolgde:

‘Want zó mooi waren zij dat men zelf schaamte voelde slechts een mens te zijn, en niet een vonk, een straal, een gedachte! Maar dan zat er opeens een broer of een vader naast die vrouwen, en godbewaarme, ik heb er een vrouw gezien die haar neus snoot!’

‘Ik wist wel dat je er weer een zwarte streep doorheen ging zetten’, zei Tine verdrietig.

‘Maar, mijnheer Havelaar’, vroeg Verbrugge, ‘als die vrouw nu toevallig verkouden is?’

‘Wie zo’n prachtige neus heeft, mag niet verkouden zijn!’

‘Ja, maar ...’

Alsof de duivel ermee speelde, moest Tine opeens niezen, en gedachteloos snoot ze haar neus!

‘Beste Max, niet boos worden’, zei ze met ingehouden lach.

Hij antwoordde niet. En, merkwaardig, ja, hij was wel boos! En, óók vreemd, Tine was blij dat hij boos was, en hogere eisen aan haar stelde dan aan de vrouwen van Arles, hoewel ze geen reden had trots te zijn op haar neus.

Als Duclari nog dacht dat Havelaar ‘gek’ was, dan dacht hij dat nu zeker te weten, met de irritatie over dat neussnuiten op Havelaars gezicht. Met de snelheid waarmee hij kon lezen — als hij niet te ver van huis was met zijn gedachten — zag Havelaar nu dat de gezichten van zijn gasten de twee volgende stellingen opwierpen:

1. Wie niet wil dat zijn vrouw haar neus snuit, is een gek.
2. Wie gelooft dat een mooie neus niet mag worden gesnoten, doet er verkeerd aan dit geloof toe te passen op mevrouw Havelaar, omdat haar neus een beetje op een aardappel lijkt.

De eerste stelling liet Havelaar rusten, maar de tweede ...!

‘O!’, riep hij, alsof zijn gasten een reactie op hun stellingen verwachtten, ‘dat zal ik u zeggen, Tine is ...’

‘Toe Max!’, zei zij smekend.

Dit betekende: vertel toch niet aan die heren waarom ik volgens jou boven een verkoudheid moet staan!

Havelaar begreep wat Tine wilde zeggen, want hij antwoordde:

‘Goed, kind! Maar besef wel, heren, dat men mensen maar beter niet op hun uiterlijk kan beoordelen. Ik heb op Sumatra een meisje gekend dat er zeer onvolmaakt uitzag. En toch heb ik haar gered toen zij een keer in het water viel en bijna verdronk. Ik, een mens, heb haar moeten helpen weer aan land te komen.’

‘Maar had ze dan moeten vliegen als een meeuw?’

‘Zeker, of nee, ze had geen lichaam moeten hebben. Zal ik vertellen hoe ik met haar kennismaakte? Het was in 1842. Ik was controleur van Natal. Ben je daar geweest, Verbrugge?’

‘Ja.’

‘Goed, dan weet je dat er peperplanten worden verbouwd in Natal. Ik moest pepertuinen aan de kust inspecteren, en omdat ik geen verstand van peper had, nam ik in het bootje een plaatselijk opperhoofd mee dat er meer van wist. Zijn dochttertje, toen een kind van dertien jaar, ging mee. We zeilden langs de kust, en we verveelden ons.’

‘En toen heb je schipbreuk geleden?’

‘Welnee, het was mooi weer, heel mooi. Die schipbreuk waarop je doelt, was veel later. Anders zou ik me niet hebben verveeld. We zeilden langs de kust, en het was snikheet. Zo’n bootje biedt weinig afleiding, en bovendien was ik door verschillende oorzaken in een verdrietige stemming. Ik had een ongelukkige liefde, en nog een ongelukkige liefde, en nog zoiets. Och, dat hoort er zo bij. Ook bevond ik me in een stadium tussen twee aanvallen van eerzucht. Ik had mezelf koning gemaakt, en was weer onttroond. Ik was op een toren geklommen, en weer op de grond gevallen, ik zal nu maar overslaan hoe dat kwam! Goed, ik zat daar in dat bootje met een zuur gezicht en slecht humeur, en ik was wat de Duitsers noemen *ungeniessbar*. Ik vond onder andere dat men mij geen pepertuinen moest laten inspecteren, en dat ik al lang aangesteld had moeten zijn tot gouverneur van een zonnestelsel. Bovendien vond ik het geestelijke moord mij in een bootje te zetten met dat domme opperhoofd en zijn kind.

Ik moet zeggen dat ik normaal gesproken de Maleise hoofden wel mocht, en goed met hen overweg kon. In een aantal opzichten mag ik ze zelfs meer dan de Javaanse groten. Ja, Verbrugge, ik weet wel dat je dit niet met mij eens bent, er zijn weinig mensen die me hierin gelijk geven, maar daarop ga ik nu even niet in.

Als ik dat reisje op een andere dag had gemaakt — met wat minder muizennesten in het hoofd, bedoel ik — zou ik waarschijnlijk direct een gesprek met dat hoofd hebben aangeknoopt. Wellicht had ik dan ook met

het meisje een praatje gemaakt, wat mij misschien had vermaakt, want een kind heeft meestal iets oorspronkelijks, hoewel ik moet erkennen dat ik zelf toen nog veel te kinderlijk was om belangstelling te hebben voor oorspronkelijkheid. Nu ligt dat anders. Nu zie ik in elk meisje van dertien jaar een manuscript waarin nog weinig zinnen zijn doorgekrast.

Het kind reeg kralen aan een snoer, en had daarbij al haar aandacht nodig. Drie rode, één zwarte, drie rode, één zwarte: het was mooi!

Ze heette Si Upi Ketch. Dit betekent op Sumatra zoveel als: kleine freule. Ja, Verbrugge, jij weet dat wel, maar Duclari heeft altijd op Java gewerkt. Ze heette Si Upi Ketch, maar in mijn gedachten noemde ik haar stumper of zoiets, omdat ik mezelf mijlenver boven haar verheven voelde.

Het werd middag, avond bijna, en de kralen werden opgeborgen. Het land schoof langzaam aan ons voorbij. Links in het westen boven de wijde, wijde zee, die geen grens heeft tot waar Madagaskar ligt, en Afrika daarachter, zakte de zon, en liet haar stralen kriskassen over de golven, en zocht verkoeling in de zee. Hoe ging dat ding ook al weer?’

‘Wat voor ding, de zon?’

‘Ach, nee, ik maakte gedichten in die dagen! Ja, prachtig! Moet je horen:

Men vraagt waarom toch de Oceaan
Die Natals ree bespoelt,
Schoon elders minzaam en gedwee,
Onstuimig slechts op Natals ree,
Gedurig kookt en woelt.

Men vraagt, en de arme vissersknaap
Heeft nauw uw vraag verstaan,
Of wenkend met het donker oog,
Wijst hij u aan d'onmeetbare boog
Het verre Westen aan.

Hij wendt de blik van het donker oog
En staart naar het Westen heen,

En toont u, daar u rondom ziet,
Slechts water, water, in het verschiet,
En zee, en zee alleen!

En dáárom schuurt hier de Oceaan
Zo fel het oeverzand:
't Is zee slechts, waar u rondom ziet,
En water, water, anders niet,
Tot Madagaskars strand!

En menig offer werd gebracht
Ten zoen voor d'Oceaan!
En menig kreet, in het nat gesmoord,
Door vrouw, noch kind, noch maag gehoord,
Werd slechts door God verstaan!

En menig hand voor het laatst gestrekt
Rees opwaarts uit het meer,
En voelde en greep en plaste in het rond,
En zocht of ze ergens steunsel vond,
En zonk voor eeuwig neer!

En..., en ..., ik weet de rest niet meer.'

'Mooi, Max! Maar waar blijft nu onze kleine freule met haar kraaltjes?',
vroeg Tine.

'De kralen waren opgeborgen. Het was zes uur, en het sein klonk voor het avondgebed. Ik vind dat een mens er 's avonds altijd iets beter aan toe is dan 's morgens, en dat is logisch.'s Morgens bereidt men zich voor z'n plicht te doen. Men is deurwaarder, of controleur — ik doel niet op jou, Verbrugge! — een controleur ontwaakt en ziet er tegenop de nieuwe assistent-resident te ontmoeten over wie hij op Sumatra zoveel vreemde dingen heeft gehoord. Of hij moet die dag velden opmeten, en hij twijfelt of

hij dit eerlijk zal doen. Jij weet dit niet, Duclari, omdat je een militair bent, maar er zijn werkelijk eerlijke controleurs! Of hij moet die dag kordaat ja of nee zeggen in antwoord op een officiële brief. Kortom, 's morgens bij het ontwaken valt de wereld je rauw op het dak. Maar 's avonds heeft men pauze. Er liggen tien volle uren tussen nu en het ogenblik dat men zijn uniform weer ziet. Tien uren: zesendertigduizend seconden om mens te zijn! Dit lacht iedereen toe. Dit is het ogenblik waarop ik hoop te sterven, om in het hiernamaals aan te komen met een onofficieel gezicht. Dit is het ogenblik waarop je vrouw iets terugziet in je gezicht dat haar verliefd maakte toen ze jou die zakdoek liet houden met haar gekroonde voorletter E erop geborduurd.'

'En toen ze het recht nog niet had verkouden te zijn', zei Tine.

'Ach, plaag me niet! Ik wil maar zeggen dat een mens 's avonds gezelliger is.'

'Toen zo de zon langzamerhand verdween', vervolgde Havelaar, 'werd ik een beter mens. En als eerste blijk daarvan zei ik tegen de kleine freule: het zal nu snel wat koeler worden.

Ja, *tuan!* (mijnheer), antwoordde zij.

Maar ik, hoogheid die ik was, daalde nog verder af naar die stumper, en begon een gesprek met haar. Dat viel niet mee, omdat zij heel weinig terugzei. Ze gaf mij gelijk in alles wat ik aansneed, wat ook zo vervelend is. Zou je graag een volgende keer weer meegaan?, vroeg ik.

Dat beslist u.

Nee, ik vraag je of je zo'n reisje fijn vindt.

Als mijn vader wil dat ik meega, dan wel, antwoordde zij.

Heren, was dat niet om dol van te worden?! Maar ik werd niet dol. De zon was onder, en ik voelde mij in zo'n goede stemming dat ik me niet liet afschrikken door zoveel domheid. Of liever, ik geloof dat ik plezier begon te krijgen in het horen van mijn eigen stem. Er zijn weinig mensen die niet graag luisteren naar zichzelf. En na een hele dag zwijgen meende ik toch iets beters te verdienen dan de onnozele antwoorden van dit meisje.

Ik zal haar een sprookje vertellen, dacht ik, dan hoor ik het zelf ook meteen, en dan hoeft zij mij niet te antwoorden. In het *Tijdschrift van*

Nederlands-Indië had ik kort tevoren een verhaal gelezen: *De Japanse Steenhouwer*. Het gaat aldus:

Er was een man die stenen hakte uit de rots. Hij deed heel zwaar werk, hij werkte veel, maar zijn loon was laag, en hij was niet tevreden.

Hij zuchtte, omdat zijn werk zo zwaar was. En hij riep: och, was ik maar rijk, dan kon ik slapen op een *bale-bale*, met *klamboe* (bed, omringd door muskietengaas) van rode zijde.

En er kwam een engel uit de hemel, die zei: u zult zijn wat u zojuist hebt gewenst.

En hij was rijk. En hij kon slapen op een *bale-bale*, en de *klamboe* was van rode zijde.

En de koning van het land kwam voorbij, met ruiters voor zijn koets.

En ook achter het rijtuig galoppeerden ruiters, en men hield een gouden *payung* (parasol) boven het hoofd van de koning.

En toen de rijke man dit zag, was hij verdrietig, omdat er boven zijn hoofd geen gouden *payung* werd gehouden. En dat terwijl hij kort tevoren nog tevreden was.

Hij zuchtte, en hij riep: ik wil koning zijn!

En er kwam een engel uit de hemel, die zei: u zult zijn wat u zojuist hebt gewenst.

En hij was koning. En voor zijn wagen reden nog meer ruiters, en ook waren er ruiters achter zijn wagen, en boven zijn hoofd hielden bedienden zijn gouden *payung*.

En de zon scheen met hete stralen, en verbrandde het aardrijk, zodat het gras geel werd en verdorde.

En de koning klaagde dat de zon schroeide in zijn gezicht, en machtiger was dan hij. En hij was niet tevreden.

Hij zuchtte, en hij riep: ik wil de zon zijn.

En er kwam een engel uit de hemel, die zei: u zult zijn wat u zojuist hebt gewenst.

En hij was de zon. En hij zond zijn stralen naar boven, en naar beneden, naar rechts en naar links, en overal.

En hij verschroefde het gras van het aardrijk, en de gezichten van alle koningen op aarde.

En er kwam een wolk tussen de aarde en hem, en de stralen van de zon kaatsten terug op die wolk.

En hij werd boos dat zijn macht werd ingeperkt, en hij klaagde dat die wolk machtiger was dan hij. En hij was niet tevreden.

Hij wilde de wolk zijn, die zo machtig was.

En er kwam een engel uit de hemel, die zei: u zult zijn wat u zojuist hebt gewenst.

En hij werd een wolk, en plaatste zichzelf tussen de zon en de aarde, en ving de stralen op, zodat het gras groen werd.

En de wolk regende in grote druppels op het aardrijk, en liet de rivieren overstromen, en herders brachten hun schapen op het droge.

En hij verwoestte het veld door overstromingen.

En hij viel neer op een rots, die niet van wijken wist. En hij klaterde in grote stromen, maar de rots ging niet opzij.

En hij werd boos, omdat de rots niet van z'n plaats te krijgen was, en omdat zijn waterstralen te zwak waren. En hij was niet tevreden.

Hij riep: die rots heeft meer macht dan ik heb. Ik wil die rots zijn!

En er kwam een engel uit de hemel, die zei: u zult zijn wat u zojuist hebt gewenst.

En hij werd rots, die niet bewoog als de zon scheen, en niet als het regende.

En daar kwam een man met een pikhouweel, en met een scherpe beitel en een zware hamer, die stenen hakte uit de rots.

En de rots zei: wat is dit nu weer, die man is sterker dan ik ben, hij hakt mij weg! En hij was niet tevreden.

Hij riep: ik ben zwakker dan hij, ik wil die man zijn!

En er kwam een engel uit de hemel, die zei: u zult zijn wat u zojuist hebt gewenst.

En hij was een steenhouwer. En hij hakte stenen uit de rots, door hard te werken, en hij werkte heel hard voor weinig loon, en hij was tevreden.'

‘Mooi verhaal!’, riep Duclari, ‘maar nu moet u ons bewijzen dat die kleine freule onpeilbaar was.’

‘Nee, ik heb jullie dat bewijs niet beloofd! Ik heb alleen willen vertellen hoe ik met haar kennismaakte. Toen mijn verhaaltje uit was, vroeg ik: en jij, wat zou jij kiezen als een engel uit de hemel je kwam vragen wat je wenste?’

Ze antwoordde: O, mijnheer, ik zou hem zeker vragen of ik met ’m mee mocht naar de hemel.’

‘Is dat niet schattig?’, vroeg Tine aan haar gasten, die dat misschien heel gek vonden.

Havelaar stond op, en veegde iets weg van zijn voorhoofd.

J. Schmitt

Prent van A.V. Michiels, 'generaal Vandamme', met wie Douwes Dekker een
conflict had op West-Sumatra.

TWAALFDE HOOFDSTUK

Het gesprek van Havelaar met Duclari, Verbrugge en Tine gaat voort. Havelaar vertelt allerlei verhalen waarmee hij wil aantonen dat mensen elkaar vaak vals beschuldigen. (Multatuli verwerkte hierin allerlei eigen belevenissen, waarmee hij wilde suggereren dat hij zelf slachtoffer is.)

‘Beste Max, zei Tine, we hebben een karig dessert. Zou je niet...?’

‘... Nog wat vertellen, in plaats van iets zoets? O jee, ik ben hees. Verbrugge is aan de beurt.’

‘Ja, mijnheer Verbrugge! Lost u Max maar af’, vroeg mevrouw Havelaar. Verbrugge dacht even na, en begon:

‘Er was eens een man, die een kalkoen stal.’

‘Vlerk!’, riep Havelaar, ‘dat verhaal gaat over mij in Padang! Vertel maar verder.’

‘Het is uit. Wie kent het slot van dit verhaal?’

‘Ja, ik! Ik heb die kalkoen opgegeten. Weet je waarom ik in Padang ben geschorst?’

‘Men zegt dat u een kastekort had in Natal’, antwoordde Verbrugge.

‘Dat was niet helemaal onwaar, maar het was ook *niet* waar. Ik was op Natal door allerlei oorzaken heel slordig geweest met mijn financiële verantwoording. Daarop viel inderdaad veel aan te merken. Maar zoiets gebeurde in die tijd heel vaak! De toestand op Noord-Sumatra was toen zo chaotisch, alles was er onrustig. Ik was een jongeman, die liever paard reed dan dat ik geld telde of kasboeken bijhield. Het valt me niet kwalijk te nemen dat alles niet zo ordelijk verliep als men zou kunnen eisen van een Amsterdamse boekhouder die niet anders te doen heeft. Het gebied was in

opstand, en ik sliep 's nachts met mijn kleren aan, zodat ik snel in actie kon komen, wat vaak nodig was. Bovendien loerde er een groot gevaar. Kort voor mijn komst was er een complot ontdekt om mijn voorganger te vermoorden en in opstand te komen. En gevaar heeft nu eenmaal iets aantrekkelijks, vooral wanneer je nog maar tweeëntwintig jaar bent. Dit maakt dat iemand wel eens ongeschikt kan zijn voor bureauwerk, of voor de strikte nauwkeurigheid die nodig is voor geldzaken. Bovendien speelden er allerlei rare gedachten door mijn hoofd.'

'*Tak usa!*' (Laat maar!), riep mevrouw Havelaar naar een bediende.

'Wat hoeft niet?'

'Ik had gevraagd nog iets klaar te maken in de keuken, een omelet of zoiets.'

'Ah! En dat hoeft niet meer nu ik over rare gedachten in mijn hoofd begin? Je bent ondeugend, Tine! Mij maakt het niet uit, maar die heren hebben ook wat te zeggen. Verbrugge, wat kies je, een stuk omelet, of mijn verhaal?' 'Dat is een moeilijke vraag voor een beleefd mens', zei Verbrugge.

'Ik zou liever ook niet kiezen', voegde Duclari eraan toe, 'want in een huwelijk hoort men niet te stoken.'

'Ik zal u helpen, heren, de omelet is ...'

'Mevrouw', zei de beleefde Duclari, 'de omelet zal toch net zo smakelijk zijn als ...'

'... Als het verhaal? Zeker! Maar er is een probleem.'

'Ik wed dat er nog geen suiker in huis is', riep Verbrugge.

'Bij mij kunt u laten halen wat u nodig hebt!'

'Suiker hebben we, van mevrouw Slotering. Nee, die ontbreekt niet.'

'Maar, Tine', riep Havelaar, 'wat is dan het probleem?'

'Ik heb helemaal geen omelet, ik heb niets meer!'

'Vertel dan toch maar het verhaal!', zuchtte Duclari met vrolijke wanhoop.

'Maar koffie hebben we wel', riep Tine.

'Goed! We gaan koffiedrinken in de voorgalerij, en we zullen mevrouw Slotering met de meisjes erbij vragen', zei Havelaar, waarop het kleine

gezelschap naar buiten ging.

‘Ik denk dat ze niet wil komen, Max. Je weet dat ze liever ook niet met ons eet, en ik kan haar geen ongelijk geven.’

‘Ze zal hebben gehoord dat ik verhalen vertel’, zei Havelaar, ‘en dat heeft haar afgeschrikt.’

‘Welnee, Max, dat zou ze geen probleem vinden, want ze verstaat geen Hollands. Nee, ze heeft me gezegd dat ze zelfstandig wil blijven, en dat begrijp ik heel goed. Weet je nog hoe je mijn naam hebt vertaald?’

‘E.H.V.W: eigen haard veel waard.’

‘Daarom! Ze heeft groot gelijk. Bovendien, ze komt op mij nogal mensenschuw over. Alle vreemden die het erf op komen, laat zij wegjagen door de oppassers.’

‘Ik verlang naar het verhaal, of de omelet’, zei Duclari.

‘Ik ook!’, riep Verbrugge. ‘Vluchten kan niet meer. We hebben recht op een volledige maaltijd, en daarom eis ik nu het verhaal van de kalkoen.’

‘Dat heb ik je al verteld’, zei Havelaar. ‘Ik had het beest gestolen van generaal Vandamme, en ik heb het opgegeten, met iemand.’

‘Voordat die iemand opsteeg naar de hemel’, zei Tine ondeugend.

‘Nee, dat is vals spelen’, riep Duclari. ‘We willen weten waarom u die kalkoen hebt gestolen.’

‘Omdat ik honger leed, en dat was de schuld van generaal Vandamme, die me had geschorst.’

‘Als dit het hele verhaal is, breng ik de volgende keer zelf een omelet mee’, klaagde Verbrugge.

‘Geloof me, er zat niets meer achter dan dat. Hij had heel veel kalkoenen, en ik had niets. Men dreef die dieren langs mijn deur. Ik pakte er een, en ik riep tegen de man die meende erop te passen: zeg tegen de generaal dat ik, Max Havelaar, deze kalkoen pak, omdat ik wil eten.’

‘En dan dat gedichtje?’

‘Heeft Verbrugge je daarover verteld?’

‘Ja.’

‘Dat had niets met de kalkoen te maken. Ik maakte dat, omdat de generaal zoveel ambtenaren schorste. Er waren er in Padang zeker zeven of

acht die hij uit hun ambt had gezet. De assistent-resident van Padang zelf was geschorst, om een heel andere reden dan officieel bekend is gemaakt. Ik wil jullie die reden wel vertellen, hoewel ik niet zeker weet of het de waarheid is.

De generaal was, heb ik gehoord, met zijn vrouw getrouwd na een weddenschap om een vat wijn te winnen. Het was zo'n man die 's avonds vaak op stap ging, om overal rond te lopen. Er ging een gerucht dat hij een kind had verwekt bij een zekere Miss X, en dat kind was opeens spoorloos verdwenen. De assistent-resident was als hoofd van de politie verplicht, en ook inderdaad van plan, zich met die zaak te bemoeien, en schijnt hierover iets te hebben losgelaten op een partijtje bij de generaal. De volgende dag ontving hij plotseling de opdracht naar een ander district te gaan, waar een controleur werd verdacht van fraude, om ter plekke de zaak te onderzoeken. De assistent-resident was wel verbaasd dat hij iets buiten zijn eigen district moest doen, maar hij was bevriend met de generaal en was dus niet bang voor een valstrik. Hij ging naar, ik vergeet graag waarheen, om zijn opdracht te vervullen.

Na een paar weken keerde hij terug, en hij bood een verslag aan dat de verdachte controleur vrijpleitte. Maar onder het publiek in Padang — dat is: niemand en iedereen — ging het gerucht dat die controleur alleen maar was geschorst om de assistent-resident tijdelijk te kunnen wegsturen, zodat hij geen onderzoek kon doen naar de verdwijning van dat kind, of dat zo'n onderzoek werd vertraagd en die zaak moeilijker op te helderen zou zijn. Ik herhaal dat ik niet weet of dit waar was, maar uit informatie die ik kreeg van generaal Vandamme maakte ik op dat deze verklaring geloofwaardig was.

In Padang was niemand die dacht dat de generaal tot zoiets kwalijks in staat was. De meesten kenden hem als een dapper man. Hij had op Sumatra veel onrust laten neersabelen, maar wie sommige gebeurtenissen van dichtbij had gezien, had wel wat af te dingen op zijn dapperheid. Ik geloof dat hij zijn roem als krijgsman vooral te danken had aan zijn vermogen tweespalt te zaaien. Men zegt graag: het is waar dat Peter of Paul dit of dat is, maar ach, ... zo is hij nu eenmaal! En nooit wordt iemand zo geprezen

dan wanneer hij een bijzonder gebrek heeft. Jij, Verbrugge, bent alle dagen dronken.'

'Ik?', vroeg Verbrugge, die een toonbeeld was van matigheid.

'Ja, ik maak je nu dronken, elke dag! Je laat je zo ver gaan dat Duclari's avonds in de galerij over je struikelt. Dat zal hij niet fijn vinden, maar tegelijk zal hij zich iets goeds van jou herinneren dat hem vroeger niet was opgevallen. En als ik dan kom, en ik vind je daar zo horizontaal uitgestrekt, dan zal hij zijn hand op mijn arm leggen en uitroepen: ach, verder is hij echt een beste brave jongen!'

'Dat zeg ik toch altijd al van Verbrugge!', riep Duclari, 'ook al staat hij verticaal.'

'Ja, maar niet zo fel en met die overtuiging! Men hoort vaak zeggen: die man zou heel wat zijn als hij niet zo wild leefde, maar ... En dan volgt er een betoog dat hij een wild leven leidt en dus niemand is. Ik denk dat ik kan verklaren hoe dat komt. Ook van de doden hoort men als regel niets dan goeds. De oorzaak zal wel zijn dat zij niemand dwarszitten. Alle mensen zijn min of meer elkaars concurrenten. Wij zouden graag de meerdere zijn van alles en iedereen. Maar dat zeggen we niet, want dat druist in tegen goed fatsoen en eigenbelang. Al snel zou niemand ons nog geloven, ook al beweerden wij iets dat waar is. We moeten dus een omweg kiezen. Als jij, Duclari, zegt: de luitenant Slobkous is een goede soldaat, hij is echt een goede soldaat, ik kan je niet vaak genoeg zeggen wat een goede soldaat de luitenant Slobkous is, maar een theoreticus is hij niet. Heb je niet wel eens zoiets gezegd, Duclari?'

'Ik ken helemaal geen luitenant Slobkous!'

'Goed, verzin er dan een, en zeg dan zoiets over hem.'

'Goed, ik verzin een Slobkous, en ik zeg het.'

'Weet je wat je nu hebt gezegd? Je hebt gezegd dat jij, Duclari, zelf een groot theoreticus bent. En ik ben geen haar beter dan jij. Geloof me, we zijn onrechtvaardig tegenover iemand die iets niet goed kan, want de goeden onder ons staan zeer dichtbij de slechten! Stel, we hanteren een schaal van nul tot en met honderd en we zeggen dat een *goed* iemand op nul staat en een *slecht* iemand op honderd. Waar staan wij dan zelf? Wij, die dobberen

tussen achten negenennegentig, wij roepen *haro!* (foei!) over iemand die op honderdenéén staat! Ik geloof dat velen de honderd niet bereiken bij gebrek aan goede eigenschappen, zoals de moed om zichzelf te zijn.'

'Waar sta ik, Max?'

'Ik heb een loep nodig om dat exact te zien, Tine.'

'Ik protesteer!', riep Verbrugge, 'nee, mevrouw, niet omdat u vlakbij de nul zou staan! Maar er zijn ambtenaren geschorst, er is een kind zoek, er wordt een generaal beschuldigd, laat het hoedgerecht maar komen!'

'Tine, zorg toch dat er een volgende keer wat te eten en te drinken in huis is! Nee, Verbrugge, je krijgt het hoedgerecht niet voordat ik nog een beetje heb rondgereden op mijn stokpaardje over tegenstellingen. Ik zei dat elk mens in zijn medemens een concurrent ziet. Men mag niet altijd kritiek hebben, dat zou opvallen! Daarom noemen wij graag eerst een goede eigenschap om een slechte te kunnen noemen. Als iemand tegen mij klaagt, omdat ik zou hebben gezegd: zijn dochter is mooi, maar hij is een dief, dan zeg ik terug: hoe kun je daarover nu boos zijn, ik heb toch gezegd dat je dochter een lief meisje is! Zie je, zo schiet je twee keer raak! Stel nu, wij zijn beiden kruideniers. Ik pak de klanten van jou af, omdat ik praatjes rondstrooi dat jij een dief bent, waardoor de mensen geen rozijnen meer bij jou willen kopen. Tegelijkertijd zeggen mensen dan over mij dat ik een goed mens ben, omdat ik de dochter prijs van een concurrent.'

'Nee, zo erg is het niet', zei Duclari, 'dat voorbeeld is te sterk!'

'Dat denk je, omdat ik de vergelijking wat scherp heb gesteld. We moeten ons de woorden *hij is een dief* enigszins omzwachteld voorstellen. Maar de strekking van de vergelijking blijft waar. Wanneer we iets positiefs over iemand zeggen, dan doen we er graag iets negatiefs bij, om die persoon niet boven onszelf te laten uitsteken: zo'n dichter zou men bewonderen, maar hij slaat zijn vrouw! Zodra wij moeten erkennen dat iemand het verdient op een voetstuk te worden geplaatst, zodra wij zijn aanspraken daarop niet langer kunnen ontkennen zonder door te gaan voor onkundig, gevoelloos of jaloers, dan zeggen we met tegenzin: goed, zet hem erop! Maar terwijl wij bezig zijn hem op dat voetstuk te hijsen, en hijzelf nog denkt dat wij hem geweldig vinden, hebben we de lus al in de lasso gemaakt

om hem bij de eerste de beste gelegenheid naar beneden te trekken. Hoe vaker mensen van hun voetstuk worden getrokken, hoe groter de kans voor anderen wordt om óók eens op een voetstuk terecht te komen, en dit is zó waar dat wij uit gewoonte en als oefening — zoals een jager die op kraaien schiet en die toch laat liggen — zelf ook graag standbeelden omverhalen.

Ik wil maar zeggen dat ik er zeker van ben dat veel mensen nooit op het idee zouden zijn gekomen generaal Vandamme dapper te noemen als ze daaraan niet hadden kunnen toevoegen: maar zijn integriteit! En ook dat velen, die zelf evenmin perfect waren, deze kwalijke reputatie zouden negeren wanneer ze zelf geen angst hadden voor zijn dapperheid.

Eén eigenschap bezat hij in hoge mate: wilskracht. Wat hij van plan was, móest gebeuren, en dat gebeurde dan ook. Maar zie je wel dat ik weer onmiddellijk een tegenstelling creëer?

De assistent-resident van Padang had een rapport opgesteld dat gunstig was voor die geschorste controleur, wiens schorsing hierdoor onrechtvaardig leek. De Padangse praatjes gingen door: men sprak nog altijd over het verdwenen kind. De assistent-resident voelde zich opnieuw geroepen de zaak te onderzoeken, maar voordat hij iets had opgehelderd, ontving hij een besluit van de gouverneur van Sumatra's Westkust dat hij zelf was geschorst 'wegens oneerlijkheid in de uitoefening van zijn ambt'. Zogenaamd had hij, uit vriendschap of medelijden en tegen beter weten in, de zaak van die controleur vals voorgesteld.

Ik heb de stukken over deze zaak niet gelezen, maar ik weet dat de assistent-resident niets met de controleur te maken had, wat al blijkt uit het feit dat men juist hem had gekozen om die zaak te laten onderzoeken. Verder weet ik dat hij een eerbiedwaardig persoon was, en dat ook de regering hem waardeerde, wat blijkt uit het vernietigen van de schorsing, nadat de zaak door een externe deskundige was onderzocht. Ook de controleur heeft later eerherstel gekregen. Het was hun schorsing die mij inspireerde tot het schrijven van een gedichtje, dat ik op de ontbijttafel van de generaal liet neerleggen door iemand die toen bij hem, en vroeger bij mij, in dienst was.

Het wandelend schorsbesluit dat schorsend ons regeert,
Jan Schors-al, gouverneur, de weerwolf onzer dagen,
Had zijn geweten zelf met vreugd gesuspendeerd,
Als het niet voor lange tijd finaal al was ontslagen.'

'Neem me niet kwalijk, mijnheer Havelaar, ik vind dat ongepast', zei Duclari.

'Ik ook, maar ik moest toch iets doen! Je moet weten dat ik geen geld had, niets verdiende, en elke dag bang was te sterven van ellende. Ik had geen werk in Padang, en bovendien: ik had de generaal geschreven dat hij verantwoordelijk was wanneer ik omkwam van de honger, en dat ik van niemand hulp zou aannemen. Ik kende mensen in de binnenlanden, die hadden gehoord hoe slecht het met mij ging en die mij uitnodigden bij hen te komen, maar de generaal gaf mij daarvoor geen paspoort. Naar Java vertrekken mocht ik ook niet. Overal elders had ik mezelf kunnen redden, en misschien ook daar, als men niet zo bang was geweest voor de machtige generaal. Het scheen zijn plan te zijn geweest mij te laten verhongeren. Dat heeft negen maanden geduurd!'

'En hoe heeft u zich zolang in leven gehouden? Of had de generaal véél kalkoenen?'

'O ja! Maar dat hielp me niet, een kalkoen stelen doe je maar één keer, nietwaar? Wat ik al die tijd deed? Ach, ik maakte gedichten, schreef komedies, enzovoort.'

'En was daarvoor in Padang rijst te koop?'

'Nee, die heb ik niet voor rijst geruild. Ik zeg liever niet hoe ik heb geleefd.'

Tine kneep hem in de hand, zij wist het.

'Ik heb een paar regels gelezen, die u in die dagen zou hebben geschreven op de achterkant van een rekening', zei Verbrugge.

'Ik weet waarop je doelt. Die regels schetsen mijn positie. Er bestond in die dagen een tijdschrift, *de Kopiist*, waarop ik was geabonneerd. Het stond onder beheer van de regering en daarom liepen de financiën van dit blad via de staatskas. Ik ontving een rekening van twintig gulden, die ik moest

betalen op het kantoor van de gouverneur. Maar ik had geen geld en leverde dus de rekening in, zodat die kon worden teruggestuurd naar Batavia. Ik maakte daarbij van de gelegenheid gebruik achterop dat stuk papier te protesteren tegen mijn armoede:

Vingt florins... quel trésor! Adieu, littérature,
Adieu, Copiste, adieu! Trop malheureux destin:
Je meurs de faim, de froid, d'ennui et de chagrin,
Vingt florins font pour moi deux mois de nourriture!
Si j'avais vingt florins je serais mieux chaussé,
Mieux nourri, mieux logé, j'en ferais bonne chère...
Il faut vivre avant tout, soit vie de misère:
Le crime fait la honte, et non la pauvreté!

Maar toen ik later in Batavia bij de redactie van *de Kopiist* mijn twintig gulden kwam brengen, had ik daar geen rekening openstaan. Het schijnt dat de generaal dat geld voor mij heeft betaald, om niet gedwongen te zijn die onbetaalde rekening met dat gedicht terug te sturen naar Batavia.'

'Maar wat deed hij nadat u die kalkoen had gestolen? Het was toch diefstal! En na dat gedichtje?'

'Hij strafte me vreselijk! Als hij mij daarvoor terecht had laten staan als schuldig aan oneerbiedig gedrag tegenover de gouverneur van Sumatra's Westkust, wat in die dagen met een beetje goede wil was uit te leggen als poging tot ondermijning van het Nederlands gezag, en aanzetten tot opstand, of als diefstal op de publieke weg, dan zou hij hebben getoond dat hij een goedhartig mens was. Maar nee, hij strafte me zwaarder, akelig zwaar! De man die op de kalkoenen moest passen, gaf hij opdracht voortaan niet meer langs mijn huis te gaan. En mijn gedichtje, ach, dat is nog erger! Hij zei niets, en hij deed niets! Kijk, dit was wreed! Hij gunde me geen greintje martelaarschap, ik werd niet belangrijk dankzij vervolging, en ik mocht niet ongelukkig zijn door mijn geestigheid! Ja, heren, het was om voor eeuwig te walgen van gedichten en kalkoenen! Bij zo weinig aanmoediging dooft de vlam van het genie, tot de allerlaatste vonk.'

Het huis van de assistent-resident van Lebak.

DE TIENDE HOOFDSTUK

Max Havelaar vertelt over een conflict dat hij eerder had in Indië. Zijn nieuwe huis, het erf en directe omgeving worden uitvoerig beschreven. Een catastrofe dreigt zich te voltrekken. Maar welke?

‘En mogen wij nu weten waarom u eigenlijk werd geschorst?’, vroeg Duclari.

‘Jazeker! Ik zal jullie de ware toedracht vertellen, die ik deels ook kan bewijzen. Je zult zien dat ik niet zomaar wat deed om dat vermiste kind op te sporen, en dat ik de praatjes van Padang niet zomaar langs me liet afglijden. Mijn optreden zal geloofwaardig overkomen als ik vertel over onze dappere generaal en mijn rol in deze zaak.

Er zaten fouten in mijn boekhouding in Natal. Je weet dat die altijd op een tekort uitloopen. Nooit heeft iemand door slordigheid geld over. De kassier in Padang, die een goede vriend van mij was, beweerde dat er een tekort van duizenden guldens was. Maar al die tijd dat ik in Natal was, had niemand mij daarvoor gewaarschuwd. Opeens werd ik overgeplaatst naar de Padangse bovenlanden. Je weet, Verbrugge, dat een baan daar aangenamer is dan in de hoofdstad. Enkele maanden eerder was de gouverneur bij mij geweest — straks vertel ik waarom — en omdat ik meende mijn werk goed te hebben gedaan in Natal beschouwde ik de overplaatsing naar Padang als een promotie. Ik maakte de reis met een Frans schip, de Baobab uit Marseille, dat in Atjeh peper had ingeladen en in Natal gebrek aan drinkwater had.

Zodra ik in Padang aankwam, om van daar direct naar de binnenlanden te vertrekken, wilde ik de gouverneur bezoeken, zoals dat hoorde, maar ik

kreeg te horen dat hij me niet kon ontvangen, en ook dat ik mijn vertrek naar mijn nieuwe standplaats tot nader order moest uitstellen. Jullie begrijpen dat ik heel verbaasd was. Ik kende weinig mensen in Padang, maar via via hoorde ik dat de generaal mij niet goed gezind was. Ik voelde dat er storm op komst was, maar ik wist niet uit welke hoek de wind zou waaien. Ik had geld nodig, maar niemand was bereid mij iets te lenen. Ik bespeurde wantrouwen om mij heen en vroeg sommigen wat er aan de hand was. Uiteindelijk kwam ik te weten dat men fouten had ontdekt in mijn boekhouding in Natal, wat mij verdacht maakte. Dit verbaasde mij niet. Wel vond ik het vreemd dat de gouverneur me als oneerlijk bestempelde, terwijl hij wist dat ik mij voortdurend had moeten bezighouden met een ontevreden en opstandige bevolking, en dat hij mij zelf had geprezen om mijn kordate optreden. Niemand kon beter weten dan hij dat hier sprake was van overmacht.

Ik geef toe dat geldzaken belangrijk zijn, maar in dit geval had ik voorrang moeten geven aan andere zaken. Op zichzelf is het geen kleinigheid als mijn kas door slordigheid een tekort van enkele duizenden guldens zou hebben. Maar als dit geld ontbreekt door mijn gelukte pogingen een opstand te voorkomen, die de landstreek van Mandeling in vuur en vlam dreigde te zetten, dan valt het tekort daarbij in het niet. Ik zou het dan ook onredelijk hebben gevonden mij het kastekort uit eigen zak te laten terugbetalen. Tegelijk zou ik hiermee vrede hebben gehad, anders zou men misschien voor anderen de deur naar oneerlijkheid te wijd hebben opengezet.

Na dagen wachten ontving ik van de secretaris van de gouverneur een brief, waarin hij me meldde dat ik van fraude werd verdacht, onder vermelding van allerlei zogenaamde fouten in mijn boekhouding. Enkele daarvan kon ik direct weerleggen. Voor andere had ik documenten nodig. Ik zou moeten terugkeren naar Natal om de verklaring van de gevonden kasverschillen te onderzoeken, en waarschijnlijk zou ik daar alles hebben kunnen ophelderen. Maar de generaal wilde mij niet naar Natal laten vertrekken. Dit wekte mijn argwaan. Waarom was ik onverwachts uit Natal overgeplaatst, terwijl ik werd verdacht van fraude? En waarom kreeg ik dit

pas te horen toen ik ver van de plek was waar ik mij had kunnen verdedigen?

Zijdelings hoorde ik dat de generaal zo kwaad op me was omdat ik hem in Natal zou hebben gedwarsboomd. Toen ging er bij mij een licht op. Ja, ik had hem tegengewerkt, maar in de naïeve veronderstelling dat hij mij daarom zou waarderen! Bij zijn vertrek had niets erop gewezen dat hij kwaad op me was. Dom genoeg had ik de promotie naar Padang opgevat als bewijs dat hij mijn tegenspel had gewaardeerd. Jullie zullen zien hoe slecht ik hem toen kende.

Maar zodra ik hoorde dat dit de oorzaak was van de scherpe beoordeling van mijn boekhouding had ik er vrede mee. Ik beantwoordde de kritiekpunten zo goed ik kon en ik eindigde mijn brief — ik bezit daarvan nog een kopie — met de woorden:

“Ik heb de kritiek op mijn administratie zo goed mogelijk weerlegd, zonder archief of naspeuring ter plaatse. Ik verzoek u mij nader onderzoek te besparen. Ik ben jong, en ik sta machteloos tegenover uw autoriteit, hoewel mijn principes mij ingeven zo nodig daartegen op te staan, want ik blijf trots op mijn morele onafhankelijkheid, trots op mijn eer.”

De volgende dag werd ik geschorst wegens “boekhoudfraude”. De officier van justitie kreeg opdracht mij te vervolgen.

En zo stond ik daar dus in Padang, amper drieëntwintig jaar oud. Een eerloze toekomst staaarde mij aan! Ik kreeg het advies mij te beroepen op mijn jonge leeftijd: ik was nog minderjarig toen ik de vergrijpen zou hebben gepleegd. Maar dat wilde ik niet. Ik had immers al te veel gedacht en geleden, en ik durf te zeggen: ik had al zoveel professionele ervaring opgedaan dat ik me niet wilde verschuilen achter mijn jeugd. Uit het zojuist aangehaalde slot van mijn brief ziet u dat ik niet wilde worden behandeld als een kind — ik, die in Natal tegenover de generaal mijn plicht had gedaan als een man. En ook kunt u in die brief zien hoe ongegrond de beschuldiging was die men tegen mij uitte. Echt, wie schuldig is aan misdrijven schrijft anders!

Men nam mij niet gevangen, en dat had toch echt moeten gebeuren als die criminele verdenking serieus was geweest. Een gevangene moet men

immers onderhouden en voedsel geven. Omdat ik Padang niet kon verlaten, was ik in feite toch al een gevangene, maar dan een gevangene zonder onderdak en zonder brood. Ik had herhaaldelijk aan de generaal geschreven dat hij mijn vertrek uit Padang niet mocht tegenhouden, omdat geen enkele misdaad mocht worden bestraft met hongerlijden.

Negen maanden wist de generaal mij in Padang te laten wachten, totdat de rechtbank, die blijkbaar in verlegenheid was gebracht, zich onbevoegd verklaarde de aanklacht te behandelen zonder machtiging van het gezag in Batavia. Eindelijk kwam toen van hogerhand de opdracht mij naar Batavia te laten vertrekken.

Toen ik een paar jaar later wat geld had — beste Tine, jij had het mij gegeven! — betaalde ik enkele duizenden guldens om de Natalse kasrekeningen van 1842 en 1843 in orde te brengen. Toen zei iemand die deel uitmaakte van het bestuur van Nederlands-Indië tegen mij: “Dat had ik in uw plaats niet gedaan. Ik zou een lening op de eeuwigheid hebben afgesloten.” Zo gaan die dingen!

Havelaar wilde net beginnen met het verhaal dat zijn gasten van hem verwachtten, en dat zou ophelderen hoe en waarom hij generaal Vandamme in Natal had gedwarsboomd, toen mevrouw Slotering zich in de voorgalerij van haar woning vertoonde. Ze wenkte de politieman die naast Havelaars huis op een bank zat. Deze ging naar haar toe, en riep daarna iets naar een man die zojuist het erf was opgelopen, waarschijnlijk om naar de keuken te gaan die achter het huis lag. Ons gezelschap zou hierop waarschijnlijk niet hebben gelet wanneer Tine niet die middag aan tafel had gezegd dat mevrouw Slotering zo schuw was, en scherp in de gaten hield wie het erf opkwam. Men zag de man, die door de politieman was geroepen, naar haar toe gaan, en het leek alsof zij hem een verhoor afnam dat niet in zijn voordeel afliep. Althans, hij keerde zich om en vertrok weer.

‘Jammer’, zei Tine, ‘dat was misschien iemand die kippen te koop had, of groente. Ik heb nog niets in huis.’

‘Dan kun je iemand inkopen laten doen’, antwoordde Havelaar. ‘Slotering was vroeger de hoogste in rang hier, en hoe weinig een assistent-resident

ook voorstelt, in zijn afdeling is hij een kleine koning. Zijn weduwe is nog niet gewend aan de onttroning. We moesten maar doen alsof we dit niet hebben gezien.'

Een uitweiding is hier nodig, en zelfs wil ik eens uitweiden over uitweidingen. Het is voor een schrijver soms niet eenvoudig langs de klippen te zeilen van te veel of te weinig. Het probleem wordt groter als men situaties beschrijft die de lezer op onbekend terrein brengen. Dat is dubbel zo moeilijk voor iemand die Indië tot onderwerp van zijn verhaal heeft genomen. Een schrijver die Europese toestanden behandelt, kan veel zaken als bekend veronderstellen. Wie schrijft over Indië moet zich steeds afvragen of de niet-Indische lezer hem goed begrijpt. Voor de Europese lezer, die zich mevrouw Slotering voorstelt als iemand die 'logeert' bij de Havelaars, moet het onbegrijpelijk zijn dat zij niet aanwezig was bij het gezelschap dat koffie drinkt in de voorgalerij. Ik heb al gezegd dat zij een afzonderlijk huis bewoonde, maar voor het juiste begrip hiervan en latere gebeurtenissen is het noodzakelijk dat ik Havelaars huis en erf nader beschrijf.

De beschuldiging die vaak klinkt tegen een schrijver, dat hij misbruik maakt van het geduld van zijn lezers door te veel bladzijden aan plaatsbeschrijvingen te wijden, vind ik ongegrond. Om vast te stellen of deze kritiek terecht is, zou men zich de vraag moeten stellen: was deze beschrijving nodig voor een goed begrip van wat de schrijver te vertellen had? Zo ja, dan mag hij van u verwachten dat u moeite doet te lezen wat hij met moeite schreef. Zo nee, dan gooit u het boek weg. Maar vergeet intussen niet dat een vroegtijdig oordeel van de lezer dikwijls vals is, omdat hij vóór de ontknopung niet kan weten wat hij moet weten om de geleidelijke ontwikkeling van de catastrofe te begrijpen.

Wie alle overtolligheid verwerpt, moet beseffen dat hij dan vlucht in de romantische School, die sinds 1830 in Frankrijk heeft gebloeid. Die School — ik hoop en geloof dat ze is uitgebloeid — greep met volle hand in plassen bloed, en wierp daarmee grote klodders op het schilderij. Ze zijn veel makkelijker te schilderen, die ruwe strepen van rood en zwart, dan de

fijne penseelstreken die in de kelk van een lelie staan. Dáárom koos de romantiek meestal koningen tot helden van haar verhalen, liefst uit tijden dat volkeren nog onmondig waren. Zie, de droefheid van de koning op het doek vertaald in volksgehuil. Zijn boosheid biedt de schrijver gelegenheid tot het doden van duizenden op het slagveld. Zijn fouten geven ruimte tot het schilderen van hongersnood en pest. Dit alles verschaft werk aan grove penselen! Als u niet bent getroffen door de stomme akeligheid van een lijk dat daar ligt, dan is er plaats in mijn verhaal voor een slachtoffer dat nog stuiptrekt en gilt! Hebt u niet gehuild bij de moeder die vruchteloos zoekt naar haar kind? Goed, ik toon u een andere moeder die haar kind ziet vierendelen! Bleef u ongevoelig bij de marteldood van die man? Ik vermenigvuldig uw gevoel honderd malen door negenennegentig andere mannen te laten martelen naast hem! Bent u afgestompt genoeg om niet te gruwen bij het zien van de soldaat die in een belegerde vesting uit honger zijn linkerarm verslindt?

Levensgenieter! Ik stel voor dat u het commando geeft: formeer een kring en eet de linkerarm van je rechter buurman op, kláár, áf!

Ja, zo gaat kunstenmakerij over in zotternij, wat ik hier terloops wilde bewijzen.

In die val zou men beslist lopen door te snel een schrijver te veroordelen die u geleidelijk wilde voorbereiden op zijn catastrofe, zonder zijn toevlucht te zoeken in schreeuwerige kleuren.

Maar het gevaar aan de andere kant is nog groter. U kijkt neer op de pogingen van de grove letterkunde die met ruwe wapenen op uw gevoel afstormt, maar als de schrijver in het andere uiterste vervalt, als hij afdwaalt van de hoofdzaak, dan is uw woede nog sterker, en terecht. Want dan heeft hij u verveling gebracht, en dat is onvergeeflijk.

Wanneer wij samen wandelen, en steeds verlaat u de weg, en u neemt mij mee naar het kreupelhout, alleen om de wandeling te rekken, dan vind ik dat vervelend. Ik zal niet snel nog een keer met u een wandeling maken. Maar als u mij daar een plant aanwijst die ik niet kende, of waaraan iets bijzonder te zien valt, als u mij van tijd tot tijd een bloem toont die ik graag

pluk en meedraag in mijn knoopsgat, dan vergeef ik dat afdwalen van de weg, ja, ik ben u er dankbaar voor.

Lezer, ik heb u in mijn verhaal dikwijls op de grote weg meegenomen, hoewel het mij moeite kostte niet af te buigen naar kreupelhout. Ik vreesde dat de wandeling u verdriet zou doen, omdat ik niet wist of u hield van de bloemen of planten die ik u wilde tonen. Toch laat ik u graag het pad zien dat we straks betreden. Daarom zal ik nu iets vertellen over Havelaars huis.

Men moet zich een huis in Indië niet voorstellen als een steenmassa van op elkaar gestapelde kamers en kamertjes, met de straat ervoor, rechts en links burens wier huisgoden tegen de onzen aanleunen, en een tuintje met drie bessenboompjes erachter. Huizen in Indië hebben geen verdieping. De Europese lezer zal dit vreemd vinden, want een eigenaardigheid van beschaving — of wat daarvoor doorgaat — is alles vreemd te vinden wat natuurlijk is. Wie zich als eerste de weelde kon veroorloven niet in één kamer te slapen met zijn koeien heeft de tweede kamer van zijn huis niet op, maar naast de eerste gezet, want gelijkvloers bouwen is eenvoudiger en biedt ook meer woongemak. Onze hoge huizen zijn geboren uit gebrek aan ruimte: we zoeken in de lucht wat op de grond ontbreekt, en zo is eigenlijk elk dienstmeisje dat 's avonds het raam van haar zolderkamertje dichtdoet een levend protest tegen overbevolking, al denkt zij zelf aan iets anders, mag ik hopen.

In landen waar beschaving en overbevolking het mensdom nog niet naar boven hebben geknepen door samenpersing beneden hebben de huizen dus geen verdieping, en dat van Havelaar vormde geen uitzondering op deze regel. Bij het binnentreden ... maar nee, ik wil niet vervallen in schilderachtigheid. Ziehier: een rechthoek, verdeeld in eenentwintig vakken — drie breed, zeven diep. We nummeren die vakken, te beginnen in de linker bovenhoek, zodat vier onder één komt, vijf onder twee, enzovoorts.

De eerste drie nummers vormen samen de voorgalerij, die aan drie kanten open is, met een dak dat aan de voorkant op zuilen rust. Van daar komt men in de binnengalerij die de drie volgende vakken beslaat. De vakken 7, 9, 10, 12, 13, 15, 16 en 18 zijn kamers, waarvan de meeste door deuren met elkaar in verbinding staan. De drie hoogste nummers vormen de

open achtergalerij, en alle overige nummers zijn een gang. Ik ben trots op deze beschrijving.

Het is moeilijk de Nederlandse lezer duidelijk te maken wat in Indië een 'erf' is. Het is daar noch tuin, noch park, noch veld, noch bos. Het is iets daarvan, of alles samen, of niets van dit alles. Het is de grond rondom het huis. Sommige erven bevatten bos en tuin en weiland, en doen aan een park denken. Andere zijn bloementuinen. Elders is het hele erf één groot grasveld.

Havelaars erf was heel groot, men kon het aan één kant oneindig noemen, omdat het aan een ravijn grensde dat zich uitstrekt tot aan de oevers van de Ciujung, de rivier die Rangkasbitung in een van haar vele bochten omsluit. Het viel moeilijk te bepalen waar het erf van de woning ophield, want soms trok de rivier haar oevers terug en dan weer vulde het ravijn zich tot dichtbij het huis van de assistent-resident.

Dit ravijn was dan ook altijd een doorn in het oog van mevrouw Slotering geweest. Razendsnel groeiden er planten en kreupelhout op het rivierslib, wat het moeilijk maakte de directe omgeving van het huis niet te laten dichtgroeien. Het groen trok allerlei insecten aan, die 's avonds zo massaal rondom de lamp vlogen dat lezen en schrijven onmogelijk werd. Bovendien hielden zich in dat kreupelhout tal van slangen en ander ongedierte op, dat niet alleen het ravijn bevolkte, maar ook in de tuin bij het huis was te vinden, of in het grasveld op het voorplein.

Dit plein lag recht vooruit als men in de buitengalerij met de rug naar het huis stond. Links daarvan lag het gebouw met de kantoren en de vergaderzaal, waar Havelaar die morgen de hoofden had toegesproken, en daarachter liepen het ravijn en de rivier. Tegenover de kantoren stond de oude woning van de assistent-resident, die nu tijdelijk door mevrouw Slotering werd bewoond. De toegang van de grote weg tot het erf voerde langs twee paden aan beide zijden van het grasveld. Iedereen die het erf betrad om naar de keuken of de stallen achter het hoofdhuis te gaan, moest de kantoren of de woning van mevrouw Slotering passeren. Naast en achter

het hoofdgebouw lag de grote tuin waarover Tine zo blij was, dankzij de vele bloemen die ze daar vond, en vooral omdat kleine Max daar kon spelen.

Havelaar had zich bij mevrouw Slotering laten verontschuldigen dat hij haar nog niet had bezocht. Hij nam zich voor dat de volgende dag te doen. Tine was al bij haar geweest en had kennismemaakt. We hoorden al dat de dame een zogenaamd 'inlands kind' was, en dat zij niets anders dan de Maleise taal sprak. Ze had gezegd dat zij voor zichzelf wilde zorgen, wat Tine aanvaardde. En niet uit ongastvrijheid, maar vooral uit vrees dat zij, zo kort na haar aankomst in Lebak, niet zo goed voor mevrouw Slotering zou kunnen zorgen als wenselijk was voor deze dame die in bijzondere omstandigheden verkeerde. Vreemd was het wel dat ze niet alleen had geweigerd deel te nemen aan de gemeenschappelijke maaltijden, maar ook dat zij zelfs geen gebruik maakte van het aanbod haar maaltijden te laten klaarmaken in de keuken van Havelaars huis. 'Deze bescheidenheid', zei Tine, 'was wat overdreven, want de keuken was groot genoeg.'

De kinderen van Eduard en Tine Douwes Dekker: Nonni (1857) en Edu (1854).

VEERTIENDE HOOFDSTUK

Ernest Stern laat eerst Havelaar vertellen hoe hij op een ander eiland, Sumatra, een conflict heeft gehad met generaal Vandamme. Daarna geeft hij talloze voorbeelden van machtsmisbruik en wanbestuur in Nederlands-Indië. De toon van de verhalen wordt steeds feller.

‘Jullie weten’, begon Havelaar, ‘hoe de Nederlandse bezittingen van westelijk Sumatra grenzen aan de onafhankelijke Indische vorstendommen in de noordhoek. Atjeh is hiervan de belangrijkste. Het gerucht gaat dat Nederland in 1824 een geheime afspraak met de Engelsen heeft gemaakt om de Singkelrivier niet over te steken. Generaal Vandamme, die zijn gebied zo ver mogelijk wilde uitbreiden en zich gedroeg alsof hij Napoleon was, stuitte in die richting dus op een barrière.

Ik geloof zeker dat die geheime afspraak bestaat, omdat het anders vreemd zou zijn dat de provincies van de *Raja* (vorsten) van Terumon en Analabu, met hun rijke peperhandel, niet al lang onder Nederlands bewind waren gebracht. U weet hoe makkelijk het is een smoes te bedenken om zulke landjes de oorlog te verklaren en ze te veroveren.

Vandamme richtte zijn veroveraarsblikken dus niet noord- maar oostwaarts. De landstreken Mandeling en Angkola waren weliswaar nog niet helemaal gezuiverd van Atjese invloed, maar Atjeeërs waren er toch niet meer. De generaal nam daarmee geen genoegen. Hij breidde zijn gezag uit tot aan de oostkust. Nederlandse ambtenaren en legereenheden werden gestuurd naar de plaatsen Bila en Pertibi, die later weer zijn ontruimd, zoals je weet, Verbrugge.

Op een dag arriveerde een vertegenwoordiger van de Nederlands regering op Sumatra, die deze uitbreiding afkeurde, vooral ook omdat de strijd duur zou zijn. Generaal Vandamme wierp tegen dat die uitbreiding helemaal niets extra's kostte, omdat voor de nieuwe legereenheden toch al geld was uitgetrokken. Bovendien, meende hij, kon hij de nieuwbezette gebieden eenvoudig onder controle houden dankzij de steun en trouw van Yang di Pertuan, het voornaamste hoofd in dit gebied.

Met tegenzin gaf de vertegenwoordiger van de regering toestemming, na herhaalde bevestiging van de generaal dat hij persoonlijk garant stond voor de steun van Yang di Pertuan. Maar al snel dook een probleem op. De assistent-resident in dit gebied kreeg een conflict met Yang di Pertuan.

Op een dag verspreidde zich het gerucht dat Yang di Pertuan een complot had gesmeed om een opstand te ontketenen en alle Europeanen te vermoorden. Ik weet niet of deze samenzwering echt heeft bestaan, maar er waren verklaringen dat Yang di Pertuan met de hoofden van zijn gebied had vergaderd in een heilig bos, waarin zij zouden hebben gezworen niet te rusten voordat het gezag van de "christenhonden" was vernietigd. Het spreekt vanzelf dat hij hiervoor een teken uit de hemel had gekregen. U weet dat dit bij zulke gelegenheden nooit uitblijft.

Ik heb hierover verklaringen van getuigen gelezen, maar jullie begrijpen dat die niet zomaar geloofwaardig zijn. Zéker is wel dat Yang di Pertuan, met zijn islamitische temperament, tot zoiets in staat kan zijn geweest. Hij was, met zijn gehele bevolking, nog maar sinds kort tot de islam overgegaan, en nieuwbekeerden zijn meestal fanatiek.

Het gevolg van de aanklachten was dat Yang di Pertuan werd beschuldigd van hoogverraad. Hij werd opgepakt en zat korte tijd gevangen in het fort van Natal. Daarna werd hij als gevangene per schip naar Padang overgebracht. Groot was zijn verbazing toen hij bij aankomst in Padang hoorde dat hij een vrij man was. En dat niet alleen. Het rijtuig van generaal Vandamme wachtte hem op, en hij kreeg een hartelijke ontvangst en onderdak in diens huis. Nooit eerder was een van hoogverraad beschuldigde aangenamer verrast.

Korte tijd later werd de assistent-resident in het gebied van Yang di Pertuan geschorst, wegens verdenkingen waarvan ik de achtergrond verder niet ken. Yang di Pertuan daarentegen keerde naar huis terug, zonder het gevoel dat zijn onschuld was bewezen, maar met de trots van iemand die zichzelf per definitie boven iedere verdenking verheven voelde.

Als de beschuldigingen tegen hem vals waren geweest, dan had dit op zichzelf al een onderzoek vereist, om de valse getuigen te straffen. Maar het schijnt dat generaal Vandamme zijn redenen had dit onderzoek niet te laten uitvoeren. Ik weet vrijwel zeker dat de belastende getuigenverklaringen ook nooit onder de aandacht van het bestuur in Batavia zijn gebracht.

Kort na de terugkeer van Yang di Pertuan arriveerde ik in Natal om hier het bestuur over te nemen. Mijn voorganger vertelde me natuurlijk wat er kortgeleden in het gebied van Yang di Pertuan was gebeurd. Noch hij, noch ik wist op dat ogenblik dat het een slag in het gezicht van de generaal zou zijn geweest als Yang di Pertuan naar Batavia was overgebracht, en dat hij een aanklacht wegens hoogverraad tegen hem wilde tegenhouden. Dit was voor de generaal des te belangrijker, omdat de zojuist genoemde vertegenwoordiger van de regering inmiddels zelf gouverneur-generaal was geworden. Hij zou de generaal hoogstwaarschijnlijk uit zijn gebied hebben teruggeroepen, uit kwaadheid over het ontorechte vertrouwen in Yang di Pertuan.

Het is volstrekt onduidelijk wat de generaal mag hebben bewogen om de zware aanklachten tegen Yang di Pertuan niet eens te laten onderzoeken, vertelde mijn voorganger, maar de kwestie was hiermee nog niet voorbij. En hij toonde mij een vonnis met de straf van een zekere Si Pamaga, die was veroordeeld tot twintig jaar dwangarbeid wegens poging tot moord op de regent van Natal.

Lees het proces-verbaal van de rechtszaak eens, zei mijn voorganger, en oordeel dan zelf of Yang di Pertuan terecht wordt aangeklaagd wegens hoogverraad! Ik las het vonnis. Volgens de verklaringen van getuigen en “de bekentenis van de beklaagde” was Si Pamaga ingehuurd door Yang di Pertuan om de regent van Natal en diens pleegvader Sutan Salim te vermoorden.

Si Pamaga was naar het huis van de regent gegaan en had hem te spreken gevraagd. Hij werd in een kamer gelaten, waar de regent korte tijd later binnentrad. Met zijn dolk stormde Si Pamaga af op de regent, maar deze sprong door een raam en ontliet de moordaanslag. Si Pamaga sloeg op de vlucht en verschool zich in het bos, waar de Natalse politie hem enkele dagen later oppakte.

“Op de vraag wat hem tot deze moordaanslag had gebracht, antwoordde de beschuldigde dat hij was omgekocht door Yang di Pertuan.” Is dit duidelijk of niet, vroeg mijn voorganger. Si Pamaga is nu als dwangarbeider onderweg naar Java. Met hem arriveert dan ook het dossier met de processtukken in Batavia, en dan zal men daar zien wat hier in Natal is gebeurd. De generaal kan het vonnis niet vernietigen, ook al wilde hij.

Ik nam het bestuur van Natal over en mijn voorganger vertrok. Na enige tijd ontving ik bericht dat de generaal met een oorlogsschip naar het noorden kwam, en ook Natal zou bezoeken. Bij aankomst stormde hij direct met een groot gezelschap mijn huis binnen, en eiste inzage van de oorspronkelijke processtukken over “de arme Si Pamaga die zo vreselijk was mishandeld”.

Ik kreeg opdracht de regent van Natal en diens pleegvader Sutan Salim gevangen te nemen. Aangezien de jonge regent bij de bevolking zeer geliefd was, en we slechts weinig militairen in het fort hadden, vroeg ik de generaal hem op vrije voeten te mogen laten, wat me werd toegestaan. Maar Sutan Salim moest ik laten opsluiten. Onder de bevolking van Natal heerste grote woede. Van tijd tot tijd ging ik naar plekken om samenscholingen van opgewonden volk te kalmeren.

In grote haast vormde generaal Vandamme een onderzoeksraad, met daarin enkele van zijn adjudanten, de officier van justitie die hij uit Padang had meegenomen, en ik. Deze raad zou bestuderen hoe onder mijn voorganger het proces tegen Si Pamaga was gevoerd. Ik moest een groot aantal getuigen laten oproepen. De generaal, die natuurlijk voorzitter was, deed zelf de ondervragingen. De processen-verbaal werden geschreven door de officier van justitie. Maar omdat de officier nauwelijks Maleis verstond,

moesten de antwoorden van de getuigen voor hem worden vertaald, wat de generaal meestal zelf deed.

De wijze waarop de generaal zijn ondervragingen aanpakte, deed mij denken aan het kaartspel van een zekere keizer van Marokko die zijn tegenspeler toebeet: “Speel harten, of ik snij je de keel af.” Ook de vertalingen zoals hij die liet optekenen, lieten veel te wensen.

Uit de zittingen van deze onderzoeksraad zijn stukken voortgekomen die zogenaamd bewijzen dat Si Pamaga nooit van plan was geweest wie dan ook te vermoorden. Dat hij zijn vermeende opdrachtgever Yang di Pertuan nog nooit had gezien of gekend. Dat hij de regent van Natal niet had willen vermoorden. Dat de regent niet door een raam was gevlucht, enzovoorts!

Ik heb gezien hoe de generaal Vandamme zware druk heeft uitgeoefend om zowel Si Pamaga als Yang di Pertuan vrij te pleiten. Ik heb me hiertegen verzet, wat zo hoog is opgelopen dat ik enkele processtukken niet heb ondertekend. Dat is nu precies de zaak waarin ik de generaal zou hebben gedwarsboomd. Jullie begrijpen nu ook waarom ik onder die omstandigheden heb gevraagd om een mild oordeel over mijn financiële beheer en erop heb aangedrongen dat nader onderzoek mij bespaard zou blijven.

Maar generaal Vandamme wilde daar niets van weten. Onder de gevolgen van deze zaak heb ik dan ook veel geleden. O nee, Verbrugge, ik zie wat je wilt zeggen, spijt van mijn verzet tegen de generaal heb ik nooit gehad. Ik dacht dat de generaal overtuigd was van Si Pamaga's onschuld en een onschuldig slachtoffer wilde redden van een rechterlijke dwaling. Wel kwam ik met volle overtuiging in verzet tegen valsheid in geschrifte, maar ik was daarover niet zo verontwaardigd als ik zou zijn geweest wanneer ik had geweten dat dit hele optreden tot doel had de bewijzen te vernietigen die de politiek van de generaal in de weg stonden.'

'Hoe ging het verder met uw voorganger?', vroeg Verbrugge.

'Gelukkig voor hem was hij al naar Java vertrokken voordat de generaal in Padang terugkeerde. Hij schijnt zich bij het bestuur in Batavia te hebben

kunnen verantwoorden, althans hij is in dienst gebleven. De resident die het vonnis liet uitvoeren, werd ...'

'Geschorst?'

'Natuurlijk! Je ziet dat ik gelijk had toen ik in mijn gedichtje schreef dat de gouverneur schorsend regeerde.'

'En wat is er gebeurd met al die geschorste ambtenaren?'

'De schorsing van de ene na de andere is opgeheven. Enkelen hebben later zeer belangrijke functies gekregen.'

'Maar', vroeg Duclari, 'nu u toch aan het vertellen bent, mag ik dan vragen of het waar is dat u in Padang zo vaak hebt geduëlleerd?'

'Ja, heel vaak, en met reden. Ik heb al gezegd dat de meeste mensen op een buitenpost klakkeloos de instructies van een generaal volgen. Het personeel was mij dus overwegend vijandig gezind, en vaak leidde dit tot conflicten. Ik van mijn kant was snel geïrriteerd. Een niet beantwoorde groet, een schimpscheut over de dwaasheid van iemand die het wil opnemen tegen de generaal, een toespeling op mijn armoede, op mijn hongerlijden — dit alles maakte mij al snel razend.

Velen, vooral onder de officieren, wisten dat de generaal graag zag dat er werd geduëlleerd, en vooral met iemand die zo in ongenade was gevallen als ik. Misschien wekte men dus bewust mijn irritatie op. Duels waren er aan de orde van de dag, en meer dan eens streed ik tweemaal op een ochtend. Duelleren heeft iets aantrekkelijks, ik weet niet waarom. Jullie begrijpen dat ik nu zoiets niet meer zou doen.

Kom eens hier, Max! Nee, vang dat beestje niet, kom hier! Hoor eens, je moet nooit vlinders vangen. Dat arme dier heeft eerst lange tijd als rups op een boom rondgekropen, dat was geen vrolijk leven! Nu heeft het pas vleugeltjes gekregen, en wil het wat rondvliegen in de lucht, en zich vermaken, en het zoekt voedsel in de bloemen, en doet niemand kwaad. Kijk, is het niet veel aardiger het daar zo te zien rondfladderen?'

Zo kwam het gesprek van duellen op vlinders, op de liefde voor dieren, op veeziektes, op de Wet op de dierenbescherming, op het parlement waarin die wet werd aangenomen, op de republiek — op wat al niet!

Eindelijk stond Havelaar op. Hij verontschuldigde zich bij zijn gasten, omdat hij werk te doen had.

Toen de controleur hem de volgende morgen op zijn kantoor bezocht, wist hij niet dat de nieuwe assistent-resident de vorige dag na de gesprekken in de voorgalerij naar Parangkujang was gegaan, een district waar ernstige misstanden heersten, en pas die ochtend vroeg was teruggekeerd.

De lezer mag van mij aannemen dat Havelaar te beleefd was om aan zijn eigen tafel zo veel te praten als ik hem in de laatste hoofdstukken heb laten doen. Nu lijkt het alsof hij zijn plichten als gastheer verwaarloosde en zijn gasten niet aan het woord liet komen. Ik heb uit de vele artikelen die voor me liggen een greep gedaan, en ik had de tafelgesprekken nog veel langer kunnen laten duren, met minder moeite dan het afbreken hiervan me heeft gekost. Maar ik hoop dat ik voldoende heb verteld over Havelaars karakter en belevenissen en dat de lezer met belangstelling de lotgevallen zal meebeleven die hem en de zijnen wachtten in Rangkasbitung.

Het kleine gezin leidde een rustig leven. Havelaar was overdag vaak op pad, en bracht halve nachten door in zijn werkkamer. De verhouding tussen hem en de commandant van het kleine garnizoen was uitstekend, en ook in de vriendschappelijke omgang met de controleur was geen spoor te ontdekken van het standsverschil dat anders in Indië zo vaak het contact stijf en vervelend maakt. Havelaars hulpvaardige karakter kwam de regent goed van pas, waardoor hij goed overweg kon met zijn 'oudere broer'. Bovendien zorgde de liefalligheid van mevrouw Havelaar voor een goede sfeer in de omgang tussen de Europeanen en de inlandse hoofden. Uit de correspondentie met de resident in Serang bleek wederzijds respect, terwijl de bevelen van de resident stipt werden opgevolgd.

Tine's huishouding was al snel op orde. Na lang wachten waren de meubels uit Batavia aangekomen, er waren komkommers in zout ingemaakt, en als Max aan tafel iets vertelde, gebeurde dit voortaan niet meer uit gebrek aan eieren voor een omelet, hoewel de levenswijze van het kleine gezin toch altijd de sporen droeg van spaarzaamheid.

Mevrouw Slotering verliet zelden haar huis, en kwam slechts een enkele keer op de thee bij de familie Havelaar. Ze sprak weinig, en bleef altijd een

wakend oog houden op iedereen die het erf betrad. Men was gewend geraakt aan haar argwaan, en lette daarop al snel niet meer.

Voor Max en Tine was het een kleinigheid zich te schikken in de ontberingen op een binnenpost, ver van de grote weg. Omdat ter plaatse geen brood werd gebakken, at men geen brood. Men had het uit Serang kunnen laten komen, maar de kosten voor vervoer waren te hoog. Max wist even goed als ieder ander dat er veel manieren te bedenken waren om zonder betaling brood naar Rangkasbitung te laten brengen, maar onbetaalde arbeid, dat Indische kankergezwell, vond hij gruwelijk. Zo was er veel in Lebak dat gratis verkrijgbaar was door gezag, maar het was niet te koop voor een redelijke prijs. Onder die omstandigheden schikten Havelaar en zijn Tine zich graag in het gemis. Ze hadden wel andere ontberingen doorstaan! Had niet die arme vrouw maanden doorgebracht aan boord van een Arabisch schip, zonder scheepskooi, slapend aan dek en zonder enige andere beschutting tegen felle zon en zware regen dan een schamel tafeltje? Had ze niet op dat schip genoeg moeten nemen met een klein rantsoen van droge rijst en vuil water? En was ze niet onder die en vele andere moeilijke omstandigheden steeds tevreden geweest, als ze maar mocht samenzijn met haar Max?

Over één ding was ze verdrietig in Lebak: kleine Max kon niet in de tuin spelen, omdat daar zoveel slangen zaten. Toen ze dit merkte en zich hierover bij Havelaar beklaagde, loofde deze aan de bedienden een prijs uit voor elke slang die ze zouden vangen, maar al de eerste dagen betaalde hij zoveel prijzengeld dat hij zijn belofte moest intrekken, omdat hij dit niet langer kon betalen.

Kleine Max mocht voortaan het huis niet meer verlaten en was voor frisse lucht aangewezen op spelen in de voorgalerij. Desondanks bleef Tine angstig, vooral 's avonds, omdat slangen zich vaak in warme slaapkamers verbergen.

Slangen en ander ongedierte komen overal in Indië voor, maar in dichtbevolkte gebieden zijn ze natuurlijk zeldzamer dan in afgelegen plaatsen als Rangkasbitung. Toch zou het gezin veel minder last van slangen hebben gehad wanneer Havelaar zijn erf tot aan de rand van het ravijn

onkruidvrij had laten maken. Deze dieren verschuilen zich immers graag in het donker en houden niet van een opgeruimd en keurig gemaaid erf. Maar Havelaars erf was niet opgeruimd. Ik zal verklaren hoe dit komt, en dan meteen duidelijk maken hoe op grote schaal misbruik van de bevolking werd gemaakt bij het beheer van de Nederlands-Indische bezittingen.

De woningen van gezagvoerders in de binnenlanden staan op grond die aan de gemeenschap toebehoort, voor zover men van gemeenschappelijk bezit kan spreken in een land waar de regering zich alles toeëigent. Hun erven zouden door de welige tropische plantengroei al snel in een wildernis veranderen, maar toch ziet men zelden of nooit een erf dat slecht is onderhouden. Ja, vaak staat zelfs de reiziger versteld van het fraaie park dat een residentswoning omringt. Geen enkele beambte in de binnenlanden heeft voldoende inkomen om behoorlijk te betalen voor het noodzakelijk onderhoudswerk, terwijl zijn woning wel deftigheid en gezag moet uitstralen. Dit werpt de vraag op: hoe pakt hij dit dan aan?

Het antwoord ligt in het oproepen van arbeiders om herendiensten te verrichten. De regent die het verzoek ontvangt werklieden te sturen, zal hieraan direct voldoen. Hij weet maar al te goed dat een ambtenaar die zelf misbruik maakt van zijn gezag later niet snel een inlands hoofd zal bestraffen wanneer deze dezelfde fout begaat. En zo maakt het ene vergrijp de weg vrij voor het andere.

Nu moeten fouten van een gezagsdrager soms niet al te streng, en vooral niet met Europese maatstaven, worden beoordeeld. De bevolking is eraan gewend dat niet alles volgens de regels verloopt. Maar zodra de grens van die regels is overschreden, wordt het moeilijk een punt vast te stellen waarop deze overschrijding overgaat in misdadige willekeur. Het is dus zaak hierop alert te zijn, vooral omdat slechte voorbeelden snel navolging krijgen.

Een oud Aziatisch verhaal vertelt over een koning die zelfs geen korrel zout bij zijn eenvoudige maaltijd wilde gebruiken zonder deze te betalen, omdat dit volgens hem het begin was van onrecht dat uiteindelijk zijn hele rijk zou vernietigen. Zoals dijken aantonen dat het water in een land tot grote hoogte kan stijgen, zo valt aan te nemen dat er misstanden bestaan in een land waar zulke levenswijsheid wordt doorgegeven.

Het weinige personeel waarover Havelaar kon beschikken, was net voldoende om een klein deel van zijn erf, in de directe omgeving van de woning, vrij te houden van onkruid en kreupelhout. De rest was binnen enkele weken een complete wildernis. In een brief aan de resident vroeg Havelaar extra middelen voor onderhoud. Hij ontving een afwijzend antwoord, met daarbij de opmerking dat hij personen die een overtreding hadden begaan, mocht straffen met verplichte 'arbeid aan de publieke weg', waartoe hij dan zijn eigen erf kon aanwijzen. Havelaar wist dit wel, of althans het bestaan van dergelijke praktijken was hem bekend, maar nooit had hij van dit zogenaamde recht gebruik willen maken, noch in Rangkasbitung, noch op Ambon, noch in Manado, noch in Natal. Het stuitte hem tegen de borst zijn tuin te laten onderhouden als boete voor kleine vergrijpen. Vaak had hij zich afgevraagd hoe de regering wettelijke regels kon laten bestaan die een ambtenaar in de verleiding brachten de hoogte van een straf te laten afhangen van de grootte van zijn erf. Hij was ervan overtuigd dat een gestrafte nooit het eigenbelang van zijn rechter zou mogen dienen.

En zo kwam het dat kleine Max niet in de tuin mocht spelen, en dat Tine niet zoveel van de bloemen kon genieten als ze zich had voorgesteld op de dag van haar aankomst in Rangkasbitung.

Het waren kleine ongemakken, die geen invloed hadden op de stemming in het gezin, dat in alle opzichten een gelukkig leven leidde. Dit was dan ook niet de reden waarom Havelaar soms met een somber gezicht binnenkwam wanneer hij terugkeerde van een inspectietocht, of iemand had ontvangen die hem te spreken had gevraagd. We hebben uit zijn toespraak tot de hoofden van Lebak vernomen dat hij zijn plicht wilde doen en onrecht wilde bestrijden. In de weergave van de tafelgesprekken heeft de lezer, hoop ik, Havelaar leren kennen als iemand die snel ontdekte wat anderen graag verborgen hielden. Er was niet veel in Lebak dat aan zijn aandacht ontsnapte. Door zijn naspeuringen ter plekke en vooral ook door studie van archiefstukken was hem gebleken dat zijn landstreek echt in een allertreurigste toestand verkeerde.

In brieven en aantekeningen las hij dat zijn voorganger dezelfde opmerkingen had gemaakt. De correspondentie met de hoofden bevatte verwijt na verwijt, dreigement na dreigement, en deed zeer goed begrijpen waarom deze ambtenaar op het laatst zei dat hij zich rechtstreeks tot de regering zou wenden als aan de misstanden geen einde kwam.

Toen Verbrugge dit vertelde, antwoordde Havelaar dat zijn voorganger hieraan beslist verkeerd zou hebben gedaan, omdat de assistent-resident van Lebak in geen geval de resident van Bantam mocht passeren. Hij had erbij gezegd dat dit bovendien geen enkel effect zou hebben gehad, omdat de resident geen maatregelen zou treffen tegen afpersing.

Waarom liet zo'n hoge ambtenaar dit na, terwijl hij als hoofd van het hele gebied toch verantwoordelijk was voor de rechtshandhaving?

Al in Serang, toen Havelaar bij de resident logeerde, had hij over de misstanden in Lebak gesproken. De resident had hem geantwoord 'dat die overal wel min of meer voorkwamen'. Dit kon Havelaar niet ontkennen. Er bestaat geen land waar niets verkeerd gaat. Maar hij vond dat geen reden misstanden te laten voortbestaan als men die tegenkwam, vooral niet daar waar men uitdrukkelijk voor bestrijding daarvan was aangesteld. Ook zei Havelaar dat er in Lebak geen sprake was van incidenten, maar van machtsmisbruik op zeer grote schaal. De resident had hem daarop geantwoord 'dat in de afdeling Tjiringien, ook in mijn residentie, de toestand nog erger was'.

Men mag aannemen dat een resident geen rechtstreeks voordeel heeft van afpersing en uitbuiting van de bevolking. Dit roept de vraag op wat hem beweegt, in strijd met zijn eed en plicht, zulke misstanden te laten voortbestaan zonder deze aan de regering te melden. Wie hierover nadenkt, moet het toch vreemd vinden dat men zo makkelijk praat over misstanden, alsof men niet in staat of bevoegd is tot ingrijpen. Ik zal proberen de oorzaken hiervan te schetsen.

In het algemeen gesproken is het onaangenaam iemand een slecht bericht te brengen. Aan de boodschapper blijft altijd wel iets negatiefs kleven. Dit alleen al kan een reden zijn iets ongunstigs uit de weg te gaan. Nog sterker zal dit het geval zijn wanneer men niet alleen een negatieve

reactie kan verwachten, maar zelf ook als oorzaak wordt gezien van de misstand die men openbaar maakt.

Het bestuur van Nederlands-Indië schrijft 't liefst aan de regering in het moederland dat alles naar wens verloopt. De residenten melden dit graag aan de bewindvoerders in Batavia. De assistent-residenten, die zelf van hun controleurs bijna niets anders dan positieve berichten ontvangen, sturen op hun beurt ook liefst geen onaangename rapporten naar de residenten. In de officiële en schriftelijke behandeling van de bestuurszaken wordt aldus een gekunsteld optimisme geboren. Dit is niet alleen in tegenspraak met de waarheid, maar ook met de eigen mening van die optimisten zelf.

Ik zou veel voorbeelden kunnen geven uit rapporten die de gunstige toestand in een gebied beschrijven, terwijl de cijfers tegelijk het tegendeel beweren. Deze voorbeelden zouden lachwekkend zijn als ze niet zo ernstig waren. Het is verbazingwekkend te zien hoe in rapporten de grofste onwaarheden worden verkocht, terwijl de schrijver zelf alle wapens aanbiedt om die onwaarheden te bestrijden.

Ik zal me tot een enkel voorbeeld beperken, dat ik met vele zou kunnen uitbreiden. Een resident schrijft in zijn jaarverslag dat de bedrijvigheid, welvaart en handel in zijn gebied bloeien als nooit tevoren. Iets verderop zegt hij onvoldoende middelen te hebben om smokkel tegen te gaan. Hij voegt eraan toe dat de regering niet bang hoeft te zijn voor ontduiking van invoerrechten. 'Want', zegt hij, 'er wordt in mijn gebied weinig of niets heimelijk ingevoerd, omdat vrijwel niemand in staat is handel te drijven.'

Ik heb een verslag gelezen dat begon met de woorden: 'In het afgelopen jaar is de rust rustig gebleven.' Zulke formuleringen getuigen van een wel zeer rustige gerustheid op de reactie van de regering tegenover iedere rapporteur die haar behoedt voor onaangename berichten.

Als de bevolking niet toeneemt, is dat toe te schrijven aan onjuiste tellingen in vorige jaren. Als de belastingen niet stijgen, krijgt dat een positieve uitleg: dan moet een lage belastingaanslag de landbouw stimuleren, die zich juist nu sterk gaat ontwikkelen, en snel — mogelijk zodra de rapporteur is afgetreden — op wonderbaarlijke wijze vrucht moet afwerpen. Als er fouten waren gemaakt die niet langer verborgen konden

blijven, dan waren die het werk geweest van slechts enkele kwaadwillenden met wie al was afgerekend. Als hongersnood de bevolking had uitgedund, was dit een gevolg van mislukte oogst, van droogte, van regen, of zoiets, maar nooit van wanbestuur.

Er ligt een notitie voor mij van Havelaars voorganger, waarin deze het wegtrekken van mensen uit zijn district toeschrijft aan ‘verregaande uitbuiting’. Het waren aantekeningen van punten waarover hij wilde spreken met de resident. Maar tevergeefs zocht Havelaar in het archief naar het openbare rapport waarin zijn voorganger deze kwestie aankaartte.

Kortom, de officiële berichten van beambten aan het bestuur in Batavia, en dus ook de daarop gebaseerde rapporten aan de regering in het moederland, zijn voor het grootste en belangrijkste deel vals.

Ik weet dat dit een zware beschuldiging is, maar ik houd die staande, en ik voel me volledig in staat daarvoor de bewijzen te leveren. Zo nodig zal ik aantonen dat er vaak hongersnood heerste in streken die werden geroemd als toonbeeld van welvaart, en dat bij herhaling een bevolking die ‘rustig en tevreden’ werd genoemd op het punt stond in woede uit te barsten. Ik ben niet van plan deze bewijzen in dit boek te leveren, maar ik vertrouw erop dat de lezer van mij wil aannemen dat ze bestaan.

Voor dit moment beperk ik me tot nog een enkel voorbeeld van het belachelijke optimisme waarover ik zojuist sprak, een voorbeeld dat iedereen — of hij nu wel of niet bekend is met de gang van zaken in Indië — gemakkelijk kan begrijpen.

Iedere resident op Java doet elke maand verslag van de rijsttransporten. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen rijst die op het eiland blijft en rijst die voor overzee bestemd is. Wanneer men deze export buiten beschouwing laat en alleen kijkt naar de interne transporten op Java, dan leidt dit tot een opmerkelijke conclusie. De rijsttoogst blijkt zo overvloedig te zijn dat alle gebiedsdelen samen veel meer naar elkaar uitvoeren dan ze invoeren. De slotsom kan dus geen andere zijn dan dat er op Java méér rijst is dan er rijst is. Dat is nog eens welvaart!

Ik zwijg nu maar over de betrouwbaarheid van de regering die zulke cijfers accepteert en publiceert. Ik wil de lezer alleen wijzen op het bestaan

van deze valse boekhouding.

Europese en inlandse ambtenaren delen mee in de opbrengst van producten die in Europa worden verkocht. Dit heeft de rijstbouw op Java zodanig zwaar belast dat in sommige streken hongersnood heeft geheerst, die niet voor de ogen van de natie kon worden weggegoocheld.

Wat valt te verwachten van een bestuur dat alle feiten verdraait en slechte berichten ombuigt tot goede? Wat kan de bevolking verwachten die — zelf zachtaardig en volgzaam van aard — al vele jaren klaagt over onderdrukking en tegelijk de ene resident na de andere ziet vertrekken zonder dat de klachten serieus zijn genomen? Wanneer zal de onderdrukte ontevredenheid eindelijk overslaan in woede, in wanhoop, in razernij? Ligt er niet een opstand aan het einde van deze weg?

En waar zullen dan de ambtenaren zijn, die elkaar voortdurend opvolgden zonder ooit op het idee te zijn gekomen dat er iets hogers bestaat dan de 'gunst van de regering'? Iets hogers dan de 'tevredenheid van de gouverneur-generaal'? Waar zullen zij dan zijn, de flauweberichtenschrijvers, die met hun onwaarheden de ogen van het bestuur verblindden? Zullen zij, die nooit de moed hadden een krachtig woord op papier te zetten, naar de wapens grijpen om de Nederlandse bezittingen te behouden voor Nederland? Zullen zij van Nederland de schatten teruggeisen die nodig zijn om het oproer te dempen en de omwenteling te voorkomen? Zullen zij het leven teruggeven aan de duizenden die stierven door hun schuld?

Die ambtenaren, die controleurs en residenten dragen niet eens de zwaarste schuld. Het is de regering zelf die, als getroffen door onbegrijpelijke blindheid, het indienen van gunstige rapporten aanmoedigt, uitlokt en beloont. Dit geldt vooral voor gebieden waar sprake is geweest van onderdrukking van de bevolking door inlandse hoofden.

Velen menen dat de hoofden pracht en praal nodig hebben om de bevolking in hun greep te houden, waardoor de regering haar gezag kan handhaven. De hoofden zouden een veel hoger salaris nodig hebben, wanneer ze zichzelf niet op onwettige wijze bezittingen en arbeidskracht van het volk konden toeëigenen.

Kort en goed, de regering past zelden de bestaande regels toe die de Javanen zogenaamd beschermen tegen afpersing en roof. Meestal weet men wel wat vage, vaak uit de lucht gegrepen redenen te bedenken om de fouten van een regent of hoofd niet te bestraffen. In Indië valt dan ook vaak te horen dat de regering liever tien residenten zou ontslaan dan één regent.

Ik ga nu voorbij aan de afschuwelijke huichelarij van de zo menslievend klinkende bepalingen die (op het papier althans) de Javaan tegen willekeur beschermen. Wel vraag ik de lezer zich te herinneren hoe Havelaar bij het naspreken van zijn ambtseed iets van minachting liet doorklinken. Voor dit moment wil ik alleen wijzen op de moeilijke positie waarin de man verkeert die zijn plicht wil nakomen.

Voor Havelaar was deze moeilijkheid nog groter dan deze voor sommige anderen zou zijn geweest, omdat hij zachtaardig van karakter was, wat haaks stond op zijn scherpzinnigheid die de lezer inmiddels vrij goed heeft leren kennen. Hij had dus niet alleen te vrezen voor conflicten, of voor promotiekansen, ook droeg hij verplichtingen als echtgenoot en vader, en bovendien moest hij een vijand overwinnen in zijn eigen hart. Hij kon geen leed zien zonder zelf te lijden, en het zou te ver voeren als ik schetste hoe hij altijd, ook wanneer hij beledigd was, een tegenstander in bescherming nam tegen zichzelf.

Hij vertelde aan Duclari en Verbrugge hoe hij in zijn jeugd had genoten van duelleren, wat de waarheid was, maar hij zei er niet bij hoe hij na het verwonden van zijn tegenstander meestal huilde, en zijn verslagen vijand als een liefdevolle zuster verpleegde totdat deze was genezen.

Ik zou kunnen vertellen hoe hij in Natal een dwangarbeider die op hem had geschoten bij zich liet komen, de man vriendelijk toesprak, hem te eten gaf en hem zijn vrijheid teruggaf, omdat hij meende te begrijpen dat de verbittering van die veroordeelde het gevolg was van een te streng vonnis.

Meestal werd zijn zachtaardigheid of ontkend, of belachelijk gevonden. Ontkend door wie zijn hart verwarde met zijn verstand. Belachelijk gevonden door wie niet kon begrijpen hoe een verstandig mens probeerde een vlieg te redden die was vastgeraakt in een spinneweb. Ontkend weer

door iedereen, behalve Tine, die hem daarna hoorde mopperen op die 'domme dieren' en op de 'domme natuur' die zulke dieren schiep.

Er is altijd wel een reden te vinden iemand van zijn voetstuk te trekken. 'Ja, hij is geestig, maar hij is ook oppervlakkig.' Of: 'Hij is verstandig, maar hij gebruikt zijn verstand niet goed.' Of: 'Ja, hij is goedgehartig, maar hij koketteert ermee!'

Voor zijn geest, voor zijn verstand, hoef ik geen partij te trekken. Maar voor zijn hart? Arme spartelende vliegjes, door hem gered, willen jullie alsjeblieft dit hart verdedigen tegen de beschuldiging van koketterie?! Maar jullie zijn weggevlogen, jullie hebben je niet bekommerd om Havelaar, jullie die niet konden weten dat hij ooit behoefte zou hebben aan jullie getuigenverklaring!

Was het aanstellerij van Havelaar toen hij in Natal een hond nasprong in de riviermonding, omdat hij vreesde dat het jonge dier nog niet goed genoeg kon zwemmen om de haaien te ontwijken die daar rondzwemmen? Ik vind zo'n uiting van overdreven goedgehartigheid moeilijker te geloven dan de goedgehartigheid zelf.

Ik doe een beroep op u, op allen die Havelaar hebben gekend, als u tenminste niet verstijfd bent door winterkou en dood als de geredde vliegen, of verdroogd door de hitte onder de evenaar. Ik roep u op te getuigen van zijn goede hart, u allen die hem hebben gekend! Vooral nu doe ik met vertrouwen een beroep op u, omdat u niet meer hoeft te zoeken naar de plek waar het koord kan worden vastgemaakt om hem neer te halen, van welke geringe hoogte dan ook.

Adipati Karta Nata Negara, de regent van Lebak tussen 1837 en 1865.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK

Havelaar komt in actie tegen de misstanden die heersen in het gebied waarvan hij assistent-resident is. Hij hoopt dat de hoogste Nederlandse gezagsdrager, de gouverneur-generaal in Batavia, hem zo nodig zal steunen.

Havelaars voorganger was van goede wil, maar ook was hij bang in ongenade te vallen bij de regering, wat hij zich niet kon veroorloven, met veel kinderen en zonder vermogen. Hij praatte liever met de resident over wat hij als ernstige misstanden beschouwde dan dat hij deze noteerde in een officieel rapport. Hij wist dat een resident niet graag een bericht ontvangt dat achterblijft in zijn archief en later kan dienen als bewijs dat hem tijdig was gewezen op een of ander schandaal, terwijl een mondeling bericht hem zonder gevaar de keus liet wel of niet iets te doen met een klacht.

Zulke berichten leidden meestal tot een gesprek met de regent, die natuurlijk alles ontkende en op bewijzen aandrong. Dan werden de mensen opgeroepen die de moed hadden gehad een klacht in te dienen, en die kruipend voor de voeten van de regent smeekten om vergiffenis. 'Nee, die buffel was hun niet zonder betaling afgepakt, ze geloofden vast dat daarvoor een dubbele prijs zou worden betaald.' 'Nee, ze waren niet van hun eigen velden weggeroepen om zonder betaling te werken op de rijstvelden van de regent, en ze wisten heel goed dat de regent hen later ruim zou hebben beloond.' 'Ze hadden hun klacht ingediend in een ogenblik van onterechte ergernis, ze waren waanzinnig geweest, en smeekten nu om gestraft te mogen worden voor zulke vreselijke oneerbiedigheid!'

De resident begreep dan wel dat er heus een gegronde reden voor een klacht was geweest, maar intrekking daarvan gaf hem niettemin gelegenheid

de regent te handhaven in zijn ambt. De resident hoefde zich dan niet met een ongunstig bericht te melden bij de regering. De roekeloze klagers werden met stokslagen gestraft, de regent had gezegevierd en de resident keerde naar zijn hoofdkantoor terug, met de aangename gedachte weer eens goed geschipperd te hebben in een moeilijke kwestie.

Maar wat moest de assistent-resident doen, als zich de volgende dag weer andere klagers bij hem meldden? Of, en dat gebeurde vaak, als diezelfde klagers terugkeerden en de intrekking van hun klacht introkken? Moest hij de kwestie dan opnieuw in een rapport opnemen, om daarover nogmaals te praten met de resident, om weer dezelfde komedie te laten opvoeren, op het gevaar af dat hij werd gezien als iemand die dom en boosaardig was en telkens ongegronde klachten doorgaf?

Hoe moest de zo noodzakelijke vriendschap tussen het voornaamste inlandse hoofd en de hoogste Europese ambtenaar zich ontwikkelen als deze steeds weer aankwam met valse aanklachten tegen dat hoofd? En vooral, hoe moest het verder gaan met die arme klagers als ze terugkeerden in hun dorp en daar het districts- of dorps hoofd troffen dat ze hadden aangeklaagd als handlanger van de regent?

Hoe het verder ging met die klagers? Wie kon vluchten, vluchtte. Dáárom zwierven er zoveel mensen uit Lebak in de naburige provincies. Daarom waren er zoveel bewoners vertrokken naar opstandige gebieden. Daarom had Havelaar in zijn toespraak tot de hoofden gevraagd: 'Hoe komt het dat er zoveel huizen leegstaan in de dorpen, en waarom verruilen zo velen de koelte van de wouden van Banten Kidul voor de schaduw van andere bossen?'

Maar niet iedereen kon vluchten. De man wiens lijk's morgens in de rivier dreef, nadat hij de vorige avond in het geheim, aarzelend, angstig, bij de assistent-resident had aangeklopt, had geen behoefte meer aan vluchten. Misschien was het een daad van menslievendheid hem plotseling te laten sterven, in plaats van hem in leven te laten. Hij bleef gespaard voor de mishandeling die hem wachtte bij terugkeer in zijn dorp, en de stokslagen die de straf zijn voor allen die een ogenblik dachten dat zij geen beest, geen zielloos stuk hout of steen waren. De straf voor wie in een aanval van

verstandsverbijstering had geloofd dat er recht bestond in het land, en dat de assistent-resident de wil had, en de macht, dat recht te handhaven.

Was het inderdaad niet beter te voorkomen dat die man de volgende dag bij de assistent-resident zou terugkeren, om daarna zijn klacht te zien smoren in het gele water van de rivier die hem zachtjes zou afvoeren naar de zee?

En Havelaar wist dit! Voelt de lezer hoe zwaar hij 't vond het recht te handhaven, waarvoor hij zich moest verantwoorden tegenover een hogere macht dan die van een regering, die wel de wetten voorschreef, maar niet altijd even graag zag dat ze werden toegepast? Voelt men hoe hij werd verscheurd door twijfel, niet door wat hem te doen stond, maar door de wijze waarop hij kon optreden?

Hij was begonnen met soepelheid. Als 'oudere broer' had hij met de Adipati gesproken. Wie denkt dat ik, trots op de held van mijn verhaal, zijn manier van spreken te mooi wil voorstellen, moet weten dat de regent na zo'n gesprek een keer zijn *Patih* (secretaris) langs stuurde om hem te bedanken voor zijn begripvolle woorden. Nog lang daarna zei de Patih tegen de controleur Verbrugge — toen Havelaar al was vertrokken uit Lebak, zodat er dus niets meer van hem te hopen of te vrezen viel — dat hij zeer was geraakt door Havelaars woorden: 'Nooit eerder heeft een heer gesproken zoals hij!'

Ja, hij wilde helpen, bijstaan, redden, niet vernietigen! Hij had medelijden met de regent. Hij, die wist dat geldgebrek kan leiden tot vernedering en smaad, zocht naar oplossingen. De regent was oud. Hij was hoofd van een familie die op grote voet leefde in andere provincies, waar veel koffie werd geoogst en dus veel geld werd verdiend. Was het niet kwetsend voor hem dat hij zoveel armer was dan zijn jongere familieleden? Bovendien meende de regent dat hij Allahs genade kon kopen door anderen op bedevaart naar Mekka te sturen en de voor hem biddende nietsnutten geld te geven.

De voorgangers van Havelaar in Lebak hadden niet altijd het goede voorbeeld gegeven. De grote Lebakse familie van de regent, die geheel op

zijn kosten leefde, maakte het hem moeilijk op het rechte pad terug te keren.

Zo zocht Havelaar naar mogelijkheden soepel te zijn, om keer op keer te proberen of hij daarmee iets kon bereiken.

En hij was soepeler nog dan soepel. Met een gulheid die aan de fouten herinnerde die hem zelf zo arm hadden gemaakt, gaf hij steeds een voorschot aan de regent, zodat deze niet de behoefte had de gewone man nog harder te treffen. Als het nodig was meer bewijs te leveren voor de gulheid waarmee Havelaar zijn moeilijke plicht vervulde, dan valt de opdracht te noemen die hij eens meegaf aan de controleur, toen deze naar Serang vertrok: 'Zeg tegen de resident dat de misstanden in dit gebied mij niet koud laten. Maar ik maak daarvan niet onmiddellijk officieel melding, omdat ik de regent, met wie ik medelijden heb, eerst met zachte hand wil bijsturen.'

Havelaar was vaak dagen achtereen op pad. Thuis vond men hem meestal in zijn werkkamer. Daar zat hij dan te schrijven en ontving hij mensen die zich bij hem meldden. Hij had die plek gekozen, omdat hij in de nabijheid van zijn Tine wilde zijn, die meestal in de kamer ernaast was. Zo innig waren zij met elkaar verbonden dat Max steeds de behoefte voelde Tine te zien of te horen, ook als hij bezig was met werk dat concentratie vergde.

Het was vaak grappig te zien hoe hij, vervuld van eigen gedachten, zomaar over een onderwerp kon beginnen en zij toch begreep waarover hij sprak. Vaak ook, als hij ontevreden was over zijn eigen werk, of zojuist een vervelend bericht had ontvangen, sprong hij op en zei iets onvriendelijks tegen haar, terwijl zij geen schuld had aan zijn ontevredenheid!

Maar zij hoorde dit graag. Zij zag het als een bewijs dat Max haar verwarde met zichzelf. En nooit toonde hij na zo'n uitval berouw, of verlangde zij excuses van hem. Voor hen zou dit zijn geweest alsof iemand vergiffenis vroeg aan zichzelf.

Zij kende hem dan ook zo goed dat ze precies wist wanneer ze er moest zijn om hem een ogenblik van ontspanning te bieden, wanneer hij behoefte had aan haar raad, of wanneer ze hem alleen moest laten.

Op een ochtend zat Havelaar in zijn werkkamer toen de controleur bij hem binnenkwam, met een zojuist ontvangen brief in zijn hand.

‘Dit is een moeilijke zaak, mijnheer Havelaar’, zei hij bij binnenkomst. ‘Zeer moeilijk!’

Enkele jaren eerder was in Rangkasbitung een gevangenis gebouwd. Het is algemeen bekend dat ambtenaren in de binnenlanden van Java gebouwen laten neerzetten waarvoor zij vele duizenden guldens overheidsgeld aanvragen en in werkelijkheid maar enkele honderden guldens uitgeven. Zij verdienen er grif geld aan doordat ze inlanders deels onbetaald goederen en arbeid laten leveren. Sinds enkele jaren zijn er voorschriften om dit te verhinderen. Of die worden nageleefd, is hier niet aan de orde. En evenmin of de regering zelf wil dat ze worden nagekomen met een stiptheid die zwaar zou drukken op de begroting van het bouwdepartement. Het zal wel net zo gaan als met de vele andere voorschriften die er zo menslievend uitzien, op papier.

Nu moesten in Rangkasbitung nog veel andere gebouwen worden neergezet. De ingenieurs die de bouwplannen maakten, hadden ter plaatse opgave gevraagd van de prijzen voor arbeidsloon en materiaal. Havelaar had de controleur opdracht gegeven deze cijfers te leveren, en hem gezegd dat hij de werkelijke prijzen moest opgeven, en niet de cijfers zoals ze vroeger werden verstrekt.

Toen Verbrugge dit had gedaan, bleek dat die prijzen veel hoger waren dan die van enkele jaren eerder. Er werd gevraagd naar de reden van dit verschil. Verbrugge vond dit een moeilijke kwestie. Havelaar, die zeer goed wist wat hier aan de hand was, antwoordde dat hij zijn uitleg schriftelijk aan Verbrugge zou geven.

Tussen de documenten die voor mij liggen, vond ik een kopie van deze brief. Wanneer de lezer denkt dat ik hem verveel met een briefwisseling over houtprijzen, dan moet ik toch echt zeggen dat hier sprake is van een heel andere kwestie, namelijk van Indische ambtenarij. De brief die ik hier zal citeren, werpt niet alleen meer licht op het kunstmatige optimisme waarover ik heb gesproken, maar schetst ook de moeilijkheden van iemand die, zoals Havelaar, rechtuit en zonder omwegen zijn doel wilde bereiken.

'No 114

Rangkasbitung, 15 maart 1856.

Aan de controleur Verbrugge,

Toen ik u de brief gaf van de directeur van Openbare Werken van 16 februari j.l., No. 271/354, heb ik u gevraagd na overleg met de regent enkele vragen te beantwoorden, onder verwijzing naar mijn brief van 5 maart, No. 97. Deze brief bevatte enkele algemene aanwijzingen over redelijke prijzen voor materialen, uit te betalen aan de bevolking.

Met uw brief van 8 maart, No. 6, heeft u aan dit verzoek voldaan. Vertrouwend op uw lokale kennis en die van de regent heb ik uw prijsopgaven aan de resident gestuurd. Daarop volgde een brief van de hoofdbambtenaar van 11 maart, No. 326, waarin wordt gevraagd naar de oorzaak van het verschil tussen de door u opgegeven prijzen en de bedragen die in 1853 en 1854 werden besteed bij de bouw van een gevangenis.

Ik gaf u deze brief en zei dat u de prijsopgaven nader moest toelichten, wat voor u niet moeilijk moest zijn, omdat u zich kon beroepen op mijn voorschriften, die we vaak uitvoerig hebben besproken en die ik heb vastgelegd in mijn brief van 5 maart jl.

Tot zover verliep alles soepel. Maar gisteren kwam u bij mij met de antwoordbrief van de resident. U zei me niet te weten hoe u deze kwestie verder moest behandelen. Ik bespeurde bij u opnieuw zekere angst de dingen bij hun naam te noemen, iets waarop ik u al vaker heb gewezen, onlangs nog in aanwezigheid van de resident. In één woord noem ik dat *halfheid*, waarvoor ik u al vaker vriendschappelijk waarschuwde. Halfheid leidt tot niets. Half goed is niet goed. Half waar is onwaar. Voor vol salaris, voor volle verantwoordelijkheid, na een volledige eed heeft men zijn volle plicht te vervullen. Is er moed voor nodig z'n plicht te doen, dan hééft men die moed! Ik zou de moed niet hebben die moed te missen. Want nog afgezien van ontevredenheid over zichzelf als gevolg van plichtsverzuim of slapheid, leidt het zoeken naar de weg van de minste weerstand, de zucht om altijd en overal conflicten te ontlopen, de begeerte te "schipperen", alleen maar tot meer problemen, en tot meer gevaren dan je op het rechte pad ooit

zou tegenkomen. Ik zie hoe u uw werk vooral stilzwijgend doet en als het ware neutraal probeert te blijven. Slechts lachend heb ik u daarop van tijd tot tijd gewezen. Toen ik onlangs, bijvoorbeeld, uw rapport had gelezen over de oorzaken van hongersnood schreef ik daarop: “Dit alles mag de waarheid zijn, het is niet de volledige waarheid, en ook niet de belangrijkste waarheid. De echte oorzaak zit dieper.” U gaf dit volmondig toe, en toch eiste ik niet dat u die echte oorzaak zou opschrijven.

Ik had een goede reden voor mijn soepelheid. Ik vond het niet redelijk opeens iets van u te eisen wat vele anderen in uw plaats evenmin zouden doen. Ik wilde u niet dwingen opeens de routine van schuchterheid en mensenvrees vaarwel te zeggen, die niet zo zeer uw schuld is als wel die van de ambtelijke leiding waaronder u valt. Aanvankelijk wilde ik u zelf laten ontdekken dat het veel gemakkelijker is uw plicht volledig te doen en niet half. Inmiddels, nu wij al weer zoveel dagen langer hebben samengewerkt, heb ik u herhaaldelijk opgeroepen ronduit te zeggen waar 't op staat. U moet dus die onmannelijke schroom laten varen en de problemen bij hun naam noemen. Ik verwacht nu dus dat u heel precies opschrijft wat de oorzaak is van het prijsverschil tussen nu en 1853 of 1854.

Ik hoop zeer dat u zich niet gekwetst voelt door deze brief. Ik vertrouw erop dat u mij voldoende hebt leren kennen om te weten dat ik zeg wat ik vind. Ten overvloede geef ik u de verzekering dat mijn opmerkingen niet zozeer zijn gericht tegen u persoonlijk, maar tegen de cultuur waarin u tot Indisch ambtenaar bent opgeleid.

U hebt opgemerkt dat ik mijn brieven niet meer onderteken met “Uweledelgestrenghe”. Het verveelde mij. Volg mijn voorbeeld. Laat uw “weledelheid” en waar nodig onze “gestrengheid” elders en anders blijken dan uit die vervelende titulatuur.

De assistent-resident van Lebak,
Max Havelaar.’

Door deze brief te citeren, heb ik een sprong in de tijd gemaakt. Ik wilde laten zien hoe weinig hulp Havelaar van de controleur te verwachten had,

zodra kwalijke zaken onverbloemd moesten worden gezegd. Maar deze ambtenaar, die zonder twijfel een brave man was, durfde al niet eens de waarheid te zeggen waar het ging om de prijzen van hout, steen, kalk en arbeidsloon. Dit maakt duidelijk dat Havelaar niet alleen te strijden had tegen de macht van personen die zich verrijkten met het plegen van misdaden, maar dat hij ook moest optreden tegen de vrees van degenen die, hoezeer zij misdaad ook afkeurden zoals hij, zich niet geroepen of geschikt voelden daartegen op te treden.

Misschien zal men, na het lezen van deze brief, niet langer minachting voelen voor de slaafse onderworpenheid van de Javaan, die eerst gegronde beschuldigingen tegen zijn hoofd indient, maar deze in diens aanwezigheid later weer lafhartig intrekt. Men moet bedenken dat er zoveel oorzaken waren voor vrees, zelfs voor de Europese ambtenaar die toch minder blootstond aan wraak. Wat zou een arme boer dan kunnen uitrichten met een aanklacht tegen zijn onderdrukker die het hele dorp in zijn wurgende greep houdt? Is het een wonder dat die arme mensen, afgeschrikt door de gevolgen van dapperheid, de problemen vooral probeerden te ontwijken of te verzachten door onderwerping?

En het was niet alleen de controleur Verbrugge die zijn plicht deed met een schuwheid die grensde aan plichtsverzuim. Ook de *Jaksa*, het inlands hoofd dat optreedt als officier van justitie, kwam liefst 's avonds, ongezien en alleen, naar Havelaars woning. Hij, die diefstal moest bestrijden, die sluipende dieven moest betrappen, hij sloop zelf alsof hij bang was door een dief te worden betrappt aan de achterkant het huis van de assistent-resident binnen.

Was het een wonder dat Havelaar droevig gestemd was, en dat hij Tine meer dan ooit nodig had om zijn kamer binnen te lopen en hem op te vrolijken, als ze zag hoe hij daar zat met het hoofd in z'n handen?

En toch lag zijn grootste probleem niet in de schuchterheid van zijn medewerkers, en ook niet in de lafhartigheid van wie zijn hulp hadden ingeroepen. Nee, desnoods zou hij helemaal alleen het recht handhaven, met of zonder hulp van anderen, ja, alleen tegen allen, als het moest ook tegen diegenen die behoefte hadden aan rechtvaardigheid! Want hij wist hoe hij

invloed had op het volk. Hij wist — als arme onderdrukten waren opgeroepen hardop en voor het gerecht te herhalen wat ze hem 's avonds en 's nachts hadden toegefluisterd — hoe hij op hun gemoed kon werken, en hoe de kracht van zijn woorden sterker zou zijn dan de angst voor wraak van districtshoofd of regent. De vrees dat zijn beschermelingen hun eigen aanklacht zouden intrekken, hield hem dus niet tegen.

Maar het viel hem zwaar juist de oude Adipati aan te klagen. Dat was de oorzaak van zijn tweestrijd. Want ook tegenover hem moest hij streng zijn, omdat de bevolking, afgesneden van haar rechten, evenzeer mededogen verdiende.

Vrees voor eigen leed deed hem niet aarzelen. Want ook al wist hij dat de regering niet graag een regent aangeklaagd ziet, en dat het veel gemakkelijker zou zijn een Europese ambtenaar te ontslaan dan een inlands hoofd te straffen, hij had een bijzondere reden te geloven dat juist op dit ogenblik een andere beoordeling van de zaak mogelijk zou zijn. Hij meende dat aan het hoofd van het bestuur een gouverneur-generaal stond die zijn bondgenoot zou zijn. Het was eigenaardig dat juist die verwachting hem ervan weerhield strenge maatregelen te nemen. Hij wilde niet hard optreden tegen onrecht, omdat hij dacht dat het recht sterker zou zijn en uiteindelijk zou zegevieren. Ik zei immers al, in de beschrijving van zijn karakter, dat hij naïef was in al zijn scherpte.

Laat ons proberen op te helderen hoe Havelaar tot die mening was gekomen.

Weinig Europese lezers kunnen zich voorstellen op welke hoogte een mens zou moeten staan om in de buurt van een gouverneur-generaal te komen. Ik oordeel niet te streng als ik zeg dat zeer weinigen, niemand misschien, aan die zware eis kan voldoen. Om nu niet alle kwaliteiten van hoofd en hart te noemen die daarvoor nodig zijn, wijs ik alleen op de duizelingwekkende hoogte waarop de man plotseling wordt geplaatst die — gisteren nog eenvoudig burger — vandaag macht heeft over miljoenen onderdanen. Hij die onlangs nog schuilging in zijn omgeving, zonder daar bovenuit te steken in rang of gezag, voelt zich opeens, onverwachts meestal,

verheven boven een menigte, en ik geloof dat ik de hoogte niet ten onrechte duizelingwekkend noemde, omdat die inderdaad herinnert aan de duizeling van iemand die onverwachts een afgrond voor zich ziet, of aan de blindheid die ons treft wanneer we snel overstappen van diepe duisternis in scherp licht. Tegen zulke contrasten zijn de zenuwen van gezicht of hersenen niet bestand, ook al waren zij buitengewoon sterk.

Wanneer de benoeming tot gouverneur-generaal op zichzelf al de oorzaken van bederf met zich meebrengt, ook van degene die standvastig is in verstand en gevoelens, wat valt dan te verwachten van personen die al vóór die benoeming zwak waren? En ook al stellen we voor dit ogenblik dat de Koning altijd goed is ingelicht wanneer hij zijn hoge naam zet onder de akte waarin hij zegt overtuigd te zijn van de 'goede trouw, de ijver en de kwaliteiten' van een benoemde functionaris, ook al nemen wij aan dat de nieuwe Onderkoning ijverig, trouw en bekwaam is, dan nog blijft het de vraag of die ijver, en vooral of die bekwaamheid hoog genoeg boven middelmatigheid uitstijgt om aan de eisen van zijn roeping te voldoen.

Want de vraag kan niet zijn of de man die als gouverneur-generaal uit 's-Gravenhage vertrekt op dat ogenblik de bekwaamheid voor zijn nieuwe ambt bezit. Dit is ondenkbaar!

Met het uitspreken van vertrouwen in zijn bekwaamheid kan slechts de mening zijn bedoeld dat hij in zijn nieuwe werkring op zeker ogenblik, zomaar opeens, zal weten wat hij in 's-Gravenhage niet kan hebben geleerd. Met andere woorden: dat hij een genie is, een genie dat opeens moet kennen en kunnen wat hij nog niet kende of kon. Zulke genieën zijn zeldzaam, zelfs onder personen die het respect van koningen genieten.

Omdat ik over genieën spreek, voelt men dat ik wil overslaan wat er te zeggen zou zijn over menige gouverneur-generaal. Ook zou het me tegenstaan in mijn boek bladzijden te vullen die de indruk wekken dat ik op jacht ben naar schandalen. Ik ga nu dus voorbij aan bijzondere talenten waarover sommige mensen zouden kunnen beschikken, maar als algemeen ziektebeeld van de gouverneurs-generaal meen ik te mogen noemen:

Eerste stadium. Duizeling. Dronkenschap door bewieroking. Eigenwaan. Onmatig zelfvertrouwen. Minachting van anderen, vooral van

‘Indischgasten’. Tweede stadium. Afmatting. Vrees. Moedeloosheid. Neiging tot slaap en rust. Bovenmatig vertrouwen in de Raad van Indië. Afhankelijkheid van zijn ambtenaren. Heimwee naar een Hollandse buitenplaats.

Tussen deze beide stadia in, en als overgang — misschien zelfs als oorzaak van die overgang — ligt ernstige buikgriep.

Ik vertrouw erop dat velen in Indië me dankbaar zullen zijn voor deze diagnose. Ze is nuttig toe te passen, want men kan met zekerheid zeggen dat de zieke, die door overspannenheid in de eerste periode zou stikken in een mug, later — na de buikziekte! — zonder problemen kamelenvlees kan eten. Of, om het duidelijker te zeggen, dat een ambtenaar die ‘geschenken aanneemt, zonder het doel zich te verrijken’ — bijvoorbeeld een tros bananen van een paar duiten — met hoon en schande zal worden weggejaagd in de eerste periode van de ziekte, maar dat iemand die het geduld heeft het tweede stadium af te wachten, met een gerust hart en zonder vrees voor straf zich meester kan maken van de tuin waar de bananen groeiden, met de tuinen die daarnaast liggen erbij, en van de huizen die in de omtrek staan, en van wat er in die huizen staat, en alles wat verder van zijn gading is.

Laat iedereen zijn voordeel doen met mijn wijsgerige opmerkingen over deze ziekte, en houd mijn advies geheim, om te voorkomen dat het te veel navolging krijgt.

Ik vervloek de verontwaardiging en droefheid, die zich zo vaak moeten verkleden in het clownspak van de satire! Ik vervloek de traan die, om indruk te maken, vergezeld moet gaan van gegrijs! Of is het de schuld van mijn gebrek aan ervaring dat ik geen woorden kan vinden om de diepte te peilen van de wond die ettert in ons staatsbestel?

Stijl, jawel! Er liggen artikelen voor mij die met stijl zijn geschreven! Stijl die duidelijk maakt dat er een mens in de buurt was, een mens die het de moeite waard vond een hand uit te steken! En wat heeft die stijl de arme Havelaar opgeleverd? Hij vertaalde zijn tranen niet in gegrijs, hij spotte niet, hij schetste zijn verslagen niet in bonte kleuren, hij gedroeg zich niet als grappenmaker voor een kermistent. Wat heeft het hem opgeleverd?

Kon ik schrijven zoals hij, dan zou ik ánders schrijven dan hij.

Stijl? Heeft u gehoord hoe hij sprak tot de hoofden van Lebak? Wat heeft het hem opgeleverd?

Kon ik spreken zoals hij, dan zou ik ánders spreken dan hij.

Weg met de gemoedelijke taal, weg met soepelheid, rondborstigheid, duidelijkheid, eenvoud, gevoel! Trompetten hier, en scherp geroffel van trommelslagen daar, en gesis van vuurpijlen, en gekras van valse snaren, en hier en daar een waar woord, meegesmokkeld als verboden koopwaar, met luid gefluit als dekmantel!

Stijl? Hij had stijl! Hij was te gul om zijn gedachten te laten verdrinken in 'ik heb de eer'-formuleringen en 'edelgestrengeden' en 'eerbiedig-in-overweging-gevingen' die de omgangsvormen bepalen van de kleine wereld waarin hij zich bewoog.

Als hij schreef, raakte u bij het lezen van iets doordrongen, u hoorde dat er wolken botsten bij dat onweer, en dat dit niet het gerammel was van een blikken toneeldonder.

Als er vuur uit zijn denkbeelden sloeg, voelde men de hitte van dat vuur, tenzij men een geboren kantoorklerk was, of gouverneur-generaal, of schrijver van het walgelijkste verslag over 'rustige rust'. En wat heeft het hem opgeleverd?

Als ik dus wil worden gelezen, en begrepen, dat vooral!, dan moet ik anders schrijven dan hij. Maar hoe dan?

Zie, lezer, ik zoek naar het antwoord op deze vraag. En daarom heeft mijn boek zo'n bont aanzien. Het is een kleurenpalet: maak uw keuze. Later zal ik u geel, of blauw, of rood geven, of wat u wenst.

Havelaar had de gouverneursziekte al zo vaak gezien bij zoveel lijdens, en vaak bij lagere dieren, want er bestaan ook vergelijkbare residents-, controleurs- en commandants-ziekten. Tenslotte had hij zelf ook aan zo'n ziekte geleden! Al zo vaak had hij dit gezien dat hij de verschijnselen daarvan goed kende. Hij had de huidige gouverneur-generaal in het eerste stadium van zijn ziekte minder duizelig gevonden dan de meeste anderen, en hij concludeerde hieruit dat ook het verdere verloop van diens ziekte een andere richting zou nemen.

Het was om deze reden dat hij dacht de sterkste te kunnen zijn wanneer hij uiteindelijk zou moeten optreden als verdediger van de rechten van de inwoners van Lebak.

De regentenfamilie van Lebak op een foto die omstreeks 1890 is gemaakt.

ZESTIENDE HOOFDSTUK

*Verteller Ernest Stern neemt een aanloop naar de droevige
liefdesgeschiedenis van de arme Javaan Saidjah. Maar Batavus
Droogstoppel ontneemt hem het woord. Hij heeft geen zin in
zielige verhalen uit Indië.*

Havelaar ontving een brief van de regent van Tjanjor, waarin deze meldde dat hij een bezoek wilde brengen aan zijn oom, de Adipati van Lebak. Dit bericht beviel hem niet. Hij wist dat deze regent in grote weelde leefde en in Rangkasbitung zou neerstrijken met een gezelschap van vele honderden familieleden, bedienden en paarden die allemaal te eten en onderdak moesten krijgen. Graag had Havelaar dit bezoek tegengehouden, maar hij kon niet bedenken hoe hij dit moest aanpakken zonder de regent van Lebak te kwetsen. Deze zou zich diep beledigd voelen als zijn armoede werd opgevoerd als reden om dit bezoek tegen te houden. Maar als dit bezoek wel doorging, zou dit zeker leiden tot een verzwaring van de lasten waaronder de bevolking toch al gebukt ging.

Het valt te betwijfelen of Havelaars toespraak tot de hoofden van Lebak een blijvende indruk op hen had gemaakt. Bij velen was dit zeker niet het geval, maar Havelaar had daarop ook niet gerekend. Toch werd in de dorpen rondverteld dat in Rangkasbitung een nieuwe tuan was aangekomen die het recht wilde handhaven. Zijn woorden hadden de hoofden er weliswaar niet van weerhouden hun misdaden te plegen, maar de slachtoffers hadden toch de moed opgevat zich te beklagen, ook al gebeurde dit schoorvoetend en in het geheim.

's Avonds kropen ze door het ravijn. Als Tine in de woonkamer zat, schrok ze regelmatig van onverwacht geruis. Dan zag ze door het open raam

donkere schimmen die schuw voorbijslopen. Al snel schrok ze niet meer, want ze wist wat het betekende als die gestalten zo spookachtig rondom het huis kropen en bescherming zochten bij haar Max. Dan gebaarde zij naar hem en stond hij op om de klagers aan te horen. De meesten kwamen uit de streek Parangkujang, waar een schoonzoon van de regent aan het hoofd stond. Het was voor niemand een geheim dat hij meestal roofde in opdracht van de regent.

Het was ontroerend te zien hoe die arme lieden Havelaar vertrouwden. Ze waren ervan overtuigd dat hij hen niet de volgende dag in het openbaar zou laten herhalen wat ze 's nachts in zijn kamer hadden gezegd. Dit zou zeker hebben geleid tot mishandeling, en voor velen zelfs tot de dood!

Havelaar noteerde alles wat ze zeiden. Daarna gaf hij de klagers opdracht naar hun dorp terug te keren. Hij beloofde dat het recht zou zegevieren. Meestal was hij kort daarna op de plaats waar het onrecht heerste, ja, vaak onderzocht hij de zaak nog diezelfde nacht, voordat de klager zelf in zijn dorp was teruggekeerd.

Zo bezocht hij dorpen die op wel twintig uur afstand lagen van Rangkasbitung, zonder dat de regent of de controleur Verbrugge dit wist. Het was zijn bedoeling te voorkomen dat er wraak werd genomen op de klagers. Ook wilde hij de regent behoeden voor de schaamte van een openlijk onderzoek. Zo hoopte hij de hoofden weer op het rechte pad te brengen en zou hij genoeg nemen met het vorderen van schadevergoeding voor de beroofden, voor zover dit mogelijk was.

Maar naarmate hij vaker met de regent sprak, groeide bij hem de overtuiging dat de beloften van beterschap zonder gevolg zouden blijven, en hij voelde zich zeer bedroefd over het mislukken van zijn pogingen.

We zullen hem nu enige tijd aan die droefheid en zijn moeilijke werk overlaten, om de lezer het verhaal te vertellen van de Javaan Saidjah in de desa Badur. Ik kies de namen van dit dorp en deze Javaan uit de aantekeningen van Havelaar. Het verhaal gaat over afpersing en roof. Wie denkt dat dit een verzonnen geschiedenis is, geef ik de verzekering dat ik alleen al de namen kan noemen van tweeëndertig personen in het district

Parangkujang van wie in één maand zesendertig buffels zijn afgepakt voor de regent. Of, preciezer gezegd, dat ik de namen kan noemen van de tweëndertig personen uit dit district die zich in één maand hierover hebben durven beklagen, en van wie Havelaar de klacht heeft onderzocht en gegrond verklaard.

Er zijn vijf van deze districten in de afdeling Lebak...

Ik wil wel toegeven dat het aantal geroofde buffels mogelijk lager was in gebieden die niet werden bestuurd door een schoonzoon van de Adipati, hoewel andere hoofden natuurlijk andere redenen dan hoge verwantschap konden hebben voor hun onbeschaamdheid. Het districtshoofd van Cilangkahan aan de zuidkust bijvoorbeeld had weliswaar geen gevreesde schoonvader, maar hij kon zijn gang gaan doordat arme lieden een eindeloos lange weg moesten afleggen voordat zij zich's nachts zouden kunnen verbergen in het ravijn naast Havelaars huis.

En het ging niet alleen om diefstal van buffels, en bovendien was buffelroof nog niet de ergste misstand. In Indië bestaat nog altijd de wettelijk verplichte herendienst, die het mogelijk maakt mensen op te roepen om onbetaald werk te verrichten. Een bange Javaan durft niet te vragen of deze herendienst wel geheel volgens de regels wordt opgelegd. En durft hij dit wel, dan nog zou het voor hem onmogelijk zijn vast te stellen of het toegestane aantal personen nu tien of vijftig keer was overschreden. Wanneer dus een makkelijk te ontmaskeren daad als buffelroof zo schaamteloos wordt gepleegd, wat zou er dan te denken zijn van misbruik dat nóg makkelijker te plegen en tegelijk moeilijker te ontdekken valt?

Ik had aangekondigd het verhaal te vertellen van de Javaan Saidjah. Maar eerst moet ik nog iets toelichten dat de Europese lezer niet kent. Ook zal ik wijzen op een belangrijke reden waarom niet-Indische personen zo moeilijk kunnen oordelen over Indische zaken. Herhaaldelijk heb ik gesproken over Javanen. Een Europeaan zal deze benaming niet vreemd vinden, maar een Javaan zal dit fout in de oren klinken. De westelijke residenties Bantam, Batavia, Preanger, Krawang en een gedeelte van Cirebon — samen heten ze de Soendalanden — behoren eigenlijk niet tot Java. De oorspronkelijke bevolking verschilt van die op Midden-Java en

Oost-Java. Kleding en volksaard in het westen zijn heel anders dan in de oostelijke gebieden. Hun talen verschillen nog meer dan die van een Engelsman en een Hollander.

Wie bedenkt dat Java alleen al zo scherp uiteenvalt in twee ongelijksoortige delen kan nagaan hoe groot het verschil moet zijn tussen volkstammen die nog verder van elkaar wonen en zelfs door de zee zijn gescheiden. Dit maakt het nog moeilijker zich een juist beeld te vormen van de Maleier, de Ambonnees, de Batak, de Alfoer, de Timorees, de Dajak, de Boeginees, of de Makassar. Het is dan ook vermakelijk en bedroevend tegelijk de gesprekken aan te horen en de redevoeringen te lezen van personen die hun kennis van Indische zaken alleen opdeden in Batavia.

Vaak heb ik me verwonderd over de moed waarmee bijvoorbeeld een voormalige gouverneur-generaal in de Tweede Kamer sprak zonder kennis van zaken over dit enorme gebied. Ik heb bewondering voor inzicht dat in de eigen werkkamer door diepgravende studie is verworven, en vaak stond ik verbaasd over de kennis die sommigen hebben opgebouwd zonder ooit zelf voet op Indische bodem te hebben gezet. Zodra een gouverneur-generaal zich dergelijke kennis heeft eigen gemaakt, verdient hij respect voor zijn inspanningen. Ja, nóg groter is de eerbied voor hem wanneer hij in Indië niet op het dwaalspoor terechtkomt van de vorige gouverneur-generaal, die niet op zijn zware taak was berekend.

Een pasbenoemde gouverneur-generaal moet een genie zijn als hij zonder bijzondere kennis en ervaring toch van wijsheid en rechtvaardige daadkracht blijk geeft in zijn nieuwe functie. Waarmee ik niet wil bepleiten alleen genieën te benoemen op deze hoge post. Buiten het bezwaar dat een zoektocht naar genieën zou leiden tot langdurige vacatures bij overheidsbetrekkingen pleit nog een andere reden hiertegen. Een genie zou niet kunnen werken voor het ministerie van Koloniën, en dus als gouverneur-generaal ongeschikt zijn, zoals voor genieën wel vaker geen plek is te vinden.

Het zou misschien wenselijk zijn dat de ziektegeschiedenis, zoals ik die eerder beschreef, bekend raakt bij degenen die een nieuwe gouverneur-generaal benoemen. Het spreekt voor zichzelf dat kandidaten op z'n minst

integer zijn en beschikken over een scherp verstand dat hen in staat stelt te leren wat ze moeten weten. Maar belangrijker nog vind ik dat ze voldoende weerstand kunnen bieden tegen aanmatigende betweterij in het begin, en vooral tegen apathische slaperigheid in de laatste jaren van hun bestuur.

Ik heb al gezegd dat Havelaar dacht te kunnen rekenen op de hulp van de gouverneur-generaal, en ik voegde eraan toe 'dat deze mening naïef was'. Die gouverneur-generaal was namelijk in afwachting van zijn opvolger, om daarna zelf met pensioen te gaan in Nederland!

We zullen zien hoe deze slaapziekte grote schade veroorzaakt in Lebak, waarbij Havelaar zwaar wordt getroffen, evenals de Javaan Saidjah, over wie ik nu een eentonig verhaal — één uit zeer vele! — zal vertellen.

Ja, eentonig zal deze geschiedenis zijn! Eentonig als het verhaal van de mier die haar winterrantsoen tegen een kluit aarde moet opslepen, als tegen een berg die ze moet bedwingen op haar weg naar de voorraadschuur. Telkens valt ze met haar vracht omlaag, om telkens weer omhoog te klauteren. Tussen haar en de bergtop moet ze een afgrond trotseren, een diepte die duizend mieren nog niet zouden vullen. Daartoe moet zij, die al nauwelijks kracht heeft om haar vracht in het laagland voort te slepen, een last meetorsen die vele malen zwaarder is dan haar eigen lijf. Ze moet het evenwicht bewaren als ze overeind komt met de vracht tussen haar voorpoten. Ze moet zich op die berg naast het ravijn in alle mogelijke bochten wringen. Ze wankelt, waggelt, schrikt, bezwijkt bijna, probeert zich vast te houden aan een half ontwortelde boomstam die met zijn kruin naar de diepte wijst — een grasspriet! —, ze mist de steun die ze zoekt, de boom buigt mee — de grasspriet is niet sterk genoeg — ach, daar valt ze in de diepte met haar vracht. Dan is zij een ogenblik stil, wel een seconde, wat lang is in het leven van een mier. Zou ze verdoofd zijn door de pijn? Of geeft ze diep bedroefd toe dat haar inspanningen vergeefs zijn geweest? Nee, ze geeft de moed niet op. Weer grijpt ze haar vracht, en weer sleept zij die naar boven, om straks nog eens, en nog eens, in de diepte te vallen.

Zo eentonig zal mijn verhaal zijn. Maar het gaat niet over vreugde of verdriet van mieren, die door de grofheid van onze zintuigen aan onze waarneming ontsnappen. Ik zal een verhaal vertellen over mensen, over

wezens die zijn gebouwd zoals wij. Het is waar, wie bang is voor emotie en zichzelf niet wil vermoeien met medelijden, zal zeggen dat die mensen geel zijn, of bruin — velen noemen hen zwart — en zal dat verschil in huidskleur beschouwen als reden genoeg om de blik af te wenden van die ellende.

Ik vertel dit verhaal alleen voor wie in staat is te begrijpen dat er harten kloppen onder die donkere opperhuid. Wie is gezegend met een blanke huid en de daarmee samenhangende beschaving en handelskennis, met Godsbesef en deugd, zou deze blanke hoedanigheid op een andere manier kunnen gebruiken, door oog te hebben voor mensen die niet het voordeel hebben van die blanke kleur en morele voortreffelijkheid.

Lezer, mijn vertrouwen op uw medelijden met de Javanen gaat niet ver. Wat zult u voelen als ik beschrijf hoe de laatste buffel uit het veld wordt geroofd, op klaarlichte dag, schaamteloos, onder bescherming van het Nederlandse gezag, als ik het weggevoerde rund laat volgen door de eigenaar en zijn huilende kinderen, als ik deze arme man laat neerstrijken op de trappen van het huis van de rovers, sprakeloos, wezenloos diep bedroefd, als ik hem van daar laat weggagen onder bedreiging van stokslagen en gevangenisstraf? Nee, ik eis niet, noch verwacht ik, o Nederlanders!, dat het u net zo zal aangrijpen als wanneer ik het verhaal vertel over een boer van wie een koe wordt gestolen. Ik vraag geen traan bij de tranen die vloeien op donkere gezichten, noch woede als ik zal vertellen over het verdriet van de beroofden. Evenmin verwacht ik dat u zult opstaan, en met mijn boek in de hand naar de Koning zult gaan en zegt: 'Kijk, Koning, dit gebeurt in uw Rijk, in uw mooie Rijk van Insulinde!'

Nee, nee, nee, dat verwacht ik echt niet! U ziet in uw eigen omgeving al te veel leed, zodat u geen medelijden kunt voelen met alles wat zo ver weg gebeurt! Staat u niet onder grote druk, omdat een nieuw Kamerlid iets vreselijks wil doordrukken? Worstelt u niet met uw verscheurde ziel, omdat u moet kiezen tussen Nietigheid A en Onbenulligheid B? Hebt u niet uw dure tranen nodig voor ernstiger zaken dan, ach, wat valt er nog meer te

zeggen!? Was het gisteren niet een slappe dag op de beurs? En dreigt de koffiemarkt niet nog verder in te zakken door een te groot aanbod?

‘Ach, schrijf toch niet zulke onzinnige dingen aan je papa, Stern!’, heb ik gezegd, en misschien zei ik het wat driftig, want ik kan niet tegen onwaarheden, dit is altijd een vast principe van me geweest. Ik heb die avond onmiddellijk aan de oude Stern geschreven dat hij haast moet maken met zijn bestellingen, en moet oppassen voor valse berichten, want de koffieprijs staat op dit moment heel goed op de beurs.

De lezer voelt wat ik bij het aanhoren van de laatste hoofdstukken weer heb doorgemaakt. Ik heb in de kinderkamer een schuifpuzzeltje gevonden, en dat neem ik voortaan mee naar de leeskrans bij de Rosemeijers. Had ik ongelijk toen ik zei dat die Sjaalman iedereen gek had gemaakt met zijn pak papier? Zou men in dat geschrijf van Stern een jongeman herkennen die wordt opgevoed in een deftig huis? En Frits doet ook mee, ik weet het zeker! Wat zijn dat voor malle uitvallen tegen een ziekte die zich openbaart in het verlangen naar een buitenhuis? Is dat op mij gemunt? Mag ik niet uitrusten in Driebergen als Frits straks makelaar is? En wie spreekt er in gezelschap van vrouwen en meisjes over buikklachten? Het is een vast principe van me altijd kalm te blijven, maar ik moet bekennen dat ik er grote moeite mee heb bij het aanhoren van alle gekheid die Stern voorleest. Wat wil hij toch? Hoe moet dit verhaal aflopen? Wanneer komt er nu eindelijk eens een degelijk hoofdstuk? Wat kan het me schelen of die Havelaar zijn tuin schoonhoudt, en of de mensen bij hem binnenkomen via de achterdeur of de voordeur?

Bij Busselinck & Waterman moet men door een nauw gangetje, naast een oliepakhuis, waar het altijd stinkt. En dan dat gezeur over die buffels! Wat moeten ze toch met buffels, die zwarten? Ik heb nog nooit een buffel gehad, en toch ben ik tevreden. Er zijn mensen die altijd klagen. En waarom zo afgeven op dwangarbeid, ik kan merken dat hij de preek van dominee Wawelaar niet heeft gehoord, anders zou hij weten hoe nuttig dit werk is voor de uitbreiding van het Godsrijk. Maar ach, Stern is luthers.

O zeker, als ik vooraf had geweten wat Stern zou schrijven, waarvan ik verwachtte dat het van groot belang zou zijn voor alle makelaars in koffie, en anderen, dan had ik dit werk veel liever zelf gedaan. Maar hij heeft de steun van de Rosemeijers, die in suiker doen, en maakt dat hem zo overmoedig? Ik heb hem ronduit gezegd — want ik ben oprecht in die dingen — dat wij de geschiedenis van die Saidjah wel kunnen missen, maar toen keerde Louise Rosemeijer zich opeens tegen mij. Het schijnt dat Stern tegen haar heeft gezegd dat er een liefdesverhaal in het boek zou komen, en daar zijn zulke meisjes dol op. Ik zou me hierdoor niet hebben laten afschrikken als de Rosemeijers me niet hadden gezegd dat ze graag wilden kennismaken met Sterns vader. Ik doorzie dit verzoek, want de jonge Stern heeft een oom die ook in suiker doet. Als ik mijn gezonde verstand te luid tegen de jonge Stern laat spreken, laad ik de verdenking op mij dat ik de Rosemeijers dwarszit, en dat is in het geheel niet het geval, want ze doen in suiker.

Ik begrijp volstrekt niet de bedoeling van Sterns geschrijf. Altijd zijn er ontevreden mensen. Mooi is dat! Hij heeft 't zo goed in Holland, van de week heeft mijn vrouw nog kamilletee voor hem gezet. Wat drijft hem om zo af te geven op de regering? Wil hij daarmee de algemene onvrede aanwakkeren? Wil hij gouverneur-generaal worden? Hij is er verwaand genoeg voor dit te willen. Ik vroeg hem dit eergisteren, en ik zei er ronduit bij dat zijn Hollands nog zo gebrekkig was. 'O, dat is geen bezwaar', antwoordde hij. 'Er schijnt maar zelden een gouverneur-generaal daarheen te worden gestuurd die de taal van Indië beheerst.' Wat moet ik nu met zo'n wijsneus? Hij heeft niet de minste eerbied voor mijn levenservaring. Toen ik hem deze week zei dat ik al zeventien jaar makelaar was, en al twintig jaar de beurs bezocht, haalde hij Busselinck & Waterman aan, die al achttien jaar makelaars zijn, en, zei hij, 'die hebben dus één jaar meer ervaring'.

Zo probeerde hij mij een vlieg af te vangen, maar ik wierp tegen, omdat ik van de waarheid houd, dat Busselinck & Waterman weinig verstand van zaken hebben, en dat het knoeiers zijn.

Marie is ook in de war. Deze week was het haar beurt voor te lezen aan het ontbijt, we waren bezig aan de geschiedenis van Lot. Opeens wilde ze

niet verder lezen. Mijn vrouw, die net als ik zeer op godsdienst is gesteld, trachtte haar met zachte hand tot gehoorzaamheid over te halen, omdat het een zedig meisje niet past zo koppig te zijn. Tevergeefs!

Toen moest ik haar als vader streng toespreken, omdat ze door haar koppigheid de stichtelijke sfeer aan het ontbijt bedierf, wat altijd slecht uitwerkt op de rest van de dag. Maar er was niets aan te doen. Ze ging zelfs zover dat ze zei liever doodgeslagen te worden dan verder te lezen. Ik heb haar gestraft met drie dagen kamerarrest op koffie en brood. Ik hoop dat ze ervan zal opknappen. Om die straf te laten bijdragen tot godsdienstige beterschap heb ik haar opgedragen het hoofdstuk dat ze niet wilde voorlezen tien keer over te schrijven. Ik heb haar zo streng aangepakt omdat ik heb gemerkt dat ze de laatste tijd — of het door Stern komt, weet ik niet — woorden gebruikt die een gevaar vormen voor de zedelijkheid, waarop mijn vrouw en ik zo bijzonder zijn gesteld. Ik heb haar onder andere een Frans liedje horen zingen, waarin een arme oude bedelaarster wordt beklagd die in haar jeugd in een theater zong, en gisteren kwam zij aan het ontbijt zonder korset — Marie, bedoel ik —, wat toch niet fatsoenlijk is.

Ook moet ik zeggen dat Frits met weinig goeds is thuisgekomen uit de kerk. Ik was redelijk tevreden, omdat hij had stilgezeten. Hij verroerde zich niet, zijn oog bleef strak gericht op de preekstoel, maar later hoorde ik dat Betsy Rosemeijer precies daarachter had gezeten. Ik heb er niets van gezegd, want men moet voor jongelui niet al te streng zijn, en de Rosemeijers bestieren een fatsoenlijk handelshuis. Ze hebben aan hun oudste dochter, die met Bruggeman in kruiden en drogisterij is getrouwd, iets heel aardigs meegegeven. Ik denk ook dat Frits dankzij dit soort belangstelling wegblijft van de Westermarkt, waarmee ik blij ben, omdat ik zo op zedelijkheid ben gesteld.

Maar helaas zie ik dat Frits steeds eigenwijzer wordt. Dominee Wawelaar klaagt over zijn verwaandheid op catechisatie — van Frits, bedoel ik — en hij schijnt uit dat pak van Sjaalman een wijsneuzigheid te hebben gehaald die de gemoedelijke Wawelaar dol maakt. In plaats van aan te nemen wat de Schrift zegt — en dat behoort men toch te doen, want in de

Schrift zelf staat dat men gelovig moet zijn — stelt Frits voortdurend allerlei vragen:

— Wat zou er zijn gebeurd als Eva die appel niet had gegeten?

— Is mijn broertje tot eeuwig branden in de Hel veroordeeld omdat hij stierf voordat hij was gedoopt?

— Droeg Jezus sokken? Had hij een tulband op z'n hoofd?

— Hoe hoog was Jezus opgestegen toen hij aan de rand van onze atmosfeer kwam, en waarheen is hij toen verdergegaan?

— Waarom was Jezus brutaal tegen zijn moeder toen zij hem zocht?

— Waarom waren er varkens in het Heilig Land, terwijl het eten van varkensvlees daar verboden is?

— Hoe verdeelde men de erfenis van mensen die opstonden uit hun graven?

— Wat heeft het Opperwezen nog te doen als de natuurwetten volmaakt zijn?

— Waarom werd de mensheid pas vierduizend jaar na de Schepping gered?

— Waarom laat God toe dat velen Zijn redding afwijzen?

— Waarom heeft de duivel macht als hij door Christus is overwonnen?

— Waarom doen wij onze huizen op slot in een land dat christelijk is en waar dus geen dieven zijn?

— Waarom mochten de Israëlieten goud en zilver meenemen dat eigendom was van de Egyptenaren?

— Waarom is Jezus een zoon van David als Jozef, die van David afstamde, zijn vader niet was?

— Hoe kwam Noach aan een paar ijsberen voor de ark?

— Wat gebeurt er als twee gelovigen in hun gebed precies het tegenovergestelde aan God vragen?

Enzovoorts! Het is aandoenlijk te zien hoe deze waardige dominee Wawelaar, die vaak koffie bij ons drinkt, op Frits inpraat, en hoe die kwajongen steeds weer nieuwe vragen paraat heeft. Het komt allemaal uit dat vervloekte pak van Sjaalman! De ijverige dienaar van het Evangelie probeerde met tranen op de wangen Frits af te brengen van wijsheid die een verzinsel is van mensen en hem in te leiden in de geheimen van de wijsheid

Gods. Hij smeekte hem het brood van het eeuwige leven niet af te wijzen, en niet in de klauwen te vallen van Satan, die met zijn engelen in het vagevuur woont, dat voor hen brandt tot in eeuwigheid. 'O', zei hij gisteren — Wawelaar, bedoel ik — 'o, jonge vriend, open toch de ogen en oren, en hoor en zie wat de Heer je door mijn mond te zien en te horen geeft. Let op de getuigenissen van de heiligen die zijn gestorven voor het ware geloof!'

'Ik heb ze niet gevraagd dat te doen!', zei Frits daarop. Lezer, wat moet ik toch met die jongen beginnen?

Even later begon Wawelaar opnieuw, want hij is een ijverige dienaar Gods, en hij staakt zijn arbeid nooit. 'O', zei hij, 'o, jonge vriend, open toch ...', en zie de rest hierboven, 'maar', ging hij voort, 'hoe kun je nu zo ongevoelig blijven als je bedenkt dat eens de dag komt waarop de bokken worden gescheiden van ...'

Toen barstte de deugniet in lachen uit — Frits, bedoel ik — en ook Marie begon te lachen. Ik meende zelfs een zweem van lachen te bespeuren op het gezicht van mijn vrouw. Maar toen ben ik Wawelaar te hulp gekomen. Ik heb Frits gestraft met een boete uit zijn spaarpot, voor het zendelinggenootschap.

Och lezer, dit alles raakt me diep. En wie zo lijdt als ik, kan zich toch onmogelijk vermaken met het aanhoren van vertelsels over buffels en Javanen? Wat is een buffel, vergeleken met de zaligheid van Frits? Wat gaan mij de zaken aan van al die mensen in de verte, als ik moet vrezen dat Frits door zijn ongeloof mijn eigen zaken zal bederven, en dat hij nooit een flinke makelaar zal worden? Want Wawelaar zelf heeft gezegd dat God alles beslist, en dat alleen rechtzinnigheid tot rijkdom leidt. 'Zie eens', zei hij, 'is er niet veel rijkdom in Nederland? Dat komt door het geloof! Heerst in Frankrijk niet overal moord en doodslag? Juist, en dat komt doordat ze daar katholiek zijn. Zijn niet de Javanen arm? Het zijn heidenen. Hoe langer de Hollanders met de Javanen omgaan, hoe meer rijkdom hier zal komen, en hoe meer armoede daar. Dat is de wil van God!'

Ik sta versteld van Wawelaars scherpe inzichten. Want het is de waarheid dat ik, stipt als ik ben in godsdienstige kwesties, mijn zaken elk jaar beter zie gaan, en dat Busselinck & Waterman, die God noch gebod kennen, hun

hele leven lang knoeiers zullen blijven. Ook de Rosemeijers, die in suiker doen en een roomse dienstmeid hebben, moesten onlangs weer 27 procent afboeken op een order van een jood die fout was. Hoe dieper ik nadenk, hoe verder ik kom in het doorgronden van Gods onnaspeurlijke wegen. Onlangs is gebleken dat er weer dertig miljoen gulden winst is geboekt op de verkoop van producten die de heidenen hebben geleverd, en daarbij is niet eens opgeteld wat ik daarop heb verdiend, en vele anderen die van deze handel leven.

Het is alsof de Heer zegt: 'Alstublieft, dertig miljoen als beloning voor uw geloof!' Is dit niet duidelijk de vinger Gods, die de kwaden laat werken om de rechtvaardigen te sparen? Is dit niet een aansporing voort te gaan op de goede weg? Om daar veel te laten produceren en hier te volharden in het ware geloof? Zeggen we niet daarom 'bidt en werkt', opdat wij zullen bidden en het werk laten doen door het zwarte goedje dat 'Onze Vader' niet kent?

Wawelaar heeft groot gelijk als hij Gods juk zacht noemt! Hoe dragelijk wordt de last gemaakt voor iedereen die gelooft! Ik ben pas in de veertig, en ik hoef niet meer te werken, ik kan naar Driebergen gaan als ik dat zou willen. En zie hoe het met anderen afloopt die de Heer verlieten.

Gisteren heb ik Sjaalman gezien, met zijn vrouw en hun jongetje. Ze zagen er uit als spoken. Hij is lijkkbleek, zijn ogen puilen uit en zijn wangen staan hol. Hij loopt met kromme rug, hoewel hij jonger is dan ik. Ook zij was armoedig gekleed, en ze scheen weer te hebben gehuild. Ik had al gemerkt dat zij ontevreden van karakter is, want ik hoef iemand maar eenmaal te zien om tot een oordeel te komen. Ervaring brengt dat met zich mee. Ze had een kort jasje van zwarte zijde aan, terwijl het vrij koud was. Haar rok van dunne stof hing slap om de knieën. Hij had zelfs zijn sjaal niet meer om en zag er uit alsof het zomer was.

Toch schijnt hij nog een zekere trots te bezitten, want hij gaf iets aan een arme vrouw die op de sluis zat — Frits zegt 'brug', maar wat van steen is zonder een wip noem ik sluis — en wie zelf zo weinig heeft, begaat een zonde als hij iets weggeeft aan een ander.

Bovendien, ik geef nooit iets op straat — dit is een principe van me —, want ik zeg altijd als ik arme mensen zie: wie weet is het hun eigen schuld, en ik mag hen niet belonen voor hun fouten. Op zondag geef ik tweemaal: voor de armen en voor de kerk. Zo hoort het!

Ik weet niet of Sjaalman mij heeft gezien, want ik liep snel voorbij. Ik keek naar boven en dacht aan de rechtvaardigheid van God, die hem niet zo zou laten rondlopen zonder winterjas als hij beter had opgepast en niet zo lui, pedant en ziekelijk was.

Wat mijn boek betreft moet ik de lezer om excuus vragen voor de schandalige wijze waarop Stern misbruik maakt van ons contract. Ik moet bekennen dat ik opzie tegen de avond waarop de liefdesgeschiedenis over die Saidjah wordt voorgelezen.

De lezer weet al dat ik gezonde opvattingen over de liefde heb. Ik hoef slechts te verwijzen naar mijn oordeel over dat uitstapje naar de Ganges. Dat jonge meisjes zulke verhaaltjes aardig vinden, kan ik wel begrijpen, maar ik vind het onverklaarbaar dat volwassen mannen dergelijke zottigheid zonder walging kunnen aanhoren. Ik weet zeker dat ik op de volgende voorleesavond vaak mijn schuifpuzzeltje zal voltooiën.

Ik wil eigenlijk niets horen over die Saidjah, en ik hoop dat de man snel trouwt, als hij tenminste de held is van deze liefdesgeschiedenis. Het is vriendelijk van Stern dat hij vooraf heeft gewaarschuwd voor een eentonige geschiedenis. Zodra hij aan een ander hoofdstuk begint, zal ik weer luisteren. Maar de kritiek op het Indische bestuur verveelt me bijna evenzeer als liefdesverhalen. Men ziet aan alles dat Stern jong is en weinig ervaring heeft. Om zaken goed te beoordelen, moet men alles van dichtbij meemaken.

Toen ik trouwde, ben ik zelf in Den Haag geweest. Met mijn vrouw heb ik het Mauritshuis bezocht. Ik ben daar in aanraking gekomen met alle standen van de maatschappij, want ik heb de minister van Financiën voorbij zien rijden, en we hebben samen flanel gekocht in de Veenestraat — ik en mijn vrouw, bedoel ik — en nergens heb ik iets gemerkt van ontevredenheid over de regering. Die juffrouw in de winkel zag er welvarend en tevreden uit. Toen in 1848 sommigen ons probeerden wijs te maken dat in Den Haag

niet alles was zoals het hoorde, heb ik op een avond bij de Rosemeijers over die ontevredenheid het mijne gezegd. Er werd goed naar mij geluisterd, want iedereen wist dat ik uit ervaring sprak.

Tegenover ons woont een juffrouw die in Indië een neef met een *toko* heeft, zoals ze daar een winkel noemen. Wanneer alles daar zo slecht ging als Stern zegt, zou zij daar ook wel iets van af weten, maar nooit hoor ik haar klagen. Integendeel, ze zegt dat haar neef er op een landgoed woont, en dat hij lid is van de kerkeraad, en dat hij haar een sigarenkoker heeft gestuurd die hij zelf heeft gemaakt van bamboe. Dit alles toont toch duidelijk aan hoe ongegrond dat geklaag is over slecht bestuur.

Ook blijkt hieruit dat er voor iemand die voorzichtig leeft in dat land nog wel wat te verdienen valt, en dat die Sjaalman daar dus ook al lui, pedant en ziekelijk is geweest, anders zou hij niet zo arm zijn thuisgekomen en hier rondlopen zonder winterjas.

En de neef van die juffrouw tegenover ons is niet de enige die in Indië fortuin heeft gemaakt. In het koffiehuis zie ik veel mensen die daar zijn geweest en die echt heel keurig in de kleren zitten. Maar dat is begrijpelijk, men moet goed op z'n zaken passen, daar net zo goed als hier. Op Java zullen de gebraden duiven niemand in de mond vliegen. Er moet gewerkt worden! En wie dat niet wil, is arm en blijft arm, dat spreekt voor zich.

Saidjah en zijn buffel: uit de film *Max Havelaar* van Fons Rademakers (1976).

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK

Ernest Stern vertelt een verhaal over de geliefden Saidjah en Adinda. Is het zomaar een romantische vertelling? Nee. 'Een verzonnen verhaal, met al z'n bijzonderheden, kan een waarheid vertellen die algemeen geldig is.'

Saidjahs vader had een buffel, waarmee hij zijn rijstveld bewerkte. Toen het districtshoofd van Parangkujang zijn buffel afpakte, was hij diep bedroefd, en dagenlang sprak hij geen woord. Want de tijd van ploegen zou spoedig aanbreken, en de tijd van zaaien zou snel voorbij zijn als men de sawa niet op tijd bewerkte, en uiteindelijk viel er dan geen padi te snijden, om die op te slaan in de rijstschuur van het huis.

Saidjahs vader maakte zich grote zorgen. Hij vreesde dat zijn vrouw gebrek aan rijst zou hebben, net als Saidjah, die nog een kind was, en de broertjes en zusjes van Saidjah. Ook zou het districtshoofd hem aanklagen bij de assistent-resident als hij niet op tijd belasting betaalde, want dat was strafbaar.

Toen pakte Saidjahs vader een dolk, die hij had geërfd van zijn vader. De dolk was niet bijzonder mooi, maar wel zaten er zilveren banden rondom de koker. Hij verkocht de dolk aan een Chinees en kwam thuis met 24 gulden, waarvoor hij een andere buffel kocht. Saidjah, die toen ongeveer zeven jaar oud was, had al snel vriendschap gesloten met de nieuwe buffel. Ik zeg niet zomaar 'vriendschap', want het is bijzonder te zien hoe dit Javaanse dier zich hecht aan de kleine jongen, die hem bewaakt en verzorgt. Braaf buigt het beest z'n zware kop naar rechts, of links, of omlaag, bij een vingerwijzing van het kind, dat hij kent, dat hij verstaat, en met wie hij opgroeit.

De aanmoedigingen van Saidjahs kinderstem schenen het sterke dier nóg meer kracht te geven als het de zware kleigrond openscheurde en zijn weg tekende in diepe, scherpe geulen. De buffel keerde gehoorzaam om als hij aan het einde van de akker was, en kaarsrecht trok hij een nieuwe geul naast de vorige, alsof de sawa een tuin was die werd aangeharkt door een reus.

Daarnaast lagen de sawa's van Adinda's vader, de vader van het meisje met wie Saidjah zou trouwen. En als Adinda's broertjes daar kwamen terwijl ook Saidjah bezig was met zijn ploeg, dan riepen zij elkaar vrolijk toe, en schepten zij op tegen elkaar over de kracht en de gehoorzaamheid van hun buffels. Maar ik geloof dat die van Saidjah toch echt de beste was, misschien wel omdat de jongen hem zo goed toesprak, en buffels zijn daar zeer gevoelig voor.

Saidjah was negen jaar oud geworden, en Adinda al zes jaar, toen ook deze buffel van Saidjahs vader werd afgepakt door het districtshoofd van Parangkujang. Saidjahs vader, die heel arm was, ging weer naar de Chinees en verkocht hem nu twee zilveren klamboe-haken, die hij had geërfd van de ouders van zijn vrouw. Voor achttien gulden kocht hij een nieuwe buffel.

Maar Saidjah was verdrietig. Hij wist van Adinda's broertjes dat de vorige buffel naar de hoofdplaats was gedreven. Hij had zijn vader gevraagd of deze het dier toevallig had gezien toen hij daar was om de klamboe-haken te verkopen. Saidjahs vader wilde geen antwoord geven op die vraag. Daarom vreesde hij dat zijn buffel was geslacht, zoals alle andere buffels die het districtshoofd afpakte van de bevolking.

En Saidjah huilde veel als hij dacht aan de arme buffel waarmee hij twee jaar zo hecht was geweest. En hij kon lange tijd niet eten, want zijn keel zat dicht als hij slikte. Saidjah was tenslotte nog maar een kind.

Saidjah en de nieuwe buffel maakten kennis met elkaar, en al snel hadden zij vriendschap gesloten. Te snel, eigenlijk. Want helaas, de indrukken van ons hart worden in was geschreven en zijn eenvoudig glad te strijken om plaats te maken voor nieuwe ervaringen.

De nieuwe buffel was niet zo sterk als de vorige. Het oude juk hing te ruim om zijn nek, maar gelukkig was het arme dier even gehoorzaam als

zijn geslachte voorganger. Wanneer Saidjah aan de rand van de sawa Adinda's broertjes tegenkwam, kon hij niet meer opscheppen over de kracht van zijn buffel. Toch beweerde hij dat geen ander trekdier zo'n goed karakter had als het zijne. En als de geul niet zo recht liep als vroeger, of als er kluiten aarde niet waren doorgesneden en omgedraaid, dan werkte hij dit zo goed mogelijk bij met zijn spade. Bovendien, geen buffel had zo'n prachtige vacht als de zijne. Een priester zelf had gezegd dat zijn prachtige vacht geluk zou brengen.

Op een dag, in het veld, riep Saidjah tevergeefs tegen zijn buffel dat hij moest doorwerken. Het dier bleef stokstijf stilstaan. Saidjah, boos over deze ongehoorzaamheid, slaakte een vloek. Hij riep: 'a.s.!' Wie in Indië is geweest, zal mij begrijpen. En wie me niet verstaat, zal blij zijn dat ik hem de uitleg van een grove uitdrukking bespaar.

Maar Saidjah bedoelde er niets kwaads mee. Hij zei het alleen omdat hij het anderen zo vaak had horen zeggen als ze ontevreden waren over hun buffels. Hij had het net zo goed niet kunnen zeggen, want het hielp niets: zijn buffel verzette geen stap meer. Hij schudde z'n kop alsof hij het juk wilde afwerpen, hij briede door zijn neusgaten, hij sidderde, rilde, er sprak angst uit zijn blauwe ogen en hij ontblootte zijn tandvlees.

'Rennen! Je moet vluchten!', riepen Adinda's broertjes opeens, 'Saidjah, vlucht! Kijk daar, een tijger!'

Snel maakten ze het juk van hun buffels los, ze sprongen op de brede ruggen, en galoppeerden weg door de sawa's, over *galengan* (dijkjes), door modder, door kreupelhout en bossen en *alang-alang* (hoog gras), langs velden en wegen. En toen ze hijgend en zwetend het dorp Badur binnenrenden, was Saidjah niet bij hen.

Saidjah was, zoals de anderen, op de buffel gesprongen om te vluchten. Maar het dier maakte toen een onverwachte sprong, waardoor de jongen zijn evenwicht verloor en op de grond viel. De tijger was nu heel dichtbij...

In volle vaart schoot Saidjahs buffel enkele sprongen voorbij de plek waar zijn kleine meester de dood in de ogen zag. Toen kwam hij tot stilstand. Hij draaide zich om, keerde terug naar de plek waar Saidjah lag, zette zijn lompe lijf op lompe poten als een dak boven het kind, en richtte

zijn gehoornde kop naar de tijger. Deze sprong. En hij sprong voor het laatst. De buffel spietste hem op zijn horens, waarbij hij zelf slechts een vleeswond in z'n hals opliep door een klauw van de tijger. Daar lag de aanvaller met opengescheurde buik, en Saidjah was gered. De buffel met zijn prachtige vacht had inderdaad geluk gebracht!

Toen deze buffel van Saidjahs vader werd afgepakt, en geslacht...

Ik heb u gezegd, lezer, dat mijn verhaal eentonig is.

... toen deze buffel was geslacht, had Saidjah de leeftijd bereikt van twaalf jaar, en Adinda weefde *sarongs* (doeken), en *batikte* (verfde) die in fraaie patronen. Ze toonde verdriet in de tekening van haar weefsel, want ze had Saidjah diepbedroefd gezien.

En ook Saidjahs vader was bedroefd, maar zijn moeder nog het meest. Zij had de wond verzorgd aan de hals van het trouwe dier dat haar kind veilig had thuisgebracht, nadat zij eerst van Adinda's broertjes had begrepen dat haar jongen was verscheurd door de tijger.

Vaak had ze de wond bekeken, en gezien hoe diep de tijgerklauw in het vlees van de buffel was gedrongen. Dan besefte ze wat er zou zijn gebeurd met het tere lijf van haar kind. En telkens als ze verse geneeskrachtige kruiden op de wond had gelegd, streelde zij de buffel en sprak ze lieve woorden tegen hem, zodat het goede trouwe dier zou weten hoe dankbaar een moeder is!

Later hoopte ze dat de buffel haar woorden had begrepen, want dan had hij ook geweten waarom zij huilde toen hij werd weggevoerd om te worden geslacht, en dat het niet Saidjahs moeder was die hem liet doden.

Enkele jaren later sloeg Saidjahs vader op de vlucht. Hij was niet in staat belasting te betalen en vreesde voor een zware straf. Ook kon hij geen erfstukken meer verzilveren om een nieuwe buffel te kopen. Zijn ouders hadden hem weinig nagelaten.

Na het verlies van de laatste buffel had hij zich een tijdlang staande gehouden door ploegdieren te huren. Dat is zeer vernederend voor iemand

die eigen buffels heeft gehad.

Saidjahs moeder stierf van verdriet, en toen vertrok zijn vader in een ogenblik van wanhoop uit Lebak om werk te zoeken in de buurt van Batavia. Met stokslagen werd hij gestraft, omdat hij Lebak zonder paspoort had verlaten, en de politie bracht hem terug. Hij werd krankzinnig verklaard en in de gevangenis gegooid, omdat men vreesde dat hij in een aanval van *mata gelap* (razernij) misschien een ongeluk zou begaan. Lang zat hij niet gevangen, want al na korte tijd stierf hij.

Wat er is geworden van de broertjes en zusjes van Saidjah weet ik niet. Hun huisje stond korte tijd leeg, en zakte al snel in elkaar omdat het slechts van bamboe en *atap* (palmbladeren) was gebouwd. Stof en vuil bedekken nu de plek waar veel was geleden. Er zijn veel van dergelijke plekken in Lebak.

Saidjah was al vijftien jaar toen zijn vader op de vlucht sloeg. Saidjah was niet meegegaan, omdat hij grotere plannen had. Hij had gehoord dat de heren in Batavia rondreden in *bendi* (tweewielige rijtuigjes). Misschien zou hij werk kunnen vinden als *bendi*-jongen. Misschien zou hij dan in drie jaar tijd genoeg kunnen sparen om twee buffels te kopen. Deze gedachte lachte hem toe en vol geestdrift vertelde hij zijn plan aan Adinda.

‘Stel je voor’, zei hij, ‘als ik terugkom, zullen wij oud genoeg zijn om te trouwen, en dan zullen we twee buffels hebben!’

‘Wat fijn, Saidjah! Ik wil graag met je trouwen als je terugkomt. Ik zal spinnen, en sarongs en *slendangs* (draag-doeken) weven, en batikken, en altijd ijverig zijn.’

‘O, ik geloof je, Adinda! Maar wat als je al getrouwd bent wanneer ik terugkom?’

‘Saidjah, je weet best dat ik met niemand anders zal trouwen. Mijn vader heeft zijn belofte al gedaan aan jouw vader.’

‘En wat wil jij?’

‘Ik zal met je trouwen, reken maar!’

‘Als ik terugkom, zal ik je in de verte roepen.’

‘Wie zal dat horen, als we bezig zijn met rijst stampen?’

‘Goed, Adinda, ik heb een beter plan: wacht op mij aan de rand van het bos, onder de *ketapan* (grote boom) waar je mij de *melati* (witte bloem,

geurend als jasmijn) hebt gegeven.'

'Maar, Saidjah, hoe kan ik weten wanneer ik je moet opwachten bij de ketapan?'

Saidjah dacht een ogenblik na, en zei: 'Tel de manen. Driemaal twaalf manen zal ik wegblijven, deze maan reken ik niet mee. Ja, Adinda, kerf bij elke nieuwe maan een streepje in je *rijstblok* (uitgehold houten blok voor het stampen van rijst). Als je driemaal twaalf strepen hebt gezet, zal ik de volgende dag onder de ketapan staan. Beloof je me dat je daar dan bent?'

'Ja, Saidjah! Ik zal onder de ketapan bij het grote bos staan als je terugkomt.'

Saidjah scheurde een strook van zijn versleten, blauwe hoofddoek en hij gaf die aan Adinda als aandenken. Toen verliet hij haar en hun dorp.

Hij liep, dagenlang, onafgebroken. Hij passeerde Rangkasbitung, dat nog niet de hoofdplaats van Lebak was, en Warunggunung, waar toen de assistent-resident woonde, en de volgende dag zag hij Pandeglang, dat daar lag als in een schitterende tuin. Weer een dag later was hij in Serang. Hij stond versteld van de schoonheid van deze grote plaats, met zoveel huizen, gebouwd van steen en bedekt met rode pannen. Saidjah had nog nooit zoiets gezien. Hij bleef er een dag, omdat hij moe was, maar in de koelte van de nacht ging hij verder. De volgende dag, nog voordat de schaduw was gedaald tot aan zijn lippen, bereikte hij Tangerang.

In Tangerang waste hij zich in de rivier. Hij rustte uit in het huis van een bekende van zijn vader, die hem strohoeden leerde vlechten. Hij oefende een dag, omdat hij dacht hiermee later misschien iets te kunnen verdienen als hij geen werk kon vinden in Batavia.

De volgende dag, tegen de avond toen het koel werd, bedankte hij zijn gastheer en ging verder. Zodra het donker was, zodat niemand het zou zien, haalde hij een boomblad tevoorschijn waarin hij de melati bewaarde die Adinda hem onder de ketapanboom had gegeven. Hij was diepbedroefd, omdat hij haar zo lang niet zou zien.

De eerste dag, en ook de tweede, had hij nog niet gevoeld hoe alleen hij was, omdat hij vol was van de gedachte dat hij geld zou verdienen om ooit

twee buffels te kunnen kopen, terwijl zijn vader nooit meer dan één buffel had gehad. In gedachten was hij al weer bij zijn Adinda. Het verdriet om hun afscheid had hij verdrongen.

Zo vervuld was zijn hart bij de gedachte aan hun weerzien dat hij zich bij het passeren van de grote boom vrolijk had gevoeld, alsof ze al voorbij waren, de zesendertig manen die hen scheidden van dat grote ogenblik. Hij voelde zich alsof hij de reis al had gemaakt, en alleen maar op dat ene bospad hoefde terug te lopen om Adinda weer te zien, wachtend onder die boom.

Maar al snel beseftte hij hoe lang één dag kon duren. Eindeloos lang leken hem de zesendertig manen die voor hem lagen. Hij voelde pijn in zijn ziel, die hem minder snel deed lopen. Hij voelde droefheid in zijn knieën, en ook al was het geen moedeloosheid die hem overviel, het was toch weemoed die niet ver daarvan verwijderd ligt. Niets liever wilde hij dan terugkeren, maar wat zou Adinda zeggen van zo weinig daadkracht?

Daarom liep hij door, ook al ging hij minder snel dan de eerste dagen. Hij had de melati in de hand, en drukte die vaak tegen zijn borst. In drie dagen was hij al veel ouder geworden. Hij begreep niet meer hoe hij vroeger zo kalm had kunnen leven, toen hij dichtbij Adinda was en haar steeds kon zien als hij wilde.

Nu kon hij niet zeker weten dat ze straks weer voor hem zou staan. En hij begreep niet dat hij na het afscheid niet nog eens was teruggekeerd om haar nog eenmaal te zien.

Ook dacht hij eraan dat ze kortgeleden nog ruzie hadden gemaakt over een touw dat ze had gesponnen voor de *layangan* (vlieger) van haar broertjes. Het touw was gebroken, omdat ze volgens hem in haar spinsel een fout had gemaakt, waardoor haar broertjes een wedstrijd hadden verloren tegen de kinderen uit Cipurut.

‘Hoe is het mogelijk’, dacht hij, ‘dat ik hierover zo boos werd op Adinda? Ook al had zij bij het spinnen een fout gemaakt, en ook al was de wedstrijd van Badur tegen Cipurut dáárdor verloren, en niet door de glasscherf die in een heg verscholen zat, dan nog had ik niet zo tegen haar mogen uitvallen. Hoe moet dat verder gaan als ik sterf in Batavia zonder haar ooit om

vergeving te hebben gevraagd voor mijn grofheid? Het lijkt nu alsof ik een slecht mens ben die een meisje uitscheldt. En als men in Badur hoort dat ik ver weg ben gestorven, zal iedereen dan zeggen: het is goed dat Saidjah stierf, want hij had een grote mond tegen Adinda'?

Zo gingen zijn gedachten met hem op de loop. Steeds vaker praatte hij in zichzelf, eerst in halve zinnen binnensmonds, daarna in hele verhalen, en uiteindelijk in een weemoedig gezang, waarvan ik hieronder de vertaling geef. Eerst was ik van plan wat rijmwoorden en ritme erin te brengen, maar evenals Havelaar vind ik het beter zo'n keurslijf weg te laten.

'Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb de grote zee gezien aan de Zuidkust, toen ik daar was met mijn vader om zout te maken.

Als ik sterf op zee, en men werpt mijn lichaam in het diepe water, dan zullen er haaien komen.

Ze zullen rondom mijn lijk zwemmen, en vragen: wie van ons zal het lichaam verslinden dat daar in het water drijft?

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het huis zien branden van Pa Ansu, dat hij zelf had aangestoken omdat hij mata gelap was.

Als ik sterf in een brandend huis zullen er gloeiende stukken hout neervallen op mijn lijk.

En buiten het huis zal een luid geroep zijn van mensen die met water gooien om het vuur te doven.

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb de kleine Si Unah zien vallen uit de klapperboom, toen hij een klapper (kokosnoot) plukte voor zijn moeder.

Als ik val uit een klapperboom, zal ik dood aan de voet liggen, in de struiken, als Si Unah.

Dan zal mijn moeder niet huilen, want zij is dood.

Maar anderen zullen roepen, met harde stem:

zie, daar ligt Saidjah!

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het lijk gezien van Pa Lisu, die was gestorven van hoge ouderdom, want zijn haren waren wit.

Als ik sterf van ouderdom, met witte haren,

zullen de klaagvrouwen rondom mijn lijk staan.

En zij zullen lawaai maken als de klaagvrouwen

bij Pa Lisu's lijk. En ook de kleinkinderen zullen

huilen, zeer luid.

Ik zal het niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb in Badur velen gezien die gestorven waren.

Men kleedde hen in een wit kleed, en begroef hen in de grond.

Als ik sterf in Badur, en men begraaft mij buiten

de desa, oostwaarts tegen de heuvel, waar het gras

hoog is, dan zal Adinda daar langskomen, en de rand

van haar sarong zal ruisen door het gras...

Ik zal het horen.'

Saidjah kwam in Batavia aan. Hij vroeg een heer hem in dienst te nemen, wat die heer onmiddellijk deed, omdat hij Saidjah nauwelijks kon verstaan.

In Batavia heeft men graag bedienden die nog geen Maleis spreken en dus nog niet zo bedorven zijn als anderen die al langer in aanraking komen met de Europese beschaving. Saidjah leerde wel Maleis, maar paste toch braaf op, want altijd dacht hij aan de twee buffels die hij wilde kopen, en aan

Adinda. Hij werd groot en sterk, omdat hij alle dagen te eten had, wat in Badur niet altijd mogelijk was.

Hij was geliefd onder het personeel in de stal, en hij zou zeker niet zijn afgewezen als hij de dochter van de koetsier ten huwelijk had gevraagd. Zijn meester zelf hield zoveel van Saidjah dat hij hem spoedig benoemde tot huisbediende. Hij gaf hem een hoger loon en veel geschenken, omdat hij zo bijzonder tevreden over Saidjah was.

Zijn meester vond Saidjah ondankbaar toen hij, na bijna drie dienstjaren, zijn ontslag vroeg en om een bewijs van goed gedrag verzocht. Maar hij kon hem dit niet weigeren, en Saidjah ging met een vrolijk hart op reis.

Hij kwam langs Pising, waar Havelaar ooit woonde, lang geleden. Maar Saidjah wist dit niet, en ook al had hij het geweten, zijn hart was vervuld van iets heel anders. Hij telde de schatten die hij meenam naar huis. In een bamboerol bewaarde hij zijn paspoort en het getuigschrift van goed gedrag. In een koker aan een leren riem slingerde iets zwaars tegen zijn schouder, maar hij voelde dit graag, geloof ik. Genoeg geld zat erin om drie buffels te kopen. Wat zou Adinda zeggen! En dit was nog niet alles. Op zijn rug hing ook een met zilver beslagen koker van een *kris* (dolk). Het handvat moest beslist van fijn houtsnijwerk zijn, want hij had het zorgvuldig in een zijden doek gewikkeld. En hij bezat nog meer schatten. In een draagzak op zijn rug bewaarde hij ook een riem van brede zilveren ringen met gouden schakels. Het was een korte riem. Ze was zo slank, Adinda!

En aan een koordje om zijn hals droeg hij een zijden zakje met verdroogde melati.

Was het een wonder dat hij in Tangerang maar kort bij de bekende van zijn vader bleef, die zo fijn strohoeden kon vlechten? Was het een wonder dat hij onderweg zo weinig tegen meisjes zei die hem vroegen: 'waarheen, waar vandaan?', zoals de groet luidde in die streken? Was het een wonder dat hij Serang niet meer zo bijzonder vond, nu hij Batavia had leren kennen? Dat hij niet meer wegkroop in de heg, zoals hij drie jaar geleden nog deed, toen de resident voorbij kwam rijden, hij die de veel grotere heer had gezien, die in Batavia woont en de grootvader is van de *Susuhunan* (vorst) van Solo? Was het een wonder dat hij nauwelijks reageerde op de

verhalen van reisgenoten die een eind met hem opliepen en hem het nieuws vertelden uit Banten Kidul? Dat hij nauwelijks luisterde toen men hem vertelde dat de koffieteelt na veel vergeefse moeite helemaal was gestaakt? Dat het districtshoofd van Parangkujang wegens roof was veroordeeld tot veertien dagen huisarrest bij zijn schoonvader? Dat Rangkasbitung de hoofdplaats was geworden? Dat er een nieuwe assistent-resident was gekomen, omdat de vorige enkele maanden geleden was gestorven? Hoe die nieuwe beambte had gesproken tot de hoofden van Lebak? Hoe er sinds enkele tijd niemand was gestraft wegens klachten, en hoe men onder de bevolking hoopte dat al het gestolene zou worden teruggegeven of vergoed?

Nee, veel mooiere beelden zag Saidjah voor zijn geestesoog. Hij zocht de ketapanboom in de wolken, omdat de afstand tot Badur nog te groot was. Hij greep naar de lucht die hem omringde, alsof hij het lichaam wilde omhelzen dat op hem wachtte onder die boom.

Hij tekende Adinda's gezicht, haar hoofd, haar schouder, hij zag haar glinsterend zwarte haar, in een strik bijeengehouden, golvend in haar hals, hij zag haar grote ogen, schitterend in donkere weerspiegeling, de neusvleugels die ze zo krachtig optrok als kind, wanneer hij — hoe was het mogelijk! — haar plaagde, hij zag de krul van haar lippen waarin zij een glimlach bewaarde. Hij zag haar borsten, inmiddels gezwollen onder haar *kebaya* (geborduurd jasje), hij zag hoe de sarong, die zijzelf had geweven, haar heupen nauw omsloot, en hoe die in gebogen lijnen haar dijen volgde, om langs haar knieën neer te vallen op de heerlijke golving op haar kleine voeten.

Nee, hij hoorde weinig van wat men hem vertelde. Hij hoorde heel andere tonen. Hij hoorde hoe Adinda zou zeggen: 'Ik ben zo blij dat je terug bent, Saidjah! Ik heb aan je gedacht bij het spinnen en weven, en bij het stampen van de rijst. Driemaal twaalf kerven heeft mijn hand gezet. En hier ben ik, onder de ketapan, op de eerste dag van de nieuwe maan. Welkom, Saidjah: ik wil je vrouw zijn!'

Dat was de muziek die in zijn oren klonk, en hem niet deed luisteren naar al het nieuws dat men hem onderweg vertelde.

Eindelijk zag hij de ketapan. Of liever, hij zag een donkere plek die hem het zicht op de sterren ontnam. Daar moest het grote bos zijn, met de boom waar hij Adinda zou terugzien, de volgende dag, als de zon opging. Hij tastte in het duister en ging langs de stammen. Toen vond hij een bekende oneffenheid aan de zuidzijde van een boom. Hij legde zijn vinger op een gleuf, erin gekerfd om een *pontianak* (geest) te bezweren, die zijn moeder tandpijn had bezorgd, kort voor de geboorte van zijn broertje. Dat was de ketapan die hij zocht.

Dit was de plek waar hij voor het eerst met andere ogen naar Adinda had gekeken dan naar zijn overige speelkameraadjes, omdat ze daar voor het eerst niet wilde meedoen met een spel dat ze kort tevoren nog wel met alle kinderen hadden gespeeld, jongens en meisjes. Daar had ze hem de melati gegeven.

Aan de voet van de boom ging hij zitten, en hij keek naar de sterren. Toen hij een vallende ster zag, begroette hij die als een teken van welkom bij zijn terugkeer in Badur. Hij vroeg zich af of Adinda nu zou slapen. En of ze het aantal manen wel goed had ingekerfd. Het zou hem zo'n verdriet doen wanneer zij een maan had overgeslagen, alsof het niet genoeg was, zesendertig! Hij vroeg zich af of ze mooie sarongs en slendangs zou hebben gebatikt. En hij dacht terug aan zijn jeugd, en aan zijn moeder, en hoe de buffel hem had gered van de tijger, en hij vroeg zich af wat er toch zou zijn geworden van Adinda als die buffel minder trouw was geweest.

Hij lette goed op het dalen van de sterren in het westen, en bij elke ster die aan de horizon verdween, berekende hij hoe de zon weer iets dichterbij haar opgang in het oosten was, en hoe het weerzien met Adinda dan toch eindelijk nabij was.

Want hij wist het zeker, al bij de eerste zonnestraal zou ze komen, ja, al bij het ochtendgloren zou ze er zijn, ach, waarom was ze niet al de vorige dag gekomen?

Hij voelde verdriet dat zij niet eerder was gekomen, voor dit ene moment, dat drie jaar lang met een diepe glans zijn ziel had verlicht. En onredelijk als hij was, omdat hij de liefde in zich voelde branden, vond hij

dat Adinda er al had moeten zijn om hem op te wachten, en hij beklagde zich dat hij nu moest wachten op haar.

Maar hij mocht geen zelfmedelijden hebben. Want de zon was nog niet opgegaan, het oog van de dag had nog geen blik geworpen op de vlakke. Wel verbleekten de sterren daar boven, beteuterd omdat er spoedig een einde zou komen aan hun heerschappij, wel vloeiden vreemde kleuren over de toppen van de bergen, die donkerder leken naarmate ze scherper afstaken tegen lichtere grond, wel vloog hier en daar door de wolken in het oosten iets gloeiends, pijlen van goud en vuur die heen en weer schoten, evenwijdig aan de horizon, maar ze verdwenen weer en leken neer te vallen achter het ondoordringbare gordijn dat nog altijd de dag voor de ogen van Saidjah verborgen hield.

Toen werd het lichter en lichter om hem heen. Hij zag het landschap, en hij kon de kuif al onderscheiden van het palmbosje waarin Badur verscholen ligt. Daar sliep Adinda!

Nee, ze sliep niet meer! Hoe zou ze kunnen slapen? Wist ze niet dat Saidjah op haar wachtte? Natuurlijk had ze de hele nacht niet geslapen! Natuurlijk had de dorpswacht aan haar deur geklopt, om te vragen waarom de *pelita* (nachtlampje) bleef branden in haar huisje, en met een lieve lach had ze gezegd dat ze wakker bleef om de slendang af te weven waaraan ze bezig was, omdat die klaar moest zijn voor de eerste dag van de nieuwe maan...

Of ze had de hele nacht in het donker doorgebracht, om met een begerige vinger na te tellen of ze echt wel zesendertig diepe strepen in haar rijstblok had gekerfd. En ze had zich vermaakt met gespeelde schrik, wanneer ze deed alsof ze zich verrekende, of er zogenaamd een ontbrak, om nog eens, en nog eens, en telkens weer te genieten van de heerlijke zekerheid dat er wel degelijk driemaal twaalf manen voorbij waren gegaan sinds Saidjah haar voor het laatst had gezien.

Ook zij zou, nu het al zo licht werd, haar vermoeide ogen inspannen om de blikken voorbij de horizon te buigen, opdat ze de zon zouden ontmoeten, de trage zon, die wegbleef, wegbleef...

Daar kwam een streep van blauwig rood die zich vastklampte aan de wolken. De randen werden licht en gloeiend, het leek te bliksemen, en weer schoten pijlen van vuur door het luchtruim, maar ditmaal vielen ze niet, ze hechtten zich aan de donkere grond, en verspreidden hun gloed in steeds grotere kringen, en ontmoetten elkaar, kruisend, wendend, dwalend, en ze raakten in elkaar verslingerd tot vuurbundels, en weerkaatsten hun gouden glans op de aarde van parelmoer, en overal was rood, en blauw, en geel, en zilver, en purper, en azuur, o God, dit was de dageraad, dit was de dag waarop Saidjah zijn Adinda zou terugzien!

Saidjah had niet geleerd te bidden, en het zou ook jammer zijn hem dat te leren, want heiliger gebed en vuriger dank dan de woordenloze vreugde die zijn hart deed gloeien, was niet te vatten in menselijke taal.

Hij bedwong zijn ongeduld zelf alvast naar Badur te gaan. Liever nog dan Adinda terug te zien, wilde hij zien hoe zij op hem toeliep. Hij ging zitten aan de voet van de ketapan, en liet zijn ogen over het landschap dwalen. De natuur lachte hem toe en scheen hem welkom te heten, zoals een moeder haar teruggekeerde kind begroet.

Maar hoe zijn ogen en gedachten ook ronddwaalden, telkens keerden zijn blik en zijn verlangen terug naar het pad dat van Badur naar de ketapan leidt. Alles wat hij zag, heette Adinda. Hij zag de afgrond links, waar de aarde zo geel is, waar eens een jonge buffel in de diepte viel, en waar de dorpelingen zich hadden verzameld om het dier te redden, want het is niet gering een jonge buffel te verliezen, en ze waren de afgrond ingegaan aan sterke koorden. Adinda's vader was de moedigste geweest. Nog zag hij voor zich hoe zij in haar handen klapte, Adinda!

En daar, aan de andere kant, waar het kokosbosje wuift boven de hutten van het dorp, daar ergens was Si Unah uit een boom gevallen en gestorven. Hoe hartverscheurend huilde zijn moeder, 'omdat Si Unah nog zo klein was', alsof ze minder bedroefd zou zijn als Si Unah groter was geweest. Maar klein was hij, dat is waar, want hij was nog kleiner en zwakker dan Adinda...

Niemand was er nog te zien op het pad dat van Badur naar de boom leidde. Straks zou ze komen: o, zeker, het was nog zo vroeg!

Saidjah zag een *bajing* (eekhoorn), die dartelend heen en weer sprong tegen de stam van een klapperboom. Het diertje, een plaag voor de eigenaar van de boom maar zo lief om te zien, klauterde onvermoeibaar op en neer. Saidjah zag het, en dwong zichzelf ernaar te blijven kijken, om rust te geven aan de vele gedachten die door hem heen schoten bij het opgaan van de zon. Rust na het afmattende wachten. Zijn gedachten vertaalden zich in woorden, en hij zong wat omging in zijn ziel. Liever zou ik u zijn lied voorlezen in het Maleis, het Italiaans van het Oosten, maar luister hier naar de vertaling:

‘Zie hoe de bajing zijn voedsel zoekt
In de klapperboom. Hij stijgt, daalt, dartelt naar links en rechts,
Hij draait om de boom, springt, valt, klimt, en valt weer:
Hij heeft geen vleugels, en toch is hij zo vlug als een vogel.
Veel geluk, mijn bajing, ik wens je alle heil.
Je zult zeker het voedsel vinden dat je zoekt
Maar ik zit alleen bij het grote bos,
Wachtend op het voedsel van mijn hart.
Al lang is het buikje van mijn bajing verzadigd...
Al lang is hij teruggekeerd in zijn nestje...
Maar nog altijd is mijn ziel
En mijn hart bitter bedroefd... Adinda!’

Nog steeds was er niemand te zien op het pad dat van Badur naar de ketapan leidde. Saidjahs oog viel op een kapel, die zich scheen te verheugen op alweer een warme dag.

‘Zie hoe de vlinder daar rondfladdert.
Zijn vlerkjes schitteren als een veelkleurige bloem.
Zijn hartje is verliefd op de bloesem van de *kenari* (kanarieboom):
Zeker zoekt hij zijn geurende geliefde.
Veel geluk, mijn vlinder, ik wens je heil!
Je zult zeker vinden wat je zoekt...’

Maar ik zit alleen bij het grote bos,
Wachtend op wat mijn hart liefheeft.
Al lang heeft de vlinder gekust
De kenaribloesem die hij zo zeer bemint...
Maar nog altijd is mijn ziel,
Is mijn hart bitter bedroefd... Adinda!

En er was niemand te zien op het pad dat van Badur naar de boom leidde.
De zon begon al hoog te staan, er was al hitte in de lucht.

‘Zie, hoe de zon schittert daar omhoog,
Hoog boven de heuvel met *waringins* (vijgebomen)!
Ze voelt zich te warm, en wenst neer te dalen,
Om te slapen in zee, als in de armen van een lief.
Veel geluk, o zon, ik wens je heil!
Wat je zoekt, zul je zeker vinden...
Maar ik zit alleen bij het grote bos,
Wachtend op rust voor mijn hart.
Al lang zal de zon zijn ondergegaan,
En slapen in de zee, als alles duister is...
En nog altijd zal mijn ziel,
Zal mijn hart bitter bedroefd zijn... Adinda!’

Nog steeds was er niemand op de weg die van Badur naar de ketapan leidde.

‘Als er niet langer vlinders zullen rondfladderen,
Als de sterren niet meer zullen schitteren,
Als de melati niet meer zal geuren,
Als er niet langer bedroefde harten zijn,
Noch wilde dieren in het woud...
Als de zon verkeerd zal draaien,
En de maan vergeet wat oost en west is...’

Als dan Adinda nog niet is gekomen,
Dan zal een engel met blinkende vleugels
Neerdalen op aarde, om te zoeken naar wat achterbleef.
Dan zal mijn lijk hier liggen onder de ketapan...
Mijn ziel is bitter bedroefd... Adinda!

Leeg bleef het pad dat van Badur naar de ketapan leidde.

‘Dan zal mijn lijk door de engel gezien worden.
Hij zal het zijn broeders aanwijzen met de vinger:
“Ziet, daar is een gestorven mens vergeten,
Zijn verstijfde mond kust een melatibloem.
Kom, wij nemen hem op en dragen hem ten hemel,
Hij, die op Adinda heeft gewacht tot hij dood was.
Zeker, hij mag daar niet achterblijven,
Hij, wiens hart de kracht had zo te beminnen!”
Dan zal nog eenmaal mijn verstijfde mond zich openen
Om Adinda te roepen, die mijn hart zo lief heeft...
Nog eenmaal zal ik de melati kussen
Die zij me gaf... Adinda... Adinda’

En nog altijd was er niemand op het pad dat van Badur naar de boom leidde.

Vast en zeker was ze bij het ochtendgloren in slaap gevallen, vermoeid van een doorwaakte nacht, van vele slapeloze nachten! Ja, al weken had ze niet geslapen, zo was het!

Zou hij opstaan en naar Badur gaan? Nee! Mocht hij twijfelen aan haar komst?

Zou hij de man roepen die daarginds zijn buffel naar het veld dreef? Nee, die man was te ver weg. En bovendien, Saidjah wilde niet praten over Adinda, niet vragen naar Adinda, hij wilde haar terugzien, haar alleen, háár als eerste! Zeker, o zeker, spoedig zou ze komen nu!

Hij zou wachten, wachten...

Maar als ze ziek was, of dood?

Als een aangeschoten hert rende Saidjah het pad op dat van de ketapan naar het dorp en Adinda leidde. Hij zag niets, hij hoorde niets, en toch had hij iets kunnen horen, want er stonden mensen langs de weg bij de ingang van het dorp, die riepen: 'Saidjah, Saidjah!'

Maar was het zijn haast, zijn drift, waardoor hij Adinda's huis niet kon vinden? Hij was al doorgerend tot aan het einde van de weg, waar het dorp ophoudt, en als een dolle dwaas keerde hij terug, en hij sloeg zichzelf voor het hoofd, omdat hij haar huis voorbij was gegaan zonder het te zien. Maar weer was hij aan het begin van het dorp, en — o, mijn God, was het een nachtmerrie? — weer had hij Adinda's huis niet gevonden! Opnieuw rende hij terug, en opeens bleef hij staan, greep met beide handen naar zijn hoofd, alsof hij daaruit de waanzin wilde persen die hem in z'n greep kreeg, en luid riep hij: 'Dronken, dronken, ik ben dronken!'

En de vrouwen van Badur kwamen uit hun huizen, en zagen vol medelijden hoe daar de arme Saidjah stond, want zij herkenden hem, en begrepen dat hij Adinda's huis zocht, en wisten dat er in het dorp Badur geen huis van Adinda meer was.

Want, toen het districtshoofd van Parangkujang de buffel van Adinda's vader had afgepakt...

Ik heb u gezegd, lezer, dat mijn verhaal eentonig is.

... toen was Adinda's moeder gestorven van verdriet. En haar jongste zusje stierf, omdat het geen moeder had die haar kon zogen. En Adinda's vader leefde in angst voor de straf die hij zou krijgen als hij zijn belasting niet betaalde.

Ik zei het toch, ik zei het toch, dat mijn verhaal eentonig is!

Adinda's vader was weggevlucht uit het dorp. Hij had Adinda en haar broers meegenomen. Hij wist hoe de vader van Saidjah in de buurt van Batavia was gestraft met stokslagen, omdat hij Badur had verlaten zonder

paspoort. En daarom was Adinda's vader daar niet heengegaan, en ook niet naar Krawang, niet naar de Preanger, hij was naar Cilangkahan gegaan, het deel van Lebak dat aan de zee grenst. Daar had hij zich verscholen in de bossen, en gewacht op de komst van Pa Ento, Pa Lontah, Si Uniah, Pa Ansiu, Abdul Isma en nog enkele andere mannen die door het districtshoofd van Parangkujang waren beroofd van hun buffels, en die allen bang voor straf waren als ze hun belasting niet betaalden. Daar hadden ze zich 's nachts meester gemaakt van een vissersboot en waren de zee opgegaan. Ze waren in westelijke richting gevaren, en hielden het land rechts van zich, tot aan de punt van Java. Van daar hadden zij een noordelijke koers gekozen, tot ze Tanah Itam voor zich zagen, dat Europese zeelieden Prinseneiland noemen. Zij waren dat eiland oostelijk omgezeild, en waren toen richting Keizersbaai gegaan.

Maar de verbijsterde Saidjah verstond niet wat de vrouwen van het dorp hem vertelden. Er klonk een gegons in zijn oren alsof men in zijn hoofd op een gong had geslagen. Hij voelde hoe het bloed met schokken door de aderen aan zijn slapen kolkte. Hij sprak geen woord, en met verdoofde blik staarde hij rond, zonder te zien wat er om hem heen gebeurde. Toen barstte hij uit in akelig gelach.

Een oude vrouw nam hem mee naar haar huisje en verpleegde de arme dwaas. Weldra lachte hij niet meer zo vreselijk, maar spreken deed hij ook niet. Alleen 's nachts werden hutgenoten opgeschrikt door zijn stem, als hij toonloos zong: 'Ik weet niet waar ik sterven zal.' Enkele dorpsbewoners van Badur legden geld bij elkaar, om de *buaya* (krokodillen) een offer te brengen voor de genezing van Saidjah, die volgens hen krankzinnig was.

Maar krankzinnig was hij niet.

Op een nacht, bij heldere maan, stond hij op van zijn bed, verliet zachtjes het huis en zocht naar de plek waar Adinda had gewoond. Die was niet gemakkelijk te vinden, omdat zoveel huizen waren ingestort. Maar hij herkende de plek aan de schaduwstrepen van de bomen, zoals een zeeman aankerst op vuurtorens of uitstekende rotspunten.

Ja, daar moest het zijn, dáár had Adinda gewoond!

Struikelend over het halfvergane bamboe en over resten van het neergevallen dak baande hij zich een weg naar het heiligdom dat hij zocht. En, ja, hij vond nog iets terug van de muur waarnaast Adinda's bed had gestaan, en zelfs stak in de muur nog de bamboe pin, waaraan ze haar kleding hing als ze ging slapen.

Maar haar bed was net zo kapot als het huis en bijna tot stof vergaan. Hij nam een handvol stof, drukte die tegen zijn lippen en ademde diep.

De volgende dag vroeg hij aan de oude vrouw die hem had verpleegd waar het rijstblok was dat op het erf van Adinda's huis had gestaan. De vrouw was blij dat ze hem hoorde praten, en liep het dorp rond om het blok te zoeken. Toen zij wist wie de nieuwe eigenaar was, volgde Saidjah haar zwijgend, en in het rijstblok telde hij tweeëndertig ingekerfde strepen. Toen gaf hij de vrouw zoveel geld als nodig was voor het kopen van een buffel, en verliet Badur. In Cilangkahan kocht hij een vissersboot. Na enkele dagen zeilen kwam hij bij de Keizersbaai, waar opstandelingen zich verzetten tegen het Nederlandse gezag. Hij sloot zich aan bij een bende, niet om te strijden, maar om Adinda te zoeken. Want hij had een zacht karakter, en neigde meer naar verdriet dan naar bitterheid.

Op een dag, nadat de opstandelingen een nederlaag hadden geleden, doolde hij rond in een dorp dat was veroverd door het Nederlandse leger, en dus in brand stond. Saidjah wist dat de daar verslagen bende grotendeels bestond uit vluchtelingen uit Lebak. Als een spook waarde hij rond in de huizen die nog niet helemaal waren verbrand. Hij vond het lijk van Adinda's vader met een dolksteek in zijn borst. Naast hem zag Saidjah de drie vermoorde broers van Adinda, jonge mannen, bijna kinderen nog, en iets verderop lag het lijk van Adinda, naakt, afschuwelijk mishandeld. Er stak een smal strookje blauw doek uit de gapende borstwond die een einde leek te hebben gemaakt aan een lange worsteling.

Toen zag Saidjah enkele soldaten, die met geladen geweer de laatste nog levende opstandelingen in het vuur van de brandende huizen dreven. Hij stormde af op de soldaten, probeerde hen nog tegen te houden, maar de brede zwaard-bajonetten raakten hem in de borst.

Korte tijd later klonk in Batavia groot gejubel over de nieuwe overwinning van het Nederlands-Indisch leger. De gouverneur-generaal schreef naar het moederland dat de rust in het zoveelste opstandige gebied was hersteld. En de koning van Nederland, geadviseerd door zijn staatsdienaren, beloonde zoveel heldenmoed opnieuw met vele ridderkruisen.

En waarschijnlijk stegen in de zondagskerk dankgebeden ten hemel uit de harten van de vromen, toen zij hoorden dat God de Heer weer had meegestreden onder de vlag van Nederland.

‘Maar God, met zoveel pijn begaan,
Nam de offers van die dag niet aan!’

Ik heb het slot van het verhaal over Saidjah korter gemaakt dan ik had kunnen doen als ik zin had gehad in het schrijven van iets akeligs. De lezer heeft vast opgemerkt hoe ik de tijd nam om het wachten onder de ketapan te beschrijven, en hoe ik terugschrok voor de treurige ontknoping, waar ik met weerzin ben langsgeraasd. En toch was ik dit niet van plan toen ik begon te vertellen over Saidjah. Want eerst dacht ik felle kleuren nodig te hebben om de lezer te raken met deze treurige toestand. Maar gaandeweg voelde ik dat het een belediging voor mijn publiek zou zijn als ik nog meer bloed gebruikte in mijn schildering.

Toch had ik dit kunnen doen, want ik heb de stukken voor mij liggen, maar nee, liever doe ik een bekentenis.

Ja, een bekentenis, lezer! Ik weet niets over de liefde tussen Saidjah en Adinda. Ik weet niet of hij naar Batavia ging. Niet of hij werd vermoord door Nederlandse bajonetten. Ik weet niet of zijn vader bezweek onder de stokslagen die hij kreeg, omdat hij Badur had verlaten zonder paspoort. Ik weet niet of Adinda de manen telde door strepen in haar rijstblok te kerven.

Ik weet dat allemaal niet!

Maar ik weet wel iets anders. Ik weet en kan bewijzen dat er veel Adinda's en veel Saidjahs waren, en dat een verzonnen verhaal, met al z'n bijzonderheden, een waarheid kan vertellen die algemeen geldig is.

Ik zei al dat ik de namen kan opgeven van mensen die, zoals de ouders van Saidjah en Adinda, door onderdrukking zijn verdreven van hun land. Ik wilde in dit werk geen belastende verklaringen afleggen. Ik heb mezelf niet voor een rechtbank geplaatst die uitspraak zou moeten doen over de wijze waarop het Nederlandse gezag in Indië wordt uitgeoefend. Mijn getuigenissen zouden slechts bewijskracht hebben voor wie het geduld had die met aandacht te lezen. En zoiets valt niet te verwachten van een publiek dat voor z'n plezier een boek leest. Daarom heb ik, in plaats van dorre namen van personen en plaatsen, met de datum erbij, in plaats van een kopie van de lijst van diefstallen en afpersingen die voor me ligt, geprobeerd te schetsen wat kan omgaan in de harten van de arme mensen die men berooft van alles wat moet voorzien in hun levensonderhoud, of zelfs: ik heb hiernaar slechts geraden, omdat ik vreesde bedrog te plegen bij het schetsen van de tegenslag die ik zelf nooit heb ondervonden.

En wat de kern van het verhaal betreft? Dat ik met bewijzen moet komen voor alles wat ik schreef? Dat men tegen mij zegt: 'U hebt die Saidjah verzonnen, hij zong dat lied niet, er woonde geen Adinda in Badur!' Ik zeg u: ik schreef het met de macht en de wil om recht te doen, en zo nodig zal ik bewijzen dat ik geen lasterpraat verkondig!

Is het Bijbelverhaal van de barmhartige Samaritaan een leugen, omdat er misschien nooit een geplunderde reiziger is opgenomen in een Samaritaans huis? Is het Bijbelverhaal van de zaaier een leugen, omdat geen boer ooit zijn zaad op een rots zou gooien? Of — om af te dalen tot een boek dat meer lijkt op het mijne — mag men de waarheid ontkennen die het thema is van *De Negerhut van oom Tom*, omdat er misschien nooit een meisje Evangeline heeft bestaan? Een onsterfelijk pleidooi is het, en niet als uiting van kunst of talent, maar door z'n inhoud en invloed. Zal men ooit tegen de schrijfster zeggen: 'U hebt gelogen, de slaven worden niet mishandeld, uw boek staat vol leugens, het is een roman!'

Moest niet ook zij, in plaats van een dorre lijst van misdaden op te sommen, een verhaal vertellen waarin deze misdaden verpakt waren, om de noodzaak tot verbetering echt te laten doordringen tot ieders hart? Zou haar boek zijn gelezen als ze daaraan de vorm van een processtuk had

gegeven? Is het haar schuld, of de mijne, dat de waarheid pas wordt gehoord als die eruitziet als een verzinsel?

En aan sommigen die misschien beweren dat ik Saidjahs liefde heb geïdealiseerd, moet ik vragen hoe ze dit kunnen weten. Slechts zeer weinig Europeanen vinden het immers de moeite waard zich te verlagen tot belangstelling voor de koffie- en suikerwerktuigen die men 'inlanders' noemt. Wie bedenkingen heeft tegen de bedoelingen van mijn boek geeft mij een gevoel van grote overwinning. Want ze luiden, vertaald: 'Het kwaad dat u bestrijdt, bestaat niet, of niet in die hoge mate, omdat de inlander niet is zoals uw Saidjah. De Javaan zingt zulke liederen niet, bemint zo niet, voelt zo niet, en dus...'

Nee, minister van Koloniën, nee, gouverneurs-generaal in ruste, dat is niet uw taak! U moet bewijzen dat de bevolking niet wordt mishandeld, ongeacht de vraag of er nu wel of geen sentimentele Saidjahs bestaan. Of zou u durven beweren dat men buffels mag stelen van liederen die niet beminnen, die geen droevige liedjes zingen, die niet sentimenteel zijn?

Bij een aanval op letterkundig gebied zou ik de correcte beschrijving van Saidjah verdedigen, maar op staatkundig terrein ga ik niet in discussie over de juistheid van mijn verhaal, om te verhinderen dat de hoofdzaak wordt verwisseld met een bijzaak. Het maakt me niet uit of men zegt dat ik een onbekwame schilder ben, als men maar toegeeft dat de inlander ZWAAR wordt mishandeld! Dat is de strekking van de aantekeningen van Havelaars voorganger, die hij liet zien aan de controleur Verbrugge: notities die voor me liggen.

Maar ik heb andere bewijzen! Gelukkig wel, want ook Havelaars voorganger kan zich hebben vergist. Helaas, als hij zich vergiste, werd hij voor die vergissing zwaar gestraft. Hij is vermoord.

ACHTTIENDE HOOFDSTUK

Havelaar hoort dat zijn voorganger zou zijn vergiftigd door de schoonzoon van de regent. In een brief aan de resident vraagt hij of de regent tijdelijk uit zijn ambt kan worden gezet.

Droogstoppel onderbreekt dit verhaal abrupt en vertelt over een ontmoeting met een gepensioneerde resident.

Het was middag. Havelaar verliet zijn werkkamer en vond zijn Tine in de voorgalerij. Ze wachtte op hem met de thee. Mevrouw Slotering kwam haar huis uit en leek naar de Havelaars te lopen, maar opeens ging zij naar het hek en stuurde daar met drukke armgebaren een man weg die zojuist het erf was opgelopen. Ze bleef er staan, totdat ze zeker wist dat de man weg was, en liep toen pas langs het grasveld naar Havelaars huis.

‘Ik wil nu toch eindelijk eens weten wat dit betekent!’, zei Havelaar. Na de begroeting vroeg hij op schertsende toon, om haar niet te laten denken dat ze niets meer te zeggen had op het erf dat vroeger het hare was: ‘Ach, mevrouw, vertel me toch eens waarom u steeds weer mensen van het erf stuurt? Als die man nu eens kippen te koop had, of iets anders voor de keuken?’

Mevrouw Slotering vertrok haar gezicht in een pijnlijke grimas, die niet ontsnapte aan Havelaars blik. ‘Ach’, zei zij, ‘er is zóveel slecht volk!’

‘Zeker, dat is er overal. Maar als we de mensen zo streng aanpakken, zullen de goeden ook wegblijven. Kom, mevrouw, waarom houdt u zo scherp toezicht op het erf?’

Havelaar bekeek haar goed. Tevergeefs probeerde hij het antwoord te lezen in haar vochtige ogen. Hij drong iets sterker aan op een verklaring, en

de weduwe barstte in tranen uit. Ze zei dat haar man in het huis van het districtshoofd in Parangkujang was vergiftigd.

‘Hij wilde rechtvaardig zijn, mijnheer Havelaar’, vervolgde de arme vrouw, ‘hij wilde een eind maken aan de mishandeling waaronder de bevolking zucht. Hij waarschuwde en dreigde de hoofden, in vergaderingen en schriftelijk, u moet zijn brieven hebben gevonden in het archief.’

Dat was zo. Havelaar had die brieven gelezen, waarvan de afschriften voor mij liggen.

‘Steeds opnieuw sprak hij met de resident’, vervolgde de weduwe, ‘maar altijd zonder resultaat. Iedereen weet dat er mensen worden afgeperst in opdracht van en onder bescherming van de regent. De resident wil deze praktijken niet bij de regering aanklaarten, waardoor al die gesprekken uitmonden in mishandeling van de klagers. Als er vóór het einde van het jaar geen verbetering kwam in die situatie, had mijn arme man gezegd, dan zou hij zich rechtstreeks wenden tot de gouverneur-generaal. Dat was in november. Kort daarna ging hij op inspectietocht. Op een middag at hij in het huis van het districtshoofd in Parangkujang. Kort daarop werd hij doodziek thuisgebracht. “Vuur, vuur!”, riep hij, wijzend naar zijn maag. Enkele uren later was hij dood, terwijl hij nooit eerder ziek was geweest.’

‘Heeft u de dokter uit Serang laten komen?’, vroeg Havelaar.

‘Ja, maar mijn echtgenoot is kort na zijn komst gestorven. Ik durfde de dokter niet te vertellen over mijn bange vermoedens. Ik vreesde dat ik dit huis spoedig zou moeten verlaten en was bang voor wraak. Ik heb gehoord dat u zich, net zoals mijn echtgenoot, verzet tegen de misstanden die hier heersen. Ik heb daardoor geen ogenblik rust. Ik had mijn angst voor u verborgen willen houden om u en mevrouw niet bang te maken, en daarom beperkte ik mij tot het bewaken van het erf, zodat vreemden geen toegang zouden hebben tot de keuken.’

Nu begreep Tine waarom mevrouw Slotering haar eigen huishouding was blijven voeren, en geen gebruik had willen maken van de keuken ‘die toch zo ruim was’.

Havelaar liet de controleur Verbrugge bij zich roepen. Ook liet hij een brief bezorgen bij de dokter in Serang, met het verzoek de oorzaak van

Sloterings dood toe te lichten. Het antwoord dat hij kreeg, bevestigde de vermoedens van de weduwe niet. Volgens de arts was Slotering gestorven aan een 'abces in de lever'. Het is me niet bekend of die kwaal zich zo plotseling kan voordoen, om binnen enkele uren de dood te veroorzaken. Ik verwijs naar de verklaring van mevrouw Slotering dat haar echtgenoot altijd gezond is geweest. En ik werp de vraag op of iemand die vandaag sterft aan een 'abces in de lever' gisteren nog te paard een bergachtige landstreek kon inspecteren die in sommige richtingen wel twintig uren rijden breed is. De arts die Slotering behandelde, kan een bekwaam arts zijn geweest, en zich niettemin hebben vergist in het beoordelen van de ziekte. Hij wist tenslotte niet dat er een misdaad in het spel kon zijn.

Al met al kan ik niet bewijzen dat Havelaars voorganger is vergiftigd, omdat Havelaar niet de tijd heeft gekregen deze zaak op te helderen. Wel heb ik bewijzen van vermoedens dat hij is vergiftigd, en dat de mensen in zijn omgeving een verband zagen met zijn strijd tegen onrecht.

De controleur Verbrugge kwam de kamer van Havelaar binnen. Deze vroeg kortaf: 'Waaraan is mijnheer Slotering gestorven?'

'Dat weet ik niet.'

'Is hij vergiftigd?'

'Dat weet ik niet, maar...'

'Zeg op, Verbrugge!'

'Maar hij probeerde misstanden tegen te gaan, net als u, mijnheer Havelaar, en..., en...'

'En? Ga door!'

'Ik ben ervan overtuigd dat hij ... zou zijn vergiftigd als hij langer hier was gebleven.'

'Schrijf dat op!'

Verbrugge heeft die woorden opgeschreven. *Zijn verklaring ligt voor mij!*

'Nog iets. Is het wáár of is het niet waar dat er mensen worden afgeperst in Lebak?'

Verbrugge antwoordde niet.

'Geef antwoord, Verbrugge!'

'Dat durf ik niet.'

‘Schrijf het op als je het niet durft te zeggen!’

Verbrugge heeft het opgeschreven. *Het ligt voor mij.*

‘Iets anders: je durft niet te antwoorden op mijn laatste vraag, maar je zei me onlangs dat je je zusters in Batavia moet onderhouden, toch? Is dat misschien de oorzaak van je angst, de verklaring van wat ik altijd halfheid noemde?’

‘Ja!’

‘Schrijf dat op.’

Verbrugge schreef het op. *Zijn verklaring ligt voor mij!*

‘Mooi’, zei Havelaar, ‘ik weet genoeg’. En Verbrugge kon gaan.

Havelaar ging naar buiten en speelde met kleine Max, die hij een dikke zoen gaf. Toen mevrouw Slotering was vertrokken, stuurde hij het kind weg en riep Tine naar zijn werkkamer.

C.P. Brest van Kempen/'Slijmering': de resident van de provincie Bantam ten tijde van het conflict met Eduard Douwes Dekker.

'Lieve Tine, ik wil dat je met Max naar Batavia gaat. Ik klaag vandaag de regent aan.' Zij viel hem om de hals. Voor het eerst was ze ongehoorzaam, en snikkend riep ze: 'Nee Max, nee, dat doe ik niet, dat doe ik niet! Wij eten en drinken samen!'

Had Havelaar ongelijk toen hij beweerde dat zij net zo min recht had op neussnuiten als de vrouwen van Arles?

Hij schreef en verzond de brief waarvan ik hier een kopie heb. Hij was van plan het lijk van zijn voorganger te laten opgraven voor wetenschappelijk onderzoek, zodra de regent en diens aanhang waren verwijderd. Maar hij heeft niet de kans gekregen.

In de kopieën van officiële stukken heb ik de dwaze titulatuur vervangen door eenvoudige voornaamwoorden. Ik verwacht dat mijn lezers een goede smaak hebben en genoeg nemen met deze verandering.

'N° 88. Geheim. Spoed.
Rangkasbitung, 24 Februari 1856.

Aan de resident van Bantam,
Sinds ik een maand geleden mijn functie hier aanvaardde, heb ik mij vooral beziggehouden met een onderzoek naar de manier waarop de inlandse hoofden omgaan met de bevolking voor wat betreft herendiensten, betalingen in natura en dergelijke.

Al snel ontdekte ik dat de regent veel meer mensen herendiensten laat verrichten dan wettelijk is toegestaan. Ik twijfelde of ik dit direct officieel zou rapporteren, of dat ik met zachte hand, of later misschien door dreiging met sancties zou ingrijpen om de inlandse hoofden hiervan af te houden. Ik wilde een tweeledig doel bereiken: het misbruik laten ophouden en tegelijk de regent niet al te streng behandelen. Ik nam in aanmerking dat deze kwalijke praktijken ook elders voorkomen en dat hij bezoek verwachtte van de regent van Tjanjor, die al met groot gevolg onderweg was. Als gastheer

zou hij de hulp en bijdragen van de bevolking nog harder nodig hebben dan hij zich al op onwettige wijze toeëigende. Maar de regent is arm en op dat moment had hij geen andere keus.

Het stemde mij soepel over alles wat eerder was gebeurd, maar voor de toekomst wilde ik niet toegeeflijk zijn. Ik drong erop aan elke onwettigheid onmiddellijk te staken. Eerder heb ik u mondeling gemeld dat ik de regent in milde bewoordingen op zijn plichten heb gewezen. Nu is mij gebleken dat hij met grote onbeschaamdheid mijn aansporingen negeert.

Ik voel mij, op basis van mijn ambtseed, verplicht u mee te delen: dat ik de regent van Lebak, Raden Adipati Karta Nata Negara, beschuldig van machtsmisbruik, door onwettig gebruik te maken van de werkkraft van zijn onderdanen; ook verdenk ik hem van afpersing, door opbrengsten in natura te vorderen, zonder eerlijke betaling; dat ik voorts het districtshoofd van Parangkujang, zijn schoonzoon, verdenk van medeplichtigheid aan de genoemde feiten. Om beide zaken goed te kunnen onderzoeken, neem ik de vrijheid u voor te stellen de volgende besluiten te nemen:

1. De regent van Lebak dient met spoed naar Serang te worden overgebracht. Noch voor vertrek, noch tijdens de reis mag hij in de gelegenheid komen mensen om te kopen of te beïnvloeden bij wie ik getuigenverklaringen moet inwinnen;
2. Het districtshoofd van Parangkujang dient voorlopig in hechtenis te worden genomen;
3. Dezelfde maatregel dient te worden genomen tegen andere familieleden van de regent, die invloed zouden kunnen uitoefenen op de zuiverheid van het noodzakelijke onderzoek;
4. Dit onderzoek dient onmiddellijk te worden uitgevoerd.

Ik kan u verzekeren dat ik deze zaak streng maar rechtvaardig zal behandelen. Persoonlijk gevaar zou ik pas vrezen wanneer deze zaak niet tot klaarheid werd gebracht. Want ik weet dat de gewone man al heel lang naar redding uitziet.

De kracht voor deze zware plicht, die ik door het schrijven van deze brief vervul, heb ik gedeeltelijk geput uit de hoop dat ik later de oude regent weer

van dienst kan zijn. De problemen zijn weliswaar door zijn schuld veroorzaakt, maar tegelijk voel ik diep medelijden met hem.

De assistent-resident van Lebak,
Max Havelaar.’

De volgende dag kreeg hij antwoord van ... de resident van Bantam? Nee, van de heer Slijmering als privépersoon!

Dit antwoord levert een scherp inzicht in de wijze waarop het bestuur in Nederlands-Indië wordt uitgeoefend. De heer Slijmering beklagde zich dat Havelaar hem ‘de voorstellen, die voorkwamen in brief N° 88, niet eerst mondeling had gemeld’. Dan zou er namelijk kans zijn geweest te ‘schipperen’. En verder: ‘... dat Havelaar hem stoorde in zijn drukke bezigheden!’ De man was zeker bezig met een jaarverslag over rustige rust! Ik heb die brief voor mij liggen, en geloof mijn ogen niet. Ik herlees de brief van de assistent-resident van Lebak. Ik zet hém en de resident van Bantam, Havelaar en Slijmering, naast elkaar.

Die Sjaalman is een gemene schooier! U moet weten, lezer, dat Bastiaans weer regelmatig niet op kantoor komt, omdat hij jicht heeft. Geld weggooien beschouw ik als een gewetenszaak voor de firma, Last & Co, want in principes ben ik onwrikbaar. Dit bracht mij eergisteren op het idee dat Sjaalman toch een tamelijk goed handschrift heeft. Omdat hij er zo armoedig uitziet, en dus voor een bescheiden loon wel te krijgen zou zijn, voelde ik mij aan de firma verplicht de vervanging van Bastiaans op de goedkoopst mogelijke wijze te regelen. Ik ging dus naar de Lange Leidsedwardsstraat. De vrouw in de winkel beneden scheen mij niet te herkennen, hoewel ik haar onlangs heel duidelijk had gezegd dat ik mijnheer Droogstoppel was, makelaar in koffie, van de Lauriergracht. Het heeft altijd iets pijnlijks niet te worden herkend, maar in dit geval zal de verklaring zijn dat het nu wat minder koud is en ik de vorige keer mijn jas met bontkraag droeg, dus ik trek het mij niet aan — als belediging, bedoel ik. Ik zei dus nog eens dat ik mijnheer Droogstoppel was, makelaar in koffie

van de Lauriergracht, en ik vroeg haar na te gaan of die Sjaalman thuis was, omdat ik niet opnieuw zijn vrouw wilde ontmoeten, die altijd ontevreden is. Maar dat winkelmens weigerde naar boven te gaan. Ze kon niet de hele dag de trap op klimmen voor dat bedelvolk, zei zij, ik moest zelf maar gaan kijken. En ze gaf me weer de hele beschrijving van de trappen en portalen, die voor mij volstrekt overbodig was, want ik herken altijd een plek waar ik eerder ben geweest, omdat ik altijd zo goed oplet. Dat heb ik wel geleerd in het zakenleven. Ik klom dus de trappen op, en klopte op de bekende deur, die vanzelf openging. Ik liep naar binnen. Omdat er niemand in de kamer was, keek ik eens rond. Veel te zien was er niet. Er hing een half broekje met geborduurde rand over een stoel. Waarom moeten zulke mensen toch zo nodig geborduurde broekjes dragen? In een hoek stond een bescheiden reiskoffer, en op de schoorsteenmantel lagen wat boeken die ik eens doorbladerde. Een wonderlijke verzameling! Een paar delen van Byron, Horatius, Bastiat, Béranger, en raad eens? Een Bijbel, een complete Bijbel! Die had ik bij Sjaalman niet verwacht. En niet eens ongelezen, want ik vond veel aantekeningen op losse stukken papier. Hij zegt dat Eva tweemaal ter wereld kwam, de man is gek! Ik herkende zijn handschrift van de stukken uit dat verwenste pak. Vooral het boek van Job scheen hij ijverig te hebben bestudeerd, want daar staken de meeste vellen papier uit. Ik denk dat hij de hand van de Heer begint te voelen, en zich door schriftlezing wil verzoenen met God. Ik heb er niets op tegen. Mijn oog viel op een mandje met handwerkspullen dat op tafel stond. Ik keek er nauwelijks naar. Er zaten een paar halfafgewerkte kinderkousjes in, en een brief aan Sjaalmans vrouw, zoals uit de adressering bleek. De envelop was geopend, en de brief zag eruit alsof hij in woede was verfrommeld. Nu is het mijn vaste principe nooit iets te lezen dat niet aan mij is gericht, omdat ik dat niet fatsoenlijk vind. Ik doe het dan ook nooit als ik er geen belang bij heb. Maar nu kreeg ik een ingeving dat het mijn plicht was die brief eens te lezen, omdat de inhoud mij misschien iets zou kunnen onthullen over de diepere, menslievende bedoeling die mij bij Sjaalman thuis bracht. Ik dacht eraan hoe de Heer toch altijd dichtbij de Zijnen is, en dat Hij mij hier onverwachts in de gelegenheid stelde iets meer van die man te weten te komen, en me dus

behoedde voor het gevaar een goede daad te doen voor een onzedelijk persoon. Ik let nauwkeurig op zulke vingerwijzingen van de Heer. Ze hebben me vaak zakelijk voordeel gebracht. Tot mijn grote verbazing zag ik dat die vrouw van Sjaalman van deftige familie was, althans de brief was getekend door een bloedverwant wiens naam in Nederland hoog staat aangeschreven, en ik genoot oprecht van de fraaie inhoud van de brief. Het scheen iemand te zijn die zich werkelijk inzet voor de Heer, want hij schreef dat de vrouw van Sjaalman zich moest laten scheiden van deze ellendeling die haar armoe liet lijden, die zijn brood niet kon verdienen, die bovendien een schurk was, omdat hij schulden had, dat de schrijver van de brief zich haar lot aantrok, hoewel het haar eigen schuld was, omdat ze de Heer had verlaten en Sjaalman aanbad, dat ze tot de Heer moest terugkeren, en dat dan de hele familie misschien de handen ineen zou slaan om haar naaiwerk te bezorgen. Maar eerst moest ze dan scheiden van die Sjaalman, die een ware schande was voor de familie. Kortom, in de kerk zelf was niet meer stichtelijkheid te halen dan er in die brief stond.

Ik wist genoeg, en was dankbaar dat ik op deze wonderbaarlijke manier was gewaarschuwd. Zonder deze aanwijzing was ik zeker weer het slachtoffer geworden van mijn goede hart. Ik besloot dus nogmaals Bastiaans toch maar te houden totdat ik een geschikte vervanger had gevonden, want ik zet niet graag iemand op straat, en we kunnen op dit ogenblik geen enkele bediende missen, omdat het bij ons zo druk is.

De lezer zal wel nieuwsgierig zijn te horen hoe ik de laatste voorleesavond bij de Rosemeijers heb doorstaan. Welnu, ik ben er niet geweest. Er zijn wonderlijke dingen gebeurd: ik ben naar Driebergen geweest, met mijn vrouw en Marie. Mijn schoonvader, de oude Last, de zoon van de eerste Last — toen de Meijers nog in de zaak waren, maar die zijn er al lang uit — had al zo vaak gezegd dat hij mijn vrouw en Marie weer eens wilde zien. Nu was het vrij goed weer, en mijn vrees die liefdesgeschiedenis te moeten aanhoren waarmee Stern had gedreigd, bracht mij opeens weer de uitnodiging van mijn schoonvader in herinnering. Ik sprak erover met onze boekhouder, die een man is met veel levenservaring, en die mij na rijp

beraad in overweging gaf nog een nachtje over mijn plan te slapen. Dit advies nam ik onmiddellijk over, want ik ben altijd heel snel in het uitvoeren van mijn besluiten. De volgende dag al beseftte ik hoe wijs die raad was geweest, want de nacht had mij ingegeven dat ik mijn beslissing maar beter kon uitstellen tot vrijdag. Kortom, na zorgvuldige overweging — er was veel vóór, maar ook veel tégen te zeggen — zijn we dan toch gegaan, op zaterdagmiddag heen en maandagmorgen terug. Ik zou dit alles niet zo uitvoerig vertellen als het niet zo nauw in verband stond met mijn boek.

Ten eerste hecht ik eraan dat u zult weten waarom ik niet protesteer tegen de zotternijen die Stern afgelopen zondag vast weer heeft uitgekraamd. Wat is dat voor een verhaal over iemand die plotseling dood was? Marie sprak erover. Ze had het gehoord van de Rosemeijertjes, die in suiker doen. Ten tweede, omdat ik nu echt zeker weet dat al die vertellingen over ellende en onrust in Indië klinkklare onzin zijn. Zo ziet men hoe iemand die reist de kans krijgt de zaken eens goed te doorgronden.

Zaterdagavond namelijk had mijn schoonvader een uitnodiging aangenomen van een heer die vroeger in Indië resident was, en nu een groot buitenhuis bezit. Daar zijn we geweest, en echt, ik kan de lieve ontvangst niet genoeg prijzen. Hij had zijn rijtuig gestuurd om ons af te halen, en de koetsier had een rood vest aan. Nu was het nog wel wat te guur om zijn landgoed te bekijken, dat prachtig moet zijn in de zomer, maar in het huis ontbrak het werkelijk nergens aan, want er was volop vermaak: een biljartzaal, een bibliotheekzaal, een broeikas, en de kaketoef zat op een kruk van zilver. Ik had nog nooit zoiets gezien, en maakte ter plekke de opmerking dat goed gedrag toch maar altijd wordt beloond. Die man had goed op zijn zaken gepast, want hij had wel drie ridderorden. Hij bezat een heerlijk buitenhuis, en bovendien een huis in Amsterdam. Het souper was uitstekend verzorgd, en ook de bedienden aan tafel hadden rode vesten aan, net als de koetsier.

Omdat ik veel belangstelling heb voor Indische zaken — dankzij de koffie — bracht ik het gesprek daarop. Ik begreep al heel snel wat de kern van de zaak was. Die resident heeft me gezegd dat hij in de Oost altijd een heel goed leven heeft geleid, en dat er dus geen woord waar is van al die

vertellingen over ontevredenheid onder de bevolking. Ik noemde de naam van Sjaalman. Hij kende hem, en wel van een zeer ongunstige kant. Hij verzekerde mij dat men er zeer goed aan had gedaan die man weg te jagen, want hij was een lastig heerschap, dat altijd op alles kritiek had, terwijl er aan zijn eigen gedrag heel wat mankeerde. Hij duikelde namelijk overal meisjes op, en bracht die dan naar zijn eigen vrouw, en hij betaalde zijn schulden niet, wat toch zeer onfatsoenlijk is. Door de brief die ik had gelezen, wist ik hoe gegrond al die beschuldigingen waren. Het deed me groot genoeg te horen dat ik de zaken altijd zo goed had beoordeeld, en ik was zeer tevreden met mijzelf.

De resident en zijn vrouw waren lieve, gulle mensen. Ze vertelden ons veel van hun leven in de Oost. Het moet daar toch wel aangenaam zijn. Zij zeiden dat hun landgoed bij Driebergen niet half zo groot was als hun 'erf' in de binnenlanden van Java, zoals ze dat noemden. Er waren wel honderd mensen nodig voor het onderhoud. Maar dat deden die mensen helemaal gratis, wat toch wel bewees hoe geliefd dit echtpaar was. Ook vertelden zij dat ze bij vertrek hun meubelen hadden verkocht en dat die wel tienmaal meer dan de oorspronkelijke waarde hadden opgebracht, omdat de inlandse hoofden zo graag een aandenken wilden kopen aan de resident die goed voor hen is geweest. Ik vertelde dit later aan Stern, die beweerde dat dit onder dwang gebeurde, en dat hij dit met stukken uit Sjaalmans pak kon bewijzen. Maar ik heb hem gezegd dat die Sjaalman een lasteraar is, dat hij meisjes heeft ontvoerd, en dat ik volstrekt geen waarde hecht aan zijn oordeel, omdat ik nu van een resident zelf had gehoord hoe de zaken liggen, en dus van mijnheer Sjaalman niets te leren had.

Er waren bij het echtpaar nog meer mensen uit de Oost, onder anderen een heer die heel rijk was, en nog altijd veel geld verdiende aan thee, die de Javanen voor hem moeten plukken voor weinig geld, en die de regering voor een hoge prijs van hem koopt, om de productiviteit van die Javanen aan te moedigen. Ook die heer was zeer boos op al de ontevreden mensen die steeds kritiek hebben op de regering. Hij kon het bestuur van de koloniën niet genoeg prijzen, zei hij, omdat het enorme verliezen boekte op de thee

die men van hem kocht, en dat dit dus een daad van grote gulheid was, en dat hij dat Indische spul zelf ook niet lustte, want hij dronk altijd Chinese thee. Ook zei hij dat de gouverneur-generaal, die de theecontracten had verlengd, ondanks de berekening dat de regering daarop zoveel had verloren, zo'n brave en bekwame man was, en vooral ook zo trouw aan zijn oude vrienden. Want die gouverneur-generaal had zich volstrekt niet gestoord aan al die praatjes over de verliezen op de thee. Toen er sprake was van beëindiging van de theecontracten, ik geloof in 1846, heeft hij zijn vrienden een grote dienst bewezen door te bepalen dat de contracten voor onbepaalde tijd werden verlengd. 'Ja', riep deze theehandelaar uit, 'ik voel mijn hart bloeden als ik hoor kwaadspreken over zo'n edel man! Als hij er niet was geweest, moest ik nu lopen met mijn vrouw en kinderen.' Toen liet hij zijn koets voorrijden, en die zag er zo keurig uit, en de paarden zaten zo goed in het vlees, dat ik best kan begrijpen hoe iemand gloeit van dankbaarheid voor zo'n gouverneur-generaal. Het doet me goed zoveel schoonheid te zien, vooral wanneer men die vergelijkt met dat lelijke zeuren en klagen van wezens als die Sjaalman.

De volgende dag bracht de resident ons een tegenbezoek, en ook die heer van de thee kwam mee. Het zijn hartelijke mensen, ondanks hun voorname positie! Zij vroegen ons met welke trein we dachten aan te komen in Amsterdam. Wij begrepen eerst niet waarom ons die vraag werd gesteld, maar later werd dit duidelijk, want toen we maandagmorgen in Amsterdam aankwamen, waren er bij het station wel twee bedienden, één met een rood vest, en één met een geel vest, die ons beiden zeiden dat ze per telegraaf opdracht hadden gekregen ons af te halen met het rijtuig. Mijn vrouw raakte helemaal van de kook, en ik dacht eraan wat Busselinck & Waterman zouden hebben gezegd als ze dit hadden gezien — dat er twee rijtuigen tegelijk voor ons waren, bedoel ik. Het was niet gemakkelijk een keus te maken, want ik kon niet besluiten welk rijtuig we zouden nemen zonder een van de partijen te krenken door zo'n lieve attentie af te wijzen. Goede raad was duur. Maar ik heb mij natuurlijk gered uit deze uiterst moeilijke situatie. Ik heb mijn vrouw en Marie in het rode rijtuig gezet — in de

wagen van het rode vest, bedoel ik. En zelf ben ik in het gele gaan zitten — in het gele rijtuig, bedoel ik.

Wat draafden die paarden! Op de Weesperstraat, waar het altijd zo vuil is, vloog de modder rechts en links huizenhoog en, alsof toeval niet bestaat, liep daar die schooierige Sjaalman, met kromme rug en gebukt hoofd, en ik zag hoe hij met de mouw van zijn kale jasje de spatten van zijn bleke gezicht probeerde te vegen. Zelden heb ik me prettiger gevoeld, en voor mijn vrouw gold dat ook.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK

Resident Slijmering komt naar Havelaar en vraagt hem zijn aanklacht tegen de regent in te trekken. Havelaar weigert dit te doen. De resident zal de kwestie nu voorleggen aan de gouverneur-generaal in Batavia.

In een persoonlijk briefje aan Havelaar meldde de heer Slijmering dat hij, ondanks zijn 'drukke bezigheden', de volgende dag naar Rangkasbitung zou komen om te overleggen wat er moest gebeuren. Havelaars voorganger had vaak overleg met de resident van Bantam gevoerd. Uit zijn verslagen had hij begrepen hoe zoiets zou verlopen. Daarom stuurde Havelaar vooraf de volgende brief naar de resident, zodat deze hiervan onderweg naar de Lebakse hoofdplaats kennis kon nemen. Een toelichting op deze brief is overbodig.

'N° 91. Geheim. Spoed.

Rangkasbitung, 25 Februari 1856,'s avonds 11 uur.

Gistermiddag om 12 uur had ik de eer u mijn spoedbericht N° 88 te sturen, met de volgende strekking: dat ik na lang onderzoek, en na vergeefse pogingen de betrokkene door soepelheid weer op het rechte pad te brengen, mede op basis van mijn ambtseed, mij verplicht voelde de regent van Lebak te beschuldigen van machtsmisbruik en te verdenken van afpersing.

A.J. Duymaer van Twist, de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië ten tijde van het conflict met Eduard Douwes Dekker.

Ik was zo vrij u voor te stellen de regent naar Serang te roepen om — na zijn vertrek van hier en na maatregelen tegen de verderfelijke invloed van zijn uitgebreide familie — een onderzoek in te stellen naar de gronden van mijn beschuldiging en vermoedens.

Lang, of juist gezegd, diep heb ik nagedacht voordat ik hiertoe besloot. U weet dat ik met waarschuwingen en dreiging met sancties heb geprobeerd de regent voor ongeluk en schande te behoeden, en mijzelf voor het verdriet deze dan te moeten veroorzaken. Maar aan de andere kant draag ik verantwoordelijkheid voor de al jarenlang onderdrukte en uitgezogen bevolking. Ik zag me genoodzaakt één kwestie aan de kaak te stellen, maar vele andere kwellingen zou ik u kunnen rapporteren, als mijn ingreep in deze ene zaak hieraan geen einde zou maken. En ik herhaal het: na rijp beraad heb ik gedaan wat ik als mijn plicht beschouw.

Ik ontving uw vriendelijke en gewaardeerde persoonlijke brief met de mededeling dat u morgen hier zult komen, inclusief uw aanwijzing dat we deze zaak beter onderling hadden kunnen regelen. Ik neem de vrijheid u vooraf deze brief te sturen, om vóór onze bespreking het volgende vast te stellen.

Alles wat ik over het optreden van de regent heb onderzocht, deed ik in het diepste geheim. Alleen hijzelf en zijn Patih wisten ervan, want ik had hen vooraf loyaal gewaarschuwd. Zelfs de controleur kent slechts een deel van de uitslag van mijn naspeuringen. Deze geheimhouding had een tweeledig doel. Eerst, toen ik nog hoopte dat ik de regent kon corrigeren, wilde ik hem een publieke vernedering besparen. De Patih heeft mij namens hem, op de 12de van deze maand, nog bedankt voor mijn discretie. Later, toen ik begon te wanhopen over een gunstig resultaat van mijn pogingen, of beter, toen de maat voor mij vol was na de melding van opnieuw een ernstige misstap, toen langer zwijgen medeplichtigheid zou betekenen, toen had ik geen andere keuze dan mijn diepe bezorgdheid aan u bekend te maken. Want ook tegenover mezelf en de mijnen heb ik plichten te vervullen.

Na mijn brief van gisteren zou ik een regeringsfunctie niet waard zijn als mijn beschuldiging en verdenking ongegrond zouden zijn. Maar ik kan bewijzen dat ik heb gedaan “wat een goed assistent-resident behoort te doen”. Ik kan bewijzen dat ik de betrekking die mij is gegeven hoog acht. Ik kan bewijzen dat ik niet lichtvaardig zeventien moeilijke dienstjaren op het spel heb gezet, en van groter gewicht nog: het belang van vrouw en kind. Ik heb de meeste hoogachting voor u, maar ik ken de geest die men “de geest van de Oost-Indische ambtenaren” zou kunnen noemen, en die geest bezit ik niet!

Uw aanwijzing dat wij deze zaak beter onderling met de regent kunnen regelen, doet mij vrezen voor ons overleg van morgen. Wat ik in mijn brief van gisteren heb gezegd, is de waarheid. Maar misschien zou het al snel onwaar kunnen lijken als we de zaak verder onderzoeken vóórdát de regent van hier is verwijderd. Het valt te vrezen dat zelfs uw onverwachte komst, samen met mijn gisteren naar Serang gezonden spoedbrief, de regent al heeft gealarmeerd om ontlastende verklaringen te laten verzamelen.

Ik zou u nogmaals willen vragen het voorstel uit mijn brief van gisteren te volgen: om vóór het onderzoek de regent te verwijderen en zijn medestanders voorlopig uit te schakelen. Ik kan geen verantwoordelijkheid nemen in de behandeling van de zaak die ik aanhangig heb gemaakt, wanneer u niet zou instemmen met mijn voorstel voor de wijze van onderzoek, die moet zijn: onpartijdig, openbaar en vooral vrij.

Die vrijheid bestaat niet voordat de regent is verwijderd, en naar mijn bescheiden mening schuilt hierin voor hem geen gevaar. Hij kan immers te horen krijgen dat *ik* hem beschuldig en verdenk, en dat *mijn* positie op het spel staat, en niet de *zijne*, wanneer hij onschuldig blijkt te zijn. Want zelf ben ik van oordeel dat ik uit de dienst moet worden ontslagen als blijkt dat ik lichtvaardig, of zelfs voorbarig heb gehandeld.

Voorbarig! Na jaren, jaren van misbruik!

Voorbarig! Zou een eerlijk man, die is geroepen om over de bevolking te waken, kunnen slapen, en leven, en genieten, terwijl zijn mensen, zijn naasten, worden afgeperst en uitgezogen?

Het is waar, ik ben hier nog maar kort. Maar ik hoop dat de vraag centraal staat of ik mijn taak goed vervul, en niet of ik die in te korte tijd heb volbracht. Voor mij is elke periode te lang die wordt gekenmerkt door afpersing en onderdrukking. Zwaar wegen voor mij de seconden die mensen door mijn nalatigheid, door mijn plichtsverzuim, door mijn “geest van schipperen” in ellende zouden hebben doorgebracht. Ik heb berouw van de dagen die ik heb laten verstrijken voordat ik u officieel rapporteerde, en ik vraag verontschuldiging voor dit verzuim.

Het is daarom dat ik u verzoek mijn voorstel, dat slechts bestaat uit onderzoek en een rapport met aanbevelingen, te willen goedkeuren. Voorafgaand hieraan dient de regent van Lebak, zonder directe of indirecte waarschuwing, tijdelijk uit Lebak te worden verwijderd. Ik neem de vrijheid u te vragen of ik deze zaak aldus mag behandelen, om deze afdeling te bevrijden van de sprinkhanen die sinds mensenheugenis knagen aan haar welvaart.

De assistent-resident van Lebak,
Max Havelaar.’

Dit dringende verzoek de schuldigen niet in bescherming te nemen, ontving de resident onderweg van een koerier. Een uur na zijn aankomst in Rangkasbitung bracht de resident een kort bezoek aan de regent. Hij vroeg de regent of hij een klacht kon inbrengen tegen de assistent-resident. En of hij, de Adipati, soms geld nodig had. Op de eerste vraag antwoordde de regent: ‘Er is niets, dat zweer ik u.’ Op de tweede vraag antwoordde hij bevestigend, waarop de resident hem enkele bankbiljetten gaf, die hij — voor deze gelegenheid meegebracht! — uit zijn binnenzak haalde. Men begrijpt dat dit geheel buiten Havelaar omging, en straks zullen wij horen hoe hij die schandelijke handelwijze te weten kwam.

Toen resident Slijmering bij Havelaar arriveerde, was hij bleker dan gewoonlijk, en hij sprak nóg langzamer dan ooit. Het was dan ook geen eenvoudige zaak voor iemand die zo uitblonk in ‘schipperen’ en jaarlijkse rustverslagen om opeens brieven te ontvangen waarin geen spoor te

bekennen was van het gebruikelijke officiële optimisme, of van behendige verdraaiing van de feiten. De resident van Bantam was geschrokken, en als men mij de vrijpostigheid van het beeld wil vergeven, dan zou ik hem willen vergelijken met een straatjongen die zich beklagt omdat een kameraadje hem heeft geslagen zonder eerst te schelden.

Als eerste vroeg Slijmering aan controleur Verbrugge waarom hij niet had geprobeerd Havelaar van zijn aanklacht af te houden. De arme Verbrugge zei van de hele aanklacht niets af te weten, maar de resident geloofde hem niet. De heer Slijmering zei niet te kunnen begrijpen dat Havelaar helemaal alleen, op eigen initiatief en zonder langdurige overwegingen of ruggespraak, zijn plicht dacht te kunnen vervullen. Geheel naar waarheid hield Verbrugge staande dat hij niets wist van Havelaars brieven. De resident uitte herhaalde malen zijn ongeloof en verbazing, en ging toen over tot het voorlezen van de brieven.

Hoe Verbrugge heeft geleden bij het aanhoren daarvan is moeilijk te beschrijven. Hij was een eerlijk man. Hij zou zeker niet hebben gelogen als Havelaar hem had gevraagd te bevestigen dat deze brieven de waarheid bevatten. Maar hij had zelf ook wel eens 'de waarheid' geschreven in een van zijn ambtelijke stukken. Hij vreesde voor zijn eigen veiligheid en positie.

Na het voorlezen van de brieven vroeg de resident aan Havelaar zijn brieven in te trekken, om ze als niet geschreven te kunnen beschouwen, wat deze beleefd maar resoluut weigerde. Na herhaalde pogingen hem hiertoe te bewegen, zei de resident dat hij nu geen andere keus had dan te onderzoeken of de klachten gegrond waren. Hij verzocht Havelaar getuigen op te roepen die zijn beschuldigingen konden onderbouwen.

Arme lieden, verwond door de doornstruiken in het ravijn, hoe angstig zouden jullie harten kloppen als jullie nu moesten getuigen!

Arme Verbrugge! Jij, de eerste getuige, de belangrijkste getuige, een getuige 'uit hoofde van zijn functie', getuige die een ambtseed heeft afgelegd, getuige die al een schriftelijke getuigenis heeft afgelegd, dáár, op de tafel, onder Havelaars hand...

Havelaar antwoordde: 'Resident, ik ben assistent-resident van Lebak, ik heb beloofd de bevolking te beschermen tegen afpersing en geweld, ik klaag

de regent aan, en zijn schoonzoon uit Parangkujang, ik zal de bewijzen leveren voor mijn aanklacht, zodra ik daartoe de gelegenheid krijg, zoals voorgesteld in mijn brieven. En ik ben mij er terdege van bewust dat ik schuldig ben aan laster als mijn aanklacht vals is!

Hoe zwaar Verbrugge ademde! Hoe vreemd de resident Havelaars woorden vond! Het overleg duurde lang. Beleefd — want beleefd en welopgevoed was de heer Slijmering — probeerde hij Havelaar af te brengen van zijn principes. Maar met even grote beleefdheid bleef Havelaar onverzettelijk. Tot slot zei de resident dat hij geen andere keuze had dan de brieven onder de aandacht te brengen van de regering, wat hij bedoelde als dreigement, maar wat Havelaar opvatte als een overwinning.

De bespreking werd beëindigd. De resident bezocht de Adipati — we zagen al wat hij daar eerder deed! — en gebruikte daarna het karige middagmaal bij de Havelaars. Onmiddellijk daarna keerde hij terug naar Serang, met grote spoed: Omdat. Hij. Het. Zo. Bijzonder. Druk. Had.

De volgende dag ontving Havelaar een brief van de resident van Bantam. De lezer kan de inhoud afleiden uit het antwoord van Havelaar, dat ik hier weergeef:

‘N° 93. Geheim.

Rangkasbitung, 28 Februari 1856.

Ik heb de eer gehad uw spoedbrief van 26 dezer te ontvangen, geheim, met de volgende mededelingen:

dat u redenen had mijn voorstellen, zoals gedaan in mijn ambtsbrieven van 24 en 25 dezer, niet over te nemen; dat u vooraf vertrouwelijke mededeling van mij had gewenst;

dat u mijn optreden, zoals in beide brieven beschreven, niet goedkeurt; en ten slotte dat u mij enkele bevelen geeft.

Ik heb nu de eer u nogmaals en ten overvloede te verzekeren, zoals ik mondeling al deed in ons overleg van eergisteren:

dat ik de wettigheid van uw gezag, voor wat betreft uw besluit mijn voorstellen wel of niet te volgen, volkomen eerbiedig;

dat ik uw bevelen stipt, en desnoods tegen mijn eigen opvattingen in, zal nakomen alsof u aanwezig was bij alles wat ik doe en zeg, of juist: bij alles wat ik niet doe en niet zeg.

Ik weet dat u vertrouwt op mijn loyaliteit. Maar ik neem de vrijheid plechtig te protesteren tegen de geringste uiting van afkeuring van iedere handeling, ieder woord, iedere zinsnede die ik in deze zaak heb verricht, gesproken of geschreven.

Ik ben ervan overtuigd dat ik mijn plicht heb gedaan, in doelstelling en manier van uitvoering, geheel mijn plicht, en niets dan mijn plicht.

Lang had ik nagedacht voordat ik handelde. En als ik door iets mocht hebben gefaald, dan faalde ik beslist niet door te grote haast. Onder dezelfde omstandigheden zou ik opnieuw — en iets sneller zelfs — precies hetzelfde hebben gedaan en nagelaten. Misschien is mijn stijl van handelen wat eigenaardig, maar die maakt deel uit van mijzelf en is een gebrek waarvoor ik net zo min verantwoordelijk ben als een stotteraar voor het zijne. Ook al zou een hogere macht dan de uwe iets afkeuren van wat ik deed, dan nog zal ik zeggen: ik heb mijn plicht gedaan! Verbaasd ben ik niet, maar wel vind ik het spijtig dat uw oordeel anders is dan het mijne. In persoonlijk opzicht zou ik kunnen berusten in wat mij een taxatiefout lijkt. Maar er is een principe in het spel, en mijn geweten stelt me de eis dat wordt uitgemaakt welke opvatting de juiste is: die van u, of die van mij. Anders dienen dan ik in Lebak diende, kan ik niet. Wenst de regering dus anders te worden gediend, dan moet ik u als eerlijk man eerbiedig verzoeken mij te ontslaan. Dan moet ik op zesendertigjarige leeftijd proberen een nieuwe loopbaan te beginnen. Dan moet ik, na zeventien jaren, na zeventien zware, moeilijke dienstjaren, na mijn beste levenskrachten te hebben opgeofferd aan wat ik als mijn plicht zag, aan de samenleving vragen of ze mij brood wil geven voor vrouw en kind, brood in ruil voor mijn opvattingen, brood wellicht in ruil voor werk met kruiwagen of spade, als de kracht van mijn arm meer waard wordt geacht dan de kracht van mijn ziel.

Maar ik kan en wil niet geloven dat uw mening door zijne Excellentie de gouverneur-generaal wordt gedeeld, en ik ben dus verplicht, voordat ik overga tot het bittere uiterste dat ik beschreef in de vorige alinea, u eerbiedig te verzoeken aan de regering voor te stellen:

alsnog de handelingen van de assistent-resident van Lebak goed te keuren, zoals beschreven in zijn brieven van 24 en 25 dezer, N^{rs} 88 en 91.

Of wel:

genoemde assistent-resident ter verantwoording te roepen voor de door de resident van Bantam te formuleren punten van afkeuring.

Als iets me kon afbrengen van mijn lang doordachte, en kalm maar vurig aangehangen principes in deze kwestie, dan zou het mijn dankbaarheid zijn geweest voor de oprechte en innemende wijze waarop u in de bespreking van eergisteren deze principes hebt bestreden.

De assistent-resident van Lebak,
Max Havelaar.'

Ik doe hier geen uitspraak over de juistheid van het bange vermoeden van de weduwe Slotering, over de oorzaak die haar kinderen tot wezen heeft gemaakt. Het moet eerst nog worden bewezen dat er in Lebak een nauw verband bestond tussen plichtsbetrachting en gif. Toch kan iedereen begrijpen dat Max en Tine zorgelijke dagen doormaakten na het bezoek van de resident. Het is, denk ik, niet nodig de angst te beschrijven van een moeder die zich bij het voeden van haar kind steeds de vraag moet stellen of ze misschien haar lieveling vermoordt. Hij was tenslotte een 'afgebeden kind', de kleine Max: zeven jaar was hij weggebleven in dit huwelijk, alsof de deugniet wist dat het geen voordeel was om ter wereld te komen als zoon van zulke ouders!

Negenentwintig lange dagen moest Havelaar wachten voordat de gouverneur-generaal hem meedeelde ..., nee wacht, zo ver zijn we nog niet.

Kort na de vergeefse pogingen Havelaar te bewegen tot intrekking van zijn brieven, of tot het verraden van de arme lieden die op zijn

grootmoedigheid hadden vertrouwd, kwam Verbrugge bij hem binnen. De brave man was doodsbleek en sprak moeizaam.

‘Ik ben bij de regent geweest’, zei hij. ‘Dat had ik niet mogen doen, maar verraad het niet.’

‘Wat? Wat moet ik niet verraden?’

‘Geeft u mij uw erewoord dat u geen gebruik maakt van wat ik u nu ga vertellen?’

‘Weer halfheid’, zei Havelaar. ‘Maar goed, ik geef je mijn erewoord!’

En toen vertelde Verbrugge wat de lezer al weet: dat de resident aan de Adipati had gevraagd of hij iets belastends wist in te brengen tegen de assistent-resident, en hem ook geheel onverwachts geld had aangeboden en gegeven. Verbrugge had het gehoord van de regent zelf, die hem had gevraagd waarom de resident dit zou hebben gedaan.

Havelaar was verontwaardigd, maar hij had zijn erewoord gegeven.

De volgende dag kwam Verbrugge terug. Hij zei dat Duclari hem ervan had overtuigd dat hij Havelaar tegenover zulke tegenstanders niet alleen in de strijd kon laten staan. Verbrugge kwam hem daarom ontheffen van zijn gegeven erewoord.

‘Goed’, riep Havelaar, ‘schrijf het op!’

Verbrugge schreef het op. Ook die verklaring ligt voor mij. De lezer zal inmiddels wel begrijpen waarom ik zo gemakkelijk afstand deed van alle aanspraken op juridische echtheid van de geschiedenis van Saidjah.

Het is opvallend te zien hoe de bevreesde Verbrugge — ook vóór de aansporing van Duclari — op Havelaars woord durfde te bouwen in een zaak die zo aanzette tot woordbreuk!

En nog iets. Er zijn vele jaren verlopen sinds de gebeurtenissen waarover ik hier vertel. Havelaar heeft in die tijd veel geleden en hij heeft zijn gezin zien lijden. De artikelen die voor mij liggen, getuigen hiervan. En het schijnt dat hij zijn kans heeft afgewacht, zoals blijkt uit de volgende aantekening in zijn handschrift: ‘Ik heb in de krant gelezen dat de heer Slijmering is benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij schijnt nu resident van Jokjakarta te zijn. Ik zou nu dus op de Lebakse kwestie kunnen terugkomen zonder gevaar voor Verbrugge.’

TWINTIGSTE HOOFDSTUK

De gouverneur-generaal beslist dat Havelaar moet vertrekken uit Lebak. Havelaar neemt ontslag uit overheidsdienst. Hij gaat naar Batavia en hoopt aan de gouverneur-generaal te kunnen uitleggen dat hij correct heeft gehandeld. Haalt Havelaar alsnog z'n gelijk ?

Het was avond. Tine zat te lezen in de binnengalerij en Havelaar tekende een borduurpatroon. Kleine Max toverde een legpuzzel in elkaar en werd kwaad omdat hij 'het rode lijf van die mevrouw' niet kon vinden.

'Is het zo goed, Tine?', vroeg Havelaar. 'Kijk, ik heb die palm wat groter gemaakt.'

'Ja, Max. Maar de gaten voor de veters staan te dicht bij elkaar.'

'Max, laat me je broek eens zien, hoe zit dat bij jou? Ach, heb je die aan? Ik weet nog waar je die hebt geborduurd, Tine!'

'Ik niet. Waar dan?'

'Het was in Den Haag, toen Max ziek was. We waren zo geschrokken, omdat de dokter zei dat hij een misvormd hoofd had. Juist in die dagen was je met dat broekje bezig.'

Tine stond op, en kuste de kleine.

'Ik heb haar buik, ik heb haar buik!', riep het kind vrolijk, en de rode mevrouw was compleet.

'Wie hoort daar een klok slaan?', vroeg de moeder. 'Ik', zei kleine Max. 'En wat betekent dat?'

'Bedtijd! Maar ik heb nog niet gegeten.'

'Eerst krijg je je eten, natuurlijk.' Ze stond op en gaf hem een eenvoudig maal, dat ze uit een goedgesloten kast in haar slaapkamer leek te hebben

gehaald, want het knippen van vele sloten was te horen geweest.

‘Wat geef je ’m daar?’, vroeg Havelaar. ‘O, wees gerust, Max. Het is beschuit uit blik. En ook de suiker is altijd achter slot en grendel geweest.’

‘Weet je wel’, vervolgde Havelaar, ‘dat wij de rekening van die dokter in Den Haag nog niet hebben betaald?’

‘O, dat is pijnlijk! Maar we leven hier zo zuinig, we zullen snel onze schulden kunnen aflossen. Bovendien zul je wel spoedig resident zijn, en dan zijn al onze problemen voorbij.’

‘Dat is nu juist wat me zo verdrietig maakt’, zei Havelaar. ‘Ik wil nu niet weggaan uit Lebak. Ik zal het je uitleggen. Denk je niet dat we na zijn ziekte nog veel meer van onze Max zijn gaan houden? Zo zal ik ook van dat arme Lebak houden na de genezing van de kanker waaraan het al zoveel jaren lijdt. De gedachte aan promotie maakt me aan het schrikken: ik kan hier niet worden gemist, Tine! En toch, aan de andere kant, als ik er weer aan denk dat we schulden hebben...’

‘Alles komt goed, Max! Als je hier nu weg moet, kun je later altijd nog Lebak helpen wanneer je gouverneur-generaal bent.’

Havelaar zette woeste strepen op zijn borduurpatroon. Tine begreep dat ze iets verkeerd had gezegd. ‘Lieve Max’, begon ze vriendelijk.

‘Wil jij die stumpers soms zo lang honger laten lijden? Kun jij leven van zand?’

‘Ach, lieve Max...!’

Hij sprong op en tekende niets meer die avond. Een tijdlang liep hij op en neer in de binnengalerij. Daarna sprak hij op een toon die ruw en hard zou hebben geklonken voor een vreemde, maar die Tine heel anders opvatte.

‘Die vervloekte traagheid, die schandelijke traagheid! Ik zit hier nu al een maand te wachten op gerechtigheid en intussen wordt er vreselijk geleden door dat arme volk. De regent schijnt erop te rekenen dat niemand hem durft aan te pakken! Kijk...’

Hij liep naar zijn werkkamer en met een brief in z’n hand kwam hij terug, een brief die voor me ligt, lezer!

‘Kijk, in deze brief durft hij me voorstellen te doen over de aard van het werk dat hij de mensen wil laten doen die hij onwettig oproept. Is dat niet de onbeschaamdheid ten top? En weet je om wie het gaat? Om vrouwen met kleine kinderen, met zuigelingen, zwangere vrouwen die van Parangkujang naar hier zijn gedreven om voor hem te werken! De mannen zijn allemaal al weggevlucht! De vrouwen en kinderen hebben niets te eten. Ze slapen langs de weg en eten zand! Kun jij zand eten? Moeten ze dan soms zand eten totdat ik gouverneur-generaal ben?’

Tine wist heel goed op wie Max eigenlijk boos was. ‘En’, vervolgde Havelaar, ‘dat gebeurt allemaal onder mijn verantwoordelijkheid! Als er nu van die arme wezens ronddwalen daarbuiten, als zij het licht zien van onze lampen, dan zullen zij zeggen: daar woont de ellendeling die ons zou beschermen! Daar zit hij, rustig bij vrouw en kind en hij tekent borduurpatroontjes, en wij liggen hier als beesten langs de weg te verhongeren met onze kinderen! Ja, ik hoor het wel, ik hoor het wel, die wanhoopskreten! Hier, Max, hier!’ En wild kuste hij zijn kind, dat ervan schrok.

‘Mijn lieve kind, als mensen ooit tegen je zeggen dat ik een ellendeling ben die de moed niet had het recht te handhaven, dat er zoveel moeders zijn gestorven door mijn schuld, o, Max, vertel hun dan wat ik heb geleden!’ En hij barstte in tranen uit, die Tine wegstreekte. Daarna bracht zij de kleine Max naar zijn bedje, een stromat.

Toen ze terugkwam, vond ze Havelaar in gesprek met Verbrugge en Duclari, die zojuist waren binnengekomen. Het gesprek ging over de verwachte beslissing van de regering.

‘Ik begrijp heel goed dat de resident in een moeilijke positie verkeert’, zei Duclari. ‘Hij kan de regering niet adviseren uw voorstellen over te nemen, want dan zou er te veel aan het licht komen. Ik ben heel goed bekend in dit gebied, beter nog dan u, mijnheer Havelaar! Als onderofficier was ik hier al, en dan krijg je dingen te horen die de inlander niet zomaar aan ambtenaren durft te vertellen. Wanneer een onderzoek de misstanden blootlegt, zal de gouverneur-generaal onmiddellijk de resident ter verantwoording roepen, en hem vragen hoe het mogelijk is dat hij in twee jaar tijd niet heeft ontdekt

wat u onmiddellijk is opgevallen. De resident zal dus proberen zo'n onderzoek tegen te houden.'

'Daarmee heb ik rekening gehouden', antwoordde Havelaar. 'De resident probeerde de Adipati tegen mij op te stoken. Hij wilde de zaak omdraaien door mij te beschuldigen van..., ik heb geen idee waarvan. Ik heb me hiertegen ingedekt door afschriften van mijn brieven rechtstreeks naar de regering te sturen. In een van die brieven doe ik het verzoek mij ter verantwoording te roepen wanneer ooit een aanklacht tegen mij wordt ingediend. Als de resident mij aanklaagt, kan daarop redelijkerwijs geen beslissing volgen zonder mij eerst te horen. Dit recht heeft zelfs een misdadiger, en aangezien ik niets heb misdaan...'

'Daar komt de koerier!', riep Verbrugge. Een postbode, die de volgende brief bracht van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, aan de *voormalige* assistent-resident van Lebak, Havelaar.

'Kabinet. N° 54.

Batavia, 23 maart 1856.

De wijze waarop u te werk bent gegaan bij uw veronderstelling van kwade praktijken van de hoofden in de afdeling Lebak, en uw houding hierbij tegenover uw chef, de resident van Bantam, hebben mijn grote ontevredenheid gewekt.

Ook worden in uw optreden redelijk overleg, beleid en voorzichtigheid gemist, die zeer zijn vereist voor een ambtenaar die is belast met de uitoefening van het gezag in de binnenlanden, en die ondergeschikt is aan zijn directe superieur.

Binnen enkele dagen na de aanvaarding van uw ambt bent u, zonder raadpleging vooraf van de resident als hoofd van het bestuur in Lebak, begonnen met belastend onderzoek. Hierbij heeft u gemeend een vernietigend oordeel te moeten vellen over de regent van Lebak, een zestigjarige maar nog zeer ijverige landsdienaar, telg uit een voornaam

geslacht. Bovendien heeft u, toen de resident niet bereid bleek uw voorstellen voor de wijze van nader onderzoek te volgen, geweigerd te melden welke vermeend kwalijke praktijken u zou hebben ontdekt in het bestuur van Lebak. Dit verdient scherpe afkeuring. Het wekt de indruk dat u ongeschikt bent voor het bekleden van een betrekking in het Binnenlands Bestuur.

Ik neem de verplichting op mij u te ontheffen uit uw functie als assistent-resident van Lebak.

In verband met gunstige rapporten die eerder over u zijn uitgebracht, zie ik in de huidige kwestie echter geen reden u niet in aanmerking te laten komen voor herplaatsing in het Binnenlands Bestuur. Ik heb u daarom voorlopig benoemd tot waarnemend assistent-resident van Ngawi. Van uw verdere functioneren in die betrekking zal het afhangen of u uiteindelijk in het Binnenlands Bestuur gehandhaafd kunt blijven.'

En daaronder stond de naam van de man op wiens 'ijver, bekwaamheid en goede trouw' de Koning zei te kunnen rekenen toen hij diens benoeming tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië ondertekende.

'We moeten hier weg, lieve Tine', zei Havelaar met vlakke stem, en hij gaf de brief aan Verbrugge, die het stuk samen met Duclari las. Verbrugge kreeg tranen in zijn ogen, maar hij bleef zwijgen. Duclari, een beschaafd man, barstte uit in een wilde vloek: 'G....., ik heb hier in het bestuur ratten en dieven gezien die eervol zijn vertrokken, en nu schrijft men u zo'n brief!'

'Het stelt niets voor', zei Havelaar, 'de gouverneur-generaal is een eerlijk man. Hij moet vals zijn voorgelicht, hoewel hij dat bedrog had kunnen voorkomen als hij eerst mij had gehoord. Hij is verstrikt geraakt in het web van de ambtenarij. Dat kennen we maar al te goed! Maar ik zal naar hem toe gaan en hem uitleggen hoe de zaken echt in elkaar steken. Hij zal het recht laten zegevieren, ik weet het zeker!'

'Maar ze sturen u naar Ngawi.'

‘Juist, en ik begrijp waarom. Ik ken Ngawi. Twee jaar lang heb ik daar in de buurt gewerkt. Ik zou in Ngawi hetzelfde moeten doen wat ik hier heb gedaan. Dat zou dus geen verschil maken. Bovendien weiger ik een proeftijd te accepteren, alsof ik mijn werk hier slecht zou hebben gedaan. Inmiddels ben ik er wel achter dat ik helemaal geen ambtenaar moet zijn als ik een einde wil maken aan al dit geknoei. Tussen de regering en mij staan te veel mensen die belang hebben bij het ontkennen van de ellende onder de bevolking. En er is nog een reden waarom ik niet naar Ngawi ga. Er is daar helemaal geen vacature. Die plek is voor mij vrijgemaakt. Kijk!’

Hij toonde een bericht in de *Javasche Courant*, die met dezelfde post was aangekomen. Er stond dat de regering, tegelijk met Havelaars overplaatsing, het besluit had genomen de assistent-resident van de provincie Ngawi te verplaatsen naar een andere afdeling die vacant was.

‘Begrijpen jullie waarom ze me juist naar Ngawi sturen, en niet naar die vacante afdeling? Omdat de resident van Madioen, waaronder Ngawi valt, de zwager is van de vorige resident van Bantam. En ik heb gezegd dat de Adipati van Lebak in het verleden zulke slechte voorbeelden heeft gehad.’

‘Ah’, riepen Verbrugge en Duclari tegelijk. Ze doorzagen nu waarom Havelaar juist naar Ngawi werd overgeplaatst: hij kreeg er een proeftijd om te laten zien of hij zijn leven onder vergelijkbare omstandigheden zou kunnen beteren.

‘En bovendien’, zei Havelaar, ‘zal de huidige gouverneur-generaal binnenkort aftreden. Ik ken zijn opvolger en weet dat er van hem niets te verwachten valt. Om nog iets voor dit arme volk te kunnen doen, moet ik de zittende gouverneur-generaal dus spreken voordat hij vertrekt. Als ik nu naar Ngawi afreis, zou dit onmogelijk kunnen. Zeg Tine, luister eens.’

‘Lieve Max, ik ben blij dat je de moed erin houdt. Ik doe dat ook, als ik maar bij jou ben!’

Hij stond op, en schreef het volgende verzoek, naar mijn mening een toonbeeld van welsprekendheid.

‘Rangkasbitung, 29 maart 1856.

Aan de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië.

Ik had de eer uw besluit van 23 dezer, N° 54, te ontvangen. Ik zie mij genoodzaakt, in antwoord op dit stuk, Uwe Excellentie te vragen mij eervol ontslag uit 's lands dienst te verlenen.

Max Havelaar.'

Terwijl de beslissing over het afwijzen van Havelaars aanklacht een maand had geduurd, kwam het gevraagde ontslag binnen enkele dagen in Lebak aan.

'Goddank', riep Tine, 'dat je eindelijk jezelf kunt zijn!' Havelaar ontving geen opdracht het bestuur van Lebak over te dragen aan Verbrugge. Hij dacht dus de komst van zijn opvolger te moeten afwachten. Dit duurde lang, omdat deze uit een andere hoek van Java moest komen. Na bijna drie weken wachten schreef de voormalige assistent-resident van Lebak, die overigens nog altijd als zodanig was opgetreden, de volgende brief aan de controleur Verbrugge:

N° 153.

Rangkasbitung, 15 april 1856.

Aan de controleur van Lebak.

Het is u bekend dat ik bij regeringsbesluit van de 4de dezer, N° 4, op mijn verzoek eervol ben ontslagen uit de overheidsdienst.

Misschien zou het correct zijn geweest mijn functie van assistent-resident direct na ontvangst van dit besluit neer te leggen, aangezien het abnormaal is deze functie te vervullen zonder ambtenaar te zijn.

Ik kreeg echter geen opdracht mijn positie over te dragen. Uit plichtsbefef wachtte ik de komst van mijn opvolger af, in de verwachting dat deze spoedig zou arriveren. Nu hoorde ik van u dat mijn vervanger nog wel enige tijd op zich zal laten wachten. U zei dit bericht in Serang te hebben

gehoord. Ook sprak u over de verbazing van de resident dat ik, in de bijzondere positie waarin ik verkeer, nog niet heb gevraagd het bestuur aan u te mogen overdragen.

Niets is mij aangenamer dan dit bericht. U weet dat ik niet anders zou kunnen werken dan ik hier deed. Voor deze wijze van taakuitoefening ben ik gestraft met berisping, met oneervolle overplaatsing, met de last verraad te plegen aan de arme lieden die vertrouwden op mijn loyaliteit, en aldus met de keuze tussen immoreel handelen en een brodeloos bestaan! Na dit alles viel het mij zwaar zelfs de eenvoudigste zaak te beoordelen, ingeklemd als ik mij voelde tussen enerzijds mijn geweten en anderzijds de principes van de regering waaraan ik trouw verschuldigd ben zolang ik niet ben ontheven van mijn ambt.

Deze spanning voelde ik vooral bij het antwoord dat ik moest geven aan klagers.

Ik had immers beloofd niemand te zullen uitleveren aan de wraak van zijn hoofden! Eenmaal had ik zelfs, onvoorzichtig genoeg, mijn erewoord gegeven voor de rechtvaardigheid van de regering. De arme bevolking kon niet weten dat die belofte en die garantie bruut terzijde werden geschoven en dat ik machteloos en alleen stond in mijn streven naar rechtvaardigheid en menselijkheid. En de bevolking ging door met klagen! Het was pijnlijk, na ontvangst van het kabinetsbesluit van 23 maart, een machteloze beschermer te zijn. Het was hartverscheurend de klachten aan te horen over mishandeling, uitzuiging, armoede, honger, terwijl ik nu zelf met vrouw en kind honger en armoede tegemoetga. En ook de regering mocht ik niet verraden. Ik kon tegen die arme lieden niet zeggen: "gaat heen en lijdt, want het bestuur wil dat u wordt afgeperst!" Ik mocht niet toegeven aan mijn onmacht, omdat ik mezelf dan op één lijn stelde met de schande en de gewetenloosheid van de raadgevers van de gouverneur-generaal. Ziehier wat ik antwoordde:

"Op dit moment kan ik u niet helpen. Maar ik zal naar Batavia gaan, ik zal met de gouverneur-generaal spreken over uw ellende. Hij is rechtvaardig, en hij zal u bijstaan. Ga voorlopig rustig naar huis, verzet u niet, verhuis niet, wacht geduldig af: ik denk, ik hoop dat het recht zijn loop zal krijgen!"

Ik schaamde me dat ik de toegezegde hulp niet kon bieden. Maar op deze manier probeerde ik mijn persoonlijke opvattingen in evenwicht te brengen met mijn verplichtingen aan het bestuur dat mij nog deze maand betaalt. Ik zou op deze manier tot de komst van mijn opvolger zijn doorgedaan, als niet een bijzonder voorval mij vandaag ertoe bracht aan deze dubbelzinnige houding een einde te maken. Zeven personen hadden geklaagd. Ik gaf hun bovenstaand antwoord en zij keerden naar hun woonplaats terug. Onderweg ontmoetten zij hun dorpshef. Hij heeft hen gestraft met huisarrest, waarbij zij hun kleding moesten inleveren. Eén van hen is ontsnapt, meldde zich weer bij mij en zei niet naar zijn dorp te durven terugkeren. Wat ik die man nu moet antwoorden, weet ik niet! Ik kan hem niet beschermen, ik mag hem niet bekennen dat ik machteloos sta, ik wil het aangeklaagde dorpshef niet vervolgen, omdat ik niet de schijn wil wekken dat ik deze zaak aanwakker uit persoonlijke wraak. Ik weet niet meer wat ik moet doen...

Onder nadere goedkeuring van de resident van Bantam draag ik met ingang van morgenochtend het bestuur van de afdeling Lebak aan u over.

De assistent-resident van Lebak,
Max Havelaar.'

Daarna vertrok Havelaar met vrouw en kind uit Rangkasbitung. Hij weigerde alle begeleiding. Duclari en Verbrugge waren diep ontroerd bij het afscheid. Ook Havelaar was aangedaan, vooral toen hij onderweg bij de eerste wisselpost voor de paarden een grote menigte aantrof, die was weggeslopen uit Rangkasbitung om hem daar voor het laatst te groeten.

In Serang logeerde de familie bij de heer Slijmering, die haar met de gewone Indische gastvrijheid ontving. 's Avonds kwam er veel bezoek bij de resident. Men zei nadrukkelijk te zijn gekomen om Havelaar te groeten. Max ontving van menigeen een stevige handdruk.

Maar hij moest naar Batavia om de gouverneur-generaal te spreken. Daar aangekomen probeerde hij een afspraak met hem te maken. Die werd hem geweigerd, omdat zijne Excellentie een zweer aan zijn voet had. Havelaar wachtte tot die zweer was genezen. Toen deed hij opnieuw een verzoek voor een gesprek. Zijne Excellentie 'had het zo druk dat hij zelfs aan de directeur-generaal van Financiën een audiëntie had moeten weigeren', en dus kon hij ook Havelaar niet ontvangen.

Havelaar wachtte totdat zijne Excellentie zich door al die drukte zou hebben heengeworsteld. Intussen voelde hij zich jaloers op de medewerkers van zijne Excellentie. Zelf werkte hij graag snel en veel. Onder zijn hand zou alle 'drukte' snel zijn weggesmolten, maar daarvan kon natuurlijk geen sprake zijn. Havelaars werk was zwaarder dan werk: hij wachtte!

Hij wachtte. En weer verzocht hij de gouverneur-generaal te spreken te krijgen. Het antwoord luidde 'dat zijne Excellentie hem niet kon ontvangen, aangezien hij was verhinderd door de drukte van zijn aanstaande vertrek'.

Max zei dat hij maar een half uur nodig had, zodra er misschien een moment was te vinden tussen twee 'drukten' in. Uiteindelijk hoorde hij dat zijne Excellentie de volgende dag zou vertrekken! Dit was voor hem een zware tegenslag. Nog altijd hield hij zich krampachtig vast aan de gedachte dat de aftredende gouverneur-generaal een eerlijk man was, en dat hij was misleid door zijn medewerkers. Een kwartier was voldoende geweest om de rechtvaardigheid van zijn zaak te bewijzen, en dit kwartier scheen men hem niet te gunnen.

Ik vind onder Havelaars papieren het afschrift van een brief die hij aan de aftredende gouverneur-generaal heeft geschreven op de laatste avond voor diens vertrek naar Nederland. De inhoud luidt aldus:

'Batavia, 23 mei 1856.

Excellentie! Mijn verzoek, per brief van 28 februari gedaan, over de Lebakse zaken te worden gehoord, is zonder gevolg gebleven. Evenmin heeft Uwe Excellentie voldaan aan mijn herhaalde verzoeken om een audiëntie. Uwe Excellentie heeft dus een ambtenaar die gunstig bij de regering

bekendstond — dit zijn uw eigen woorden! —, iemand die zeventien jaren ons land in deze gewesten heeft gediend, iemand die niet alleen niets misdeed, maar die zelfs met ongekende zelfopoffering het goede beoogde en alles overhad voor eer en plicht, zo iemand heeft Uwe Excellentie lager geacht dan een misdadiger. Want die wordt tenminste nog gehoord. Dat men Uwe Excellentie over mij heeft misleid, begrijp ik. Maar dat Uwe Excellentie niet de gelegenheid heeft aangegrepen die misleiding te omzeilen, begrijp ik niet.

Morgen vertrekt Uwe Excellentie van hier, en ik mag u niet laten vertrekken zonder nog eenmaal te hebben toegelicht dat ik mijn Plicht heb gedaan, NIETS ANDERS DAN MIJN PLICHT, met beleid, met kalmte, met menslievendheid, met zachtheid en met moed. De gronden waarop mijn optreden is afgekeurd, in Uwer Excellentie's brief van 23 maart, zijn geheel en al verzonnen en leugenachtig.

Ik kan dit bewijzen, en ik had dit al gedaan als Uwe Excellentie mij één half uur had willen ontvangen. Als Uwe Excellentie één half uur de tijd had kunnen vinden om recht te doen! Dit is niet gebeurd! Een voornaam gezin is daardoor tot de bedelstaf gebracht. Hierover klaag ik niet. Maar Uwe Excellentie heeft goedgekeurd: HET STELSEL VAN MISBRUIK VAN GEZAG, VAN ROOF EN MOORD, WAARONDER DE ARME JAVAAN GEBUKT GAAT. Dáárover klaag ik.

Dát is ten hemel schreiend.

Er kleeft bloed aan uw aldus vergaarde Indische vermogen, Excellentie!

Nog eenmaal vraag ik u mij een ogenblik aan te horen, hetzij deze nacht, hetzij morgen vroeg! En opnieuw vraag ik dit niet voor mijzelf, maar voor de zaak waarvoor ik sta, de zaak van rechtvaardigheid en menselijkheid, die tevens de zaak is van correcte politiek.

Als Uwe Excellentie met een gerust geweten kan vertrekken zonder mij te hebben gehoord, dan zal mijn geweten daarmee vrede hebben in de overtuiging dat ik al het mogelijke heb gedaan om de treurige, bloedige gebeurtenissen te voorkomen die spoedig het gevolg zullen zijn van de

welbewuste onwetendheid waarin de regering wordt gelaten over alles wat omgaat onder de bevolking.

Max Havelaar.’

Havelaar wachtte die avond. Hij wachtte de hele nacht. Hij had gehoopt dat de kwade toon van zijn brief misschien effect zou hebben, waar hij door zachtheid en geduld had gefaald. Zijn hoop was ijdel! De gouverneur-generaal vertrok zonder Havelaar te hebben gehoord. En weer ging een Excellentie van zijn rust genieten in het moederland!

Havelaar doolde arm en verlaten rond. Hij zocht...

Genoeg, mijn goede Stern! Ik, Multatuli, neem de pen over. Jij bent niet geroepen Havelaars levensgeschiedenis te schrijven. Ik heb jou in het leven geroepen. Ik liet je uit Hamburg komen. Ik leerde je redelijk goed Hollands te schrijven, in zeer korte tijd. Ik liet je Louise Rosemeijer kussen, die in suiker doet... Het is genoeg, Stern, je kunt gaan!

Die Sjaalman en zijn vrouw...

Halt, ellendig product van vuile geldzucht en godslasterlijke schijnheiligheid! Ik heb jou geschapen. Je bent onder mijn pen tot een monster uitgegroeid. Ik walg van mijn eigen maaksel: stik in koffie en verdwijn!

Ja, ik, Multatuli ‘die veel gedragen heb’, neem de pen op. Ik vraag geen excuus voor de vorm van mijn boek. Die vorm vond ik geschikt om mijn doel te bereiken.

Dit doel is tweeledig.

Ik wilde in de eerste plaats iets geven dat als heilige *pusaka* (erfstuk) kan worden bewaard door kleine Max en zijn zusje, als hun ouders van ellende zijn gestorven. Ik wilde aan de kinderen een getuigschrift van mijn hand meegeven.

En in de tweede plaats: ik wil gelezen worden. Ja, ik wil gelezen worden! Ik wil gelezen worden door staatslieden, die verplicht zijn te letten op de tekenen van de tijd; door letterkundigen, die toch eens het boek moeten

inzien waarover ze zo vaak kwaad hebben horen spreken; door handelaren die belang hebben bij de koffieveilingen; door gouverneurs-generaal in ruste; door ministers die druk bezet zijn; door de lakeien van die Excellenties; door predikanten, die gewoontegetrouw zullen zeggen dat ik de Almachtige God heb beledigd, terwijl ik slechts opsta tegen het godje dat zij zelf schiepen naar hun evenbeeld; door de duizenden en tienduizenden exemplaren uit het droogstoppelras, die — terwijl zij doorgaan hun eigen zaakjes op de bekende wijze te behartigen — om het hardst zullen schreeuwen dat mijn geschrijf zo mooi is; door de leden van het parlement, die moeten weten wat omgaat in het grote Rijk overzee, dat behoort tot het Rijk van Nederland.

Ja, ik *zal* gelezen worden!

Als dit doel wordt bereikt, zal ik tevreden zijn. Want het was me niet te doen om *mooi* te schrijven. Ik wilde zo schrijven dat het werd gehoord. En, zoals iemand die ‘houd de dief!’ roept zich weinig aantrekt van de stijl van zijn geïmproviseerde toespraak, zo laat het mij ook volstrekt koud hoe men de manier zal beoordelen waarop ik *mijn* ‘houd de dief’ heb uitgeschreeuwd.

‘Het boek is bont... Het tempo wisselt te sterk... Effectbejag... De stijl is slecht... De schrijver is onervaren... Geen talent... Geen structuur...’

Goed, goed, allemaal goed! Maar... DE JAVAAN WORDT MISHANDELD!

Want: weerlegging van de STREKKING van mijn werk is onmogelijk!

Hoe luider mijn boek wordt afgekeurd, hoe liever het mij zijn zal, want des te groter is dan de kans dat ik word gehoord. En dat wil ik!

Maar u, die ik stoor in uw ‘drukten’ of in uw ‘rust’, u, ministers en gouverneurs-generaal, reken niet te veel op de onervarenheid van mijn pen. Die zou zich kunnen oefenen, en zich met enige moeite misschien kunnen ontwikkelen tot een instrument dat uiteindelijk de waarheid zal laten doordringen bij het volk! Dan zou ik aan dat volk een plaats vragen in de volksvertegenwoordiging, alleen al om te protesteren tegen de diploma’s van rechtschapenheid die zogenaamde Indië-kenners aan elkaar uitreiken. Om te protesteren tegen eindeloze strafexpedities en heldendaden, met de arme schepsels als slachtoffers die men vooraf zelf door mishandeling tot opstand heeft gedwongen. Om te protesteren tegen schandelijke en lafhartige

brochures, als schandvlekken op de eer van de Natie, waarin een beroep wordt gedaan op de publieke liefdadigheid voor de SLACHTOFFERS van 'chronische zeeroof'.

Het is waar, die opstandelingen waren uitgehongerde geraamten, en die zeeroovers zijn weerbare mannen!

En als men mij die plaats in het parlement zou weigeren, als men mij niet bleef geloven?

Dan zou ik mijn boek vertalen in de weinige talen die ik ken, en in de vele talen die ik kan leren, om aan Europa te verkondigen wat ik vruchteloos heb verteld in Nederland.

En in alle hoofdsteden zouden liederen worden gezongen met refreinen als deze: 'Er ligt een roofstaat aan de zee, tussen Oost-Friesland en de Schelde!'

En wanneer ook dit niet hielp? Dan zou ik mijn boek vertalen in het Maleis, Javaans, Soendaas, Alfoers, Boeginees, Bataks...

En ik zou *klewang wettende* (zwaard slijpende) strijdliederen slingeren in de gemoederen van de arme martelaren die ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli.

Redding en hulp, op de wettelijke weg waar het kan, en op WETTIGE weg van geweld als dat moet.

En dat zou zeer nadelig uitpakken voor de koffieveilingen van de NEDERLANDSE HANDELMAATSCHAPPIJ!

Want ik ben geen vliegen reddende dichter, geen zachtmoedige dromer, zoals de vertrapte Havelaar, die zijn plicht deed met de moed van een leeuw, en die honger lijdt met het geduld van een marmot in de winter.

Dit boek is een inleiding...

Zo nodig worden mijn wapens steeds krachtiger en scherper...

God, help mij dat dit niet nodig zal zijn!

Nee, het *zal* ook niet nodig zijn! Want aan u draag ik mijn boek op, Willem de Derde, Koning, Groothertog, Prins, meer dan Prins, Groothertog en Koning, KEIZER van het prachtige rijk van INSULINDE dat zich daar slingert om de evenaar, als een gordel van smaragd...

Aan u durf ik met vertrouwen te vragen of het uw keizerlijke wil is:

Dat Havelaar wordt bespat met de modder van Slijmeringen en Droogstoppels.

En dat daarginds uw meer dan dertig miljoen onderdanen worden
MISHANDELD EN UITGEZOGEN IN UW NAAM.

Sinds 2003 is de regent van Lebak een gekozen functionaris. De huidige regent, Mulyadi Jayabaya, is een groot bewonderaar van Multatuli. Rechts naast hem de vice-regent, Amir Hamzah. Het nieuwe bestuursgebouw van het regentschap draagt de naam 'Aula Multatuli'. (Foto: NRC Handelsblad, Vincent Mentzel)

ENKELE WOORDEN TOT SLOT

Zoals Bijbelverhalen laat *Max Havelaar* zich lezen als metafoor. Havelaar is als een David tegen Goliat. Tine is een halve maagd Maria. Droogstoppel is een schijnheilige woekeraar, zoals Shakespeare's Shylock en Dickens' Scrooge. De regent van het district Lebak is een Middeleeuwse roofridder die zit opgesloten in zijn eigen corrupte wereld. De resident van Bantam is een burgemeester in oorlogstijd. Saidjah en Adinda zijn Romeo en Julia. Controleur Verbrugge is een brave, bange ambtenaar. DE JAVAAN WORDT MISHANDELD, lees: Zuid-Amerikaanse koffieboeren, meisjes in Aziatische kledingfabrieken, jongens op West-Afrikaanse cacaoplantages.

Niet voor niets is *Max Havelaar* sinds 1988 ook een keurmerk voor *fair trade*-producten. Max Havelaar als inspiratiebron voor goed bestuur en een duurzame wereldeconomie: klinkt braaf, politiek correct? Ja, voor wie cynisch is. Aan hen dit advies: lees dit boek, of lees het nógmaals, en kies de rol die bij je past.

AUTEUR

Gijsbert van Es (1960) is NRC-redacteur. Hij is een van de initiatiefnemers van nrc.next (2006) en van een ‘Canon van de Nederlandse geschiedenis’ (2004). Hij werkte mee aan de tv-serie *Verleden van Nederland* (2008). Hij publiceerde o.a.: *De Nederlandse geschiedenis in jaartallen* (1999, met Bas Blokker en Hendrik Spiering) en *Verleden van Nederland* (2008, met Geert Mak, Jan Bank, Piet de Rooy en René van Stipriaan).

ADVIES/ASSISTENTIE

Deze editie kwam tot stand dankzij adviezen en hulp van: Mirthe Berentsen, Liesbeth Carp, Ward van Es, Thea Keijzer, Nico Klein, Peter Leijten, Dik van der Meulen, Remmelt Otten, Dirk Vlasblom en Jos van Waterschoot.

BEELDEN

Studio NRC (pag. 4), Hummelinck Stuurman Theaterproducties (pag. 8), Foto Kippa (pag. 94), Universiteit van Amsterdam/BC, collectie Multatuli (pag. 2, 14, 20, 30, 62, 78, 176, 188, 208, 276, 284, 296), KIT Tropenmuseum (pag. 114, 164, 224), ‘still’ uit film Max Havelaar (pag. 244), Vincent Mentzel (pag. 314, 315, 316).

*'Zo zou Multatuli hebben geschreven
als hij nu had geleefd.'*

Dik van der Meulen, auteur van de biografie *Multatuli*,
winnaar van de AKO-literatuurprijs 2003

Deze *Max Havelaar* is iets korter dan de oorspronkelijke versie, en vooral: in modern Nederlands geschreven, met respect voor Multatuli's onnavolgbare compositie en stijl.

In de 'Canon van de Nederlandse geschiedenis' staan slechts twee boeken: de Bijbel en de *Max Havelaar*. In 2010 was het 150 jaar geleden dat de *Max Havelaar* verscheen. Met deze editie is het belangrijkste werk uit de Nederlandse literatuur aan een tweede leven begonnen.

Voor een nieuwe generatie Nederlanders – en voor iedereen die *Max Havelaar* nog niet heeft gelezen.

Lees déze editie! Klassiek én nieuw!

NWADAM
nrcboeken >

Deze ebook licentie is jouw eigendom en kan gelezen worden op een Mac, pc of laptop, e-reader, tablet en/of mobiele telefoon.

(Door)verkopen, verspreiden (sub)licenseren, verhuren, leasen of op een andere manier overdragen van enig recht in of op deze licentie of dit eBook, danwel reproduceren, uitgeven, uitzenden of op enige andere manier beschikbaar stellen van dit digitale bestand aan een 3de partij is ten strengste verboden.

Dit bestand is voorzien van een watermerk met informatie die jou aanmerkt als de eigenaar van de licentie om misbruik voorkomen.

Veel leesplezier!